

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЩАДИЛО ОЛЕГ ІГОРОВИЧ

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ
АКСІОЛОГІЯ ФЕНОМЕНА СВОБОДИ
У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

12.00.12 – філософія права

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О. І. Щадило**

Науковий консультант: **Гарасимів Тарас Зеновійович**
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Щадило О. І. Аксіологія феномена свободи у трансформаційних суспільствах. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – «Філософія права». – Національний університет «Львівська політехніка», Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2018.

У дисертації здійснено комплексне філософсько-правове дослідження аксіології феномену свободи у трансформаційних суспільствах.

Дисертація є комплексним теоретичним дослідженням свободи як філософсько-правової категорії права та здійснено обґрунтування природи, сутності цієї категорії та вияву її ціннісно-правового аспекту. Обґрунтовано методологічну основу дисертаційного дослідження, визначено окремі методи, принципи та підходи наукового пізнання, які було використано для розкриття теми.

Здійснено періодизацію філософсько-правових уявлень про свободу; з'ясовано цінність свободи у праві крізь призму основних правових доктрин. Удосконалено теоретичні положення, наведено нове вирішення наукового завдання щодо визначення змістовної характеристики категорії «свобода» у природно-правовому та позитивному аспектах. Запропоновано авторську дефініцію категорії «свобода у праві» та виокремлено основні ціннісні аспекти свободи у правовій сфері.

Обґрунтовано визначення функціонального призначення свободи та положення щодо її класифікації шляхом виокремлення загальносоціальних і юридичних функцій. Проаналізовано концепт свободи в державотворчих та правотворчих традиціях. Визначено межі та форми свободи у державах західного та східного типів. Проаналізовано свободу як типологічну особливість еволюції держави і права.

Обґрунтовано змістовну характеристику категорії «свобода», яка може

мати вияв у двох аспектах: у широкому (природно-правовому) – як можливість вибору, що надана людині природою, та у вузькому (позитивному) – як принцип, що встановлює межі свободи, надає можливість охарактеризувати її в юридичному сенсі, зумовлює процес становлення, функціонування та розвитку особи, суспільства, держави й визначає гарантії свободи за допомогою права (правових засобів).

Подано авторське розуміння категорії «свобода у праві» як легітимізований та санкціонований державою простір для реалізації поведінки суб'єктів, нормативно визначений у правах та обов'язках, за яким право є межею між свободою і свавіллям та вказує на розумну міру, баланс свободи особи, суспільства і держави та встановлює механізм її гарантування. Характерними рисами цієї категорії є таке: особа отримує свободу від народження, що сприяє її вільному розвитку; свобода у праві стверджує природні права людини; встановлюється та реалізується в межах правового поля; легітимована державою; передбачає юридичну відповідальність. Сформульовано сутнісну характеристику «свобода у праві» як можливість суб'єкта обирати необхідний варіант поведінки для реалізації своїх життєвих потреб, спрямована на подолання «відчуження» людини у сфері права та сприйняття права як результату власної творчості особистості, що стає цінністю для окремої людини, конкретної групи та суспільства загалом.

Проаналізовано та розкрито розуміння свободи у праві за допомогою аксіологічного підходу, що визначає свободу не просто як можливість чи принцип, а розкриває її зміст як ціннісної складової права, яка спрямована на розуміння (сприйняття) цінностей як результат творчості й окремої особи, і всього суспільства, де свобода у праві як цінність відкриває особі доступ до благ та є засобом її соціальної захищеності.

Зазначено, що у конституційному праві «свобода» визначається соціальною специфікою, передусім, дискурсом взаємин людини і держави. Принцип свободи розглядається як гарантія конституційних прав особи і можливостей їх реалізації.

З позиції цивільного права принцип свободи суб'єктів цивільно-правових відносин реалізується на різних стадіях, з моменту виникнення цивільних прав та обов'язків, аж до стадії захисту порушених прав.

Зазначено, що підходи до розуміння свободи у трудовому праві детермінуються двома взаємопов'язаними чинниками. З однієї сторони, динамічністю розвитку системи трудових договорів, що видозмінюються в умовах інформаційного суспільства, а з іншої сторони, у зв'язку з процесами глобалізації та зміною ринку праці в умовах інформаційного суспільства. Підкреслено, що саме в трудовому праві реалізується взаємозв'язок поняття «свобода» з діяльністю, за допомогою співвідношення її змісту з принципом «свободи праці».

У фінансовому праві провідну роль займає нормативно-регулятивна функція свободи. При цьому з однієї сторони, норми фінансового права обмежують свободу суб'єкта права, а з іншої, – є регуляторами взаємовідносин держави, соціальних груп та індивідів, тобто відображають діалектичний зв'язок підсистем, єдність загального і особливого.

Аналіз підходів до розуміння поняття свободи в різних галузях права дозволив визначити особливості трактування цього поняття, які полягають у такому: у кожній з галузей права свобода у відношенні до певних типів соціально-правових дій може набувати форми масового та індивідуального характеру; у кожній галузі права домінують норми і межі свободи, що захищають інтереси різних суб'єктів права або детермінують досягнення балансу між приватними і спільними потребами та інтересами; дослідження конкретних особливостей рефлексії свободи в окремих сферах правової реальності свідчить, що це поняття має і загальні риси, що характеризують специфіку соціальних і правових норм, і особливості актуалізації в кожній галузі права.

Вказано, що через збільшення обсягу інформації в умовах сучасного розвитку інформаційних технологій, а також швидкої зміни норм і меж свободи в кіберпросторі з'являється і активно розвивається новий вид права –

інформаційне. Становлення і розвиток інформаційного права, з одного боку, свідчить, що у віртуальному середовищі відносини між суб'єктами потребують ефективного регулювання та закріплення відповідних положень у нормативно-правових актах, а з іншого боку, потребує визначення нових меж свободи, відображення сучасних правових норм у свідомості людей. Категорію свободи в інформаційному праві доцільно розглядати у взаємозв'язку з поняттям інформації, оскільки останнє включає права людини на доступ та захист інформації. Обмеження свободи в цьому контексті розглядається як регламентація і регулювання відносин в інформаційному середовищі, як досягнення балансу інтересів суспільства, держави і особи.

Наголошено, що в умовах інформаційного суспільства відбувається трансформація змісту і функцій свободи як філософсько-правової категорії. Однак варто зважати на те, що поняття свободи включає також віртуальну свободу (свобода в кіберпросторі). З огляду на це, виникає нагальна потреба в соціально-філософському аналізі впливу інформаційно-комунікаційних технологій на розуміння свободи взагалі, а також дослідженні прикладних морально-етичних аспектів віртуальної свободи. Проблематику віртуальної свободи розглянуто як частину етико-правових досліджень кіберпростору (інформаційна, комп'ютерна, мережева, віртуальна етика, етика Інтернет-спільнот). Вказано, що в умовах стрімкого поширення інформаційних технологій формується новий різновид етики – «інформаційна етика», що передбачає необхідність розробки моральних кодексів поведінки фахівців і користувачів у сфері інформаційних технологій. В інформаційні етиці значне місце займає розгляд прикладних морально-етичних аспектів свободи. Щодо поняття свободи, принципи інформаційної етики передбачають певні моральні та правові обмеження: не завдання свідомої шкоди шляхом використання інформаційних мереж і систем, неприпустимість втручання в діяльність інших користувачів; заборона на фальсифікацію даних і поширення протизаконної інформації; свобода доступу до мережі Інтернет та свобода поширення інформації.

Визначено, що свобода у праві виступає центральним елементом побудови громадянського суспільства та правової держави на основі демократичних принципів та інститутів. Однією з головних умов у цьому процесі є забезпечення прав і свобод, які можуть існувати лише тоді, коли члени громадянського суспільства мають високий рівень морального, соціального та інтелектуального розвитку, наділені внутрішньою свободою та здатні самостійно діяти в межах, які не просто абстрактно існують, а реалізуються в суб'єктивних правах та гарантовані правом. Громадянське суспільство і правова держава будуються на основі свободи, та водночас створюють умови для свободи у праві, що санкціонується державою і визначається на законодавчому рівні.

Філософсько-правові положення, висновки і пропозиції є теоретичним підґрунтям щодо врахування основних характеристик цінності свободи у процесі правового регулювання суспільних відносин; забезпечення точного і правильного застосування законодавства з урахуванням цінності свободи особи в системі елементів правового статусу.

Ключові слова: свобода, право, трансформація, сутність свободи, аксіологія свободи, система правових цінностей, держава, поведінка людини, межа свободи, реалізація свободи.

SUMMARY

Schadylo O. I. Axiology of the phenomenon of freedom in transformational societies. – Qualifying research paper as a manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Sciences in specialty 12.00.12 – Philosophy of Law. – Lviv Polytechnic National University, Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2018.

In the dissertation the complex philosophical and legal study of the axiology of the phenomenon of freedom in transformational societies is carried out.

The dissertation is a complex theoretical study of freedom as a philosophical

and legal category of law, and the substantiation of nature, the essence of this category and the manifestation of its value-legal aspect have been made.

The methodological basis of the dissertation research is substantiated, certain methods, principles and approaches of scientific knowledge, which were used for the disclosure of the topic, were determined.

The periodization of philosophical and legal representations of freedom is carried out; The value of freedom in the law is clarified through the prism of basic legal doctrines. The theoretical positions have been improved, a new solution to the scientific problem concerning the definition of the content characteristic of the category «freedom» in the natural-legal and positive aspects is presented.

The author's definition of the category «freedom in law» is offered and the main values aspects of freedom in the legal sphere are outlined. The definition of the functional purpose of freedom and the position concerning its classification by means of the separation of general social and legal functions are substantiated. The concept of freedom in state-building and law-making traditions is analyzed.

The boundaries and forms of freedom in the states of the western and eastern types are determined. The author analyzes freedom as a typological feature of the evolution of state and law.

The substantive characteristics of the category «freedom» are substantiated, which can be manifested in two aspects: in a broad (natural law) – as a choice given to man by nature, and in a narrow (positive) – as a principle that establishes the limits of freedom, provides an opportunity to characterize it in the legal sense, determines the process of formation, functioning and development of the individual, society, state and determines the guarantees of freedom by law (legal means).

The author's understanding of the category «freedom in law» is given as a legitimized and sanctioned by the state space for the implementation of the behavior of subjects, normatively defined in rights and responsibilities, according to which law is the boundary between freedom and arbitrariness and indicates a reasonable balance of individual freedom. Society and the state and establishes a mechanism for its guarantee. Characteristic features of this category are the following: a person receives

freedom from birth, which contributes to its free development; freedom of law affirms natural human rights; established and implemented within the legal field; legitimized by the state; provides for legal liability. The essential characteristic «freedom in law» is formulated as an opportunity of the subject to choose the necessary variant of behavior for realization of the vital needs, directed on overcoming of «alienation» of the person in the field of law and perception of the right as result of own creativity of the person becoming value for the individual, groups and society in general.

The understanding of freedom in law is analyzed and revealed by means of axiological approach, which defines freedom not just as a possibility or principle, but reveals its content as a value component of law, which is aimed at understanding (perception) of values as a result of creativity of an individual and society. where freedom of law as a value opens a person access to benefits and is a means of social protection.

It is noted that in constitutional law «freedom» is determined by social specifics, first of all, the discourse of the relationship between man and the state. The principle of freedom is seen as a guarantee of the constitutional rights of the individual and the possibility of their realization.

From the standpoint of civil law, the principle of freedom of the subjects of civil law is implemented at different stages, from the emergence of civil rights and obligations, up to the stage of protection of violated rights.

It is noted that approaches to understanding freedom in labor law are determined by two interrelated factors. On the one hand, the dynamic development of the system of employment contracts, which will change in the information society, and on the other hand, in connection with the processes of globalization and changes in the labor market in the information society. It is emphasized that it is in labor law that the relationship between the concept of «freedom» and activity is realized, through the ratio of its content with the principle of «freedom of labor».

In financial law, the leading role is played by the regulatory function of freedom. On the one hand, the rules of financial law restrict the freedom of the

subject of law, and on the other - are regulators of relations between the state, social groups and individuals, ie reflect the dialectical connection of subsystems, the unity of general and special.

The analysis of approaches to understanding the concept of freedom in different branches of law allowed to determine the peculiarities of interpretation of this concept, which are as follows: in each of the branches of law freedom in relation to certain types of social and legal actions can take mass and individual forms; each branch of law is dominated by norms and limits of freedom that protect the interests of different subjects of law or determine the achievement of a balance between private and common needs and interests; study of specific features of the reflection of freedom in certain areas of legal reality shows that this concept has general features that characterize the specifics of social and legal norms, and features of actualization in each area of law.

It is stated that due to the increase in the amount of information in the modern development of information technology, as well as the rapid change of norms and limits of freedom in cyberspace, a new type of law appears and is actively developing – information. Formation and development of information law, on the one hand, shows that in the virtual environment, the relationship between the subjects requires effective regulation and consolidation of relevant provisions in regulations, and on the other hand, requires the definition of new limits of freedom, reflection of modern legal norms in consciousness of people. The category of freedom in information law should be considered in conjunction with the concept of information, as the latter includes human rights to access and protect information. Restriction of freedom in this context is seen as the regulation and regulation of relations in the information environment, as the achievement of a balance of interests of society, state and individual.

It is emphasized that in the conditions of information society there is a transformation of the content and functions of freedom as a philosophical and legal category. However, it should be borne in mind that the concept of freedom also includes virtual freedom (freedom in cyberspace). Given this, there is an urgent need

for a socio-philosophical analysis of the impact of information and communication technologies on the understanding of freedom in general, as well as the study of applied moral and ethical aspects of virtual freedom. The issue of virtual freedom is considered as part of the ethical and legal research of cyberspace (information, computer, network, virtual ethics, ethics of Internet communities). It is indicated that in the conditions of rapid spread of information technologies a new kind of ethics is formed – «information ethics», which provides for the need to develop moral codes of conduct for professionals and users in the field of information technology. Consideration of applied moral and ethical aspects of freedom occupies a significant place in information ethics. Regarding the concept of freedom, the principles of information ethics provide for certain moral and legal restrictions: not to cause intentional harm through the use of information networks and systems, the inadmissibility of interference in the activities of other users; ban on data falsification and dissemination of illegal information; freedom of access to the Internet and freedom to disseminate information.

It is determined that freedom in law is a central element in building civil society and the rule of law on the basis of democratic principles and institutions. One of the main conditions in this process is the provision of rights and freedoms that can exist only when members of civil society have a high level of moral, social and intellectual development, endowed with internal freedom and able to act independently within non-abstract but are realized in subjective rights and guaranteed by law. Civil society and the rule of law are built on the basis of freedom, and at the same time create conditions for freedom in law, which is sanctioned by the state and determined at the legislative level.

Philosophical-legal provisions, conclusions and proposals are a theoretical basis for taking into account the basic characteristics of the value of freedom in the process of legal regulation of social relations; ensuring the accurate and correct application of the law, taking into account the value of freedom of the individual in the system of elements of legal status.

Key words: freedom, law, transformation, the essence of freedom, the axiology

of freedom, the system of legal values, the state, human behavior, the limit of freedom, the realization of freedom.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Щадило О. І. Філософсько-правове розуміння свободи людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 845. С. 454–459.

2. Schadylo O. Axiology of human freedom: philosophical and legal analysis. *REVISTA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ «SUPREMAȚIA DREPTULUI»*. 2016. № 2. С. 207–214.

3. Щадило О. І. Аксіологічний вимір принципу свободи особистості. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 14. С. 25–31.

4. Щадило О. І. Дискурс свободи у філософії права. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2018. Випуск 4. Електронне наукове фахове видання. URL: https://nadpsu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/visnuk_4_2019_ur.pdf

5. Щадило О. І. Особливості забезпечення принципу свободи в цифрову епоху. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2018. № 3. С. 79–85.

6. Щадило О. І. Розуміння свободи у європейській філософії права (XIV–XVII ст.). *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2018. № 6. С. 58–64.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Щадило О. І. Філософсько-правовий контекст «свободи вибору» і «свободи волі». *Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції*: збірник матеріалів науково-

практичної конференції (м. Львів, 8–9 лютого 2016 р.). Львів, 2016. С. 160–162.

8. Щадило О. І. «Свобода» як категорія філософії права. *Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від народження Памфіла Юркевича*: матеріали учасників Всеукраїнської конференції (м. Львів, 19 травня 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 200–203.

9. Щадило О. І. Відображення лібертаріанської ідеї негативної і позитивної свободи у праві. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід*: матеріали учасників Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29 квітня 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 256–258.

10. Щадило О. І. Права і свободи українських трудових мігрантів. *Регулювання переміщень населення (міграції, депортації, трансфери, проблеми біженців)*: матеріали П'ятої Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (м. Львів, 29 квітня 2016 р.) / Наук. Інтернет-конференції. Вип. 5 / Терлюк І. Я. (уклад.) / ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів. Ліга–Прес, 2016. С. 76–78.

11. Щадило О. І. Правові основи обмеження свободи пересування в Україні. *Міграція сучасний стан: причини і наслідки*: збірник тез доповідей учасників круглого столу (м. Львів, 27 квітня 2016 р.). [у 2-х ч.] / Відп. за вип. Н.П. Бортник; Каф-ра адміністративного та інформаційного права ІНПП НУ «Львівська політехніка». Київ: ПП «Леся», 2016. Ч. 1. С. 55–57.

12. Щадило О. І. Розуміння свободи в західній філософії права: від Сократа до Бергсона. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали учасників III-ї заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 11 квітня 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 300–302.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СВОБОДИ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ	24
1.1 Наукознавче та методологічне підґрунтя дослідження свободи як цінності	24
1.2 Еволюція учень про свободу в контексті філософсько-правової рефлексії	40
1.3 Поняття свободи у сучасних-філософсько-правових концепціях	55
Висновки до розділу 1	68
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ У СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ	70
2.1 Концепт свободи в державотворчих і правотворчих традиціях	70
2.2 Межі та форми свободи у державах західного і східного типів	80
2.3 Свобода як типологічна характеристика еволюції держави і права	102
Висновки до розділу 2	120
РОЗДІЛ 3 ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ СВОБОДИ НА ПЕРЕХІДНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	123

3.1 Діалектика свободи і несвободи поведінки людини	123
3.2 Трансформація ідентичності особи в умовах інформаційної свободи	145
3.3 Місце і роль свободи у виборі цивілізаційних орієнтирів розвитку України	151
Висновки до розділу 3	172
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	179
ДОДАТКИ	203

ВСТУП

Актуальність дослідження аксіології феномена свободи у трансформаційних суспільствах обумовлена, передусім, місцем свободи в переліку найважливіших проблем філософії права. Звернення до неї сьогодні, дозволяє визначити можливості реалізації людини, як унікального творіння, через аналіз характеру свободи, способів її конструювання і функціонування в умовах трансформації суспільства. Характерним є те, що на кожному новому етапі свого розвитку людство інакше підходить до вирішення проблеми свободи. Залежить це, насамперед, від рівня розвитку культури і науки, домінуючих цінностей, ідеалів та уявлень.

Дослідження сучасного уявлення про свободу набуває підвищеної актуальності, оскільки філософсько-правовий аналіз із застосуванням різноманітних стратегій пізнання дозволяє вирішити проблему свободи на новому рівні, переглянути та переоцінити її в умовах принципово нових форм правового, духовного, політичного, економічного і техніко-технологічного порядків.

Сучасні реалії політико-економічного та соціокультурного життя роблять проблему аксіології феномена свободи особливо актуальною ще й тому, що справляють вагомий вплив на процес інтелектуальної і моральної ідентифікації людини, характер і способи її екзистенції в складному мінливому світі, мають визначальне значення для формування духовного простору, в якому реалізується спільна історія людства. У цьому контексті свобода часто осмислюється з урахуванням кон'юнктурної ситуації, що говорить про етичний релятивізм, руйнує сприйняття свободи як найвищої цінності людини, що є основою її субстанціональної ідентичності.

Особливий сенс, опосередкований духовно-моральними пошуками сучасної особистості, окреслена тематика набуває в контексті трансформаційних процесів зумовлених глобалізацією та становленням інформаційного суспільства, що відбувається шляхом генерації нових знань та

їх впровадження у сучасні державно-правові процеси. Такі трансформації зумовлюють зміну соціально-правових відносин, форм державно-правової діяльності та комунікації. Водночас, трансформації в інформаційну епоху стають вагомим поштовхом для перегляду та зміни філософсько-правових поглядів, формують модерні підходи і методи наукових досліджень тих категорій і понять, що пов'язані із синтезом елементів традиційності та інноваційності.

Важливо, що актуальність цієї проблематики обумовлюється швидкістю змін в різних сферах інформаційного суспільства, зокрема й в правовій сфері, необхідністю обґрунтування варіацій свободи, що формуються в правовій культурі під впливом інформаційних чинників. Проблема буття людини в умовах нового типу цивілізаційного розвитку, пов'язаного з поширенням інформаційно-комунікаційних технологій, детермінує формування нових обмежень і трактувань свободи, зокрема з позицій різних методологічних підходів. Міждисциплінарний підхід до вивчення свободи в умовах інформаційного суспільства дозволяє не лише розширити дискурс свободи як категорії правової культури, а й виявити її особливості як передумови трансформації суспільства.

У кожному новому типі суспільства науковці пропонують нові трактування свободи, залежно від рівня розвитку культури, науки, технологій, цінностей, ідеалів і норм. Змінюється не лише репрезентація поняття свободи, а й відображення категорії свободи у світоглядних парадигмах, усвідомлення її суб'єктами права. Філософсько-правовий аналіз свободи як категорії права забезпечує формулювання нових аспектів розуміння свободи в умовах становлення і розвитку сучасного інформаційного суспільства.

Теоретичну базу дисертаційного дослідження склали фундаментальні праці українських учених: О. Бандури, В. Бабкіна, С. Бобровник, В. Вовк, Т. Гарасиміва, О. Грищук, Н. Гураленко, М. Гуренко-Вайцман, О. Зайчука, А. Зайця, В. Канціра, М. Кельмана, А. Козловського, М. Козюбри, В. Ковальчука, О. Ковальчука, М. Колеснікова, О. Костенка, М. Костицького,

Л. Луць, О. Мережка, О. Мурашина, В. Налуцишина, Ю. Оборотова, О. Омельчука, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, І. Патерило, С. Погребняка, Л. Петрової, О. Петришина, П. Рабіновича, Ю. Римаренка, А. Романової, В. Савенка, О. Скакун, А. Селіванова, С. Сливки, Т. Тараконич, В. Тимошенко, О. Тихомирова, А. Токарської, Ю. Цуркан-Сайфуліної, О. Ющика, Ю. Шемшученка, Л. Ярмол та ін.

Не применшуючи значення наукових ідей, які вже отримали теоретичне обґрунтування, варто зазначити, що проблематика аксіології свободи в трансформаційних умовах потребує комплексного розгляду і дослідження на філософсько-правовому рівні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації узгоджується з Основними науковими напрямами та найважливішими проблемами фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2014–2018 роки, затвердженими постановою Президії НАН України від 20.12.2013 р. № 179, Пріоритетними напрямами розвитку правової науки на 2016–2020 рр. Національної академії правових наук України, а також безпосередньо пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є комплексний філософсько-правовий аналіз феномена свободи як цінності права, обґрунтування сутності та природи цієї категорії, вияв її ціннісно-правового і прикладного аспектів.

Для досягнення поставленої мети в дисертації визначено такі *завдання*:

- охарактеризувати теоретико-методологічні аспекти дослідження свободи у праві;
- виокремити етапи розвитку наукових уявлень про свободу у праві;

- встановити зміст поняття «свобода» у сучасних філософсько-правових концепціях;
- визначити місце, роль і значення свободи в системі правових цінностей;
- з'ясувати концепт свободи у державотворчих та правотворчих традиціях;
- обґрунтувати межі та форми свободи;
- з'ясувати форми прояву меж свободи і види відповідальності за їх порушення крізь призму аналізу поведінки людини;
- виокремити особливості трансформації ідентичності особи в умовах свободи;
- проаналізувати значення свободи у виборі цивілізаційних орієнтирів розвитку держави.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, в яких формується феномен свободи як ціннісна характеристика права в умовах трансформації сучасного суспільства.

Предметом дослідження є філософсько-правовий аналіз аксіології феномена свободи у трансформаційних суспільствах.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стала система методів, підходів і принципів пізнання правових явищ, які забезпечили об'єктивний аналіз обраного предмета дослідження.

У роботі застосовувалися філософські (світоглядні), загальнонаукові та спеціально-наукові методи наукового пізнання. За допомогою діалектичного методу проаналізовано послідовну зміну філософсько-правових ідей та уявлень, покладених в основу принципу свободи у праві (*підрозділи 1.1, 1.2, 1.3*). Герменевтичний метод було застосовано у зв'язку з необхідністю пізнання та інтерпретації текстів наукових праць, нормативно-правових актів та інших джерел права, що надало змогу розкрити зміст і узагальнити поняття свободи як ціннісної складової права в широкому та вузькому значеннях (*підрозділ 1.3*). Методи логічного аналізу і синтезу, не лише сприяли систематизації наявного

фактичного матеріалу, а й дали змогу отримати певні теоретичні результати як умову досягнення поставленої в дисертаційній роботі мети (*підрозділи 1.1, 3.1*). Історичний метод застосовано для з'ясування генези філософських і правових ідей категорії «свобода у праві» (*підрозділ 1.2*). Використання порівняльно-правового методу дало змогу співвіднести погляди філософів і правознавців різних епох на категорію «свобода у праві», систематизувати існуючі загальнотеоретичні аргументи й висновки, а також встановити в них спільні та відмінні аспекти (*підрозділи 2.1, 2.2*). Використання формально-логічного методу дослідження дало змогу визначити поняття функцій свободи та обґрунтувати їх класифікацію. Метод моделювання сприяв характеристиці феномена свободи у праві в умовах функціонування громадянського суспільства та правової держави (*підрозділ 3.2*).

Окрім того, в основу дисертаційного дослідження покладено загальні принципи наукового пізнання: принцип історизму (*підрозділ 1.2*), принцип всебічності (*підрозділ 1.3*), принцип комплексності (*підрозділи 1.3, 3.2*), принцип плюралізму (*підрозділи 2.1, 2.2*), принцип гуманізму (*підрозділ 2.1*).

Ключовими методологічними підходами дисертації стали: марксистський підхід (*підрозділи 2.2, 3.1*), антропологічний підхід (*підрозділи 2.3, 3.1*), синергетичний підхід (*підрозділ 3.2*). Під час дослідження свободи як цінності права визначальне місце відведено аксіологічному підходу, що визначає ціннісні характеристики свободи у правовій сфері, де свобода розуміється не лише як положення, визначене наукою, а й як ціннісна мета поведінки людини (*підрозділи 1.3, 2.1, 3.2*). Функціональний підхід дав змогу комплексно дослідити інструментальну і власну цінність свободи, одержати системні знання щодо ролі свободи та справедливості в розкритті сутності власної цінності права (*підрозділи 2.1, 2.3*). Значну роль в осмисленні правового контексту категорії «свобода» відіграв міждисциплінарний підхід, оскільки дослідження цього феномена охоплює не лише філософію права, а й такі наукові галузі, як теорія держави і права, етика, політологія та ін. (*підрозділи 1.3, 2.1*).

Зазначені методи дослідження у поєднанні з принципами і науковими підходами дали змогу сформуванню цілісної картини розуміння категорії «свобода» як цінності права та здійснити її філософсько-правовий аналіз.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним із небагатьох у сучасній юридичній науці комплексних філософсько-правових досліджень феномена свободи як цінності права. Наукова новизна одержаних результатів дослідження виявляється в положеннях, висновках, пропозиціях і рекомендаціях, які відображають авторський внесок у проблему, що розглядається, основні з яких полягають у такому:

у перше:

– цінність феномена свободи розглянуто в контексті становлення інформаційного суспільства на рівні буденної свідомості, мікро- та макрорівнях правової культури, а також на філософсько-правовому метарівні. Виокремлено особливий характер сучасного формування розуміння категорії свободи, що зумовлено виникненням мережевої або віртуальної ідентичності;

– обґрунтовано ідею щодо змістовної характеристики категорії «свобода» у двох аспектах: у *широкому (природно-правовому)* – як можливість вибору, що надана людині природою, та у *вузькому (позитивному)* – як принцип, що встановлює межі свободи людини, дає змогу охарактеризувати її в юридичному сенсі, зумовлює процес становлення, функціонування та розвитку особи, суспільства, держави та визначає гарантії свободи за допомогою права (правових засобів);

– з'ясовано ціннісні аспекти свободи у праві: можливості вільного розвитку людини від народження; встановлення, в рамках правового поля, меж для поведінки суб'єктів з метою гармонізації свободи особи, суспільства і держави; реалізація свободи за допомогою правових цінностей (суб'єктивні права та юридичні обов'язки), які легітимуються державою, та правових приписів (шляхом їх дотримання, виконання, використання і застосування), які визначають можливість вибору людини; гарантування свободи ступенем належної відповідальності кожної особи;

удосконалено:

– розуміння свободи як філософсько-правової універсалії, що в єдності змісту і функцій є регулятором поведінки, діяльності і спілкування суб'єктів права;

– питання розгляду основних рівнів свободи як філософсько-правової категорії: *рівень свідомості* – за допомогою цього поняття позначають межі допустимого або можливого в діях, спілкуванні і поведінці суб'єктів права; *правовий рівень* – на рівні теоретичної свідомості як категорії правової культури свобода визначає норми допустимого і регульованого, а також покарання за їх порушення; *філософський рівень* – здійснюється рефлексія над першими двома рівнями;

– сутнісну характеристику свободи у праві як можливості суб'єкта обирати певний варіант поведінки, необхідний для реалізації власних життєвих потреб;

набули подальшого розвитку:

– питання щодо трансформації феномена свободи в традиційному суспільстві на філософсько-правовому рівні теоретичної свідомості, включаючи основні етапи розвитку уявлень про свободу у вченнях античних та середньовічних мислителів;

– положення стосовно періодизації філософсько-правових уявлень про свободу та запропоновано авторське бачення такої класифікації: 1) в античний період, 2) в епоху Середньовіччя (Відродження і Просвітництво), 3) Нової доби, та 4) у Новітній час;

– аналіз розуміння свободи крізь призму правових доктрин позитивізму, природно-правового, соціологічного та інтегративного розуміння права;

– характеристика особливостей розвитку свободи як філософсько-правової категорія в умовах інформаційного суспільства та її відображення в різних галузях права: конституційного, цивільного, трудового, фінансового, кримінального та ін.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в

дисертації теоретичні та практичні положення, висновки і пропозиції можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – для подальшого дослідження категорії «свобода» у філософсько-правовому вимірі;

– у правотворчій діяльності – як теоретичне підґрунтя щодо врахування основних характеристик свободи у процесі правового регулювання суспільних відносин та обґрунтування рекомендацій для вдосконалення зазначеного процесу;

– у правозастосовній сфері – для забезпечення точного і правильного застосування законодавства з урахуванням ролі особи в системі елементів правового статусу;

– у правовиховній роботі – у процесі просвітницької діяльності, зокрема у сфері правового виховання, підвищення рівня правової культури, формування правосвідомості населення;

– у навчальному процесі – під час підготовки навчально-методичних посібників, підручників, навчальних програм, у процесі викладання дисциплін «Філософія права», «Проблеми філософії права», «Теорія держави і права» та інших галузевих навчальних дисциплін, а також у науково-дослідній роботі студентів та аспірантів.

Апробація результатів дисертації. Дисертація підготовлена та обговорена на кафедрі теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка». Основні положення дисертації були апробовані на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, засіданнях круглих столів, а саме: науково-практичній конференції *«Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції»* (м. Львів, 8–9 лютого 2016 р.); Всеукраїнській конференції *«Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від народження Памфіла Юркевича»* (м. Львів, 19 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції *«Теорія і практика конституціоналізму: український та*

зарубіжний досвід» (м. Львів, 29 квітня 2016 р.); П'ятій Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції *«Регулювання переміщень населення (міграції, депортації, трансфери, проблеми біженців)»* (м. Львів, 29 квітня 2016 р.); засіданні круглого столу *«Міграція сучасний стан: причини і наслідки»* (м. Львів, 27 квітня 2016 р.); III-й заочній науково-практичній конференції *«Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку»* (м. Львів, 11 квітня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дисертації, висновки та пропозиції знайшли відображення у 12-ти наукових працях, зокрема у п'яти статтях у вітчизняних наукових фахових виданнях з юридичних наук, які внесено до науково-метричної бази даних Index Copernicus та шести тезах доповідей на наукових і науково-практичних конференціях та засіданнях круглих столів.

Структура дисертації зумовлена її метою, завданнями, предметом дослідження та його специфікою. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 204 сторінки, з них основного тексту 164 сторінки, список використаних джерел – 310 найменувань, додатки – 2 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СВОБОДИ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

1.1 Наукознавче та методологічне підґрунтя дослідження свободи як цінності

Сутність достовірності пізнання свободи у праві визначається як відповідність її результатів «реальному стану речей», що безпосередньо залежить від обрання і використання правильного шляху та найбільш адекватних засобів наукового досліджень. Тому питання методологічного забезпечення є першочерговим для теоретичного дослідження у будь-якій предметній сфері, зокрема щодо категорії свободи [262, с. 32].

Методологія є загальнонауковим феноменом, яку можна виокремити як теоретичну основу та спосіб організації пізнавального процесу, що передбачає пізнання за допомогою загальних форм, можливостей пізнавальних засобів та механізмів, які зумовлюють логічну послідовність наукового дослідження.

Теорія держави і права є юридичною наукою, методологія якої визначає сутність наукових методів та принципів як інструментів отримання об'єктивного (істинного) знання, адже лише методологічно обґрунтовані дослідження визначають можливим сформулювати концептуальні засади теорії свободи як сутнісної складової права, що може бути застосовано в теорії держави і права, інших галузях права, а також при здійсненні державно-правового будівництва, у тому числі й в Україні.

У науковій літературі методологія як певний результат наукового пошуку визначає шлях мислення до істини і забезпечує цей шлях відповідними засобами [68, с. 141].

Дослідженню поняття методології присвячені фундаментальні праці В. Бабкіна, С. Гусарева, Д. Керімова, М. Козюбри, В. Кохановського,

А. Машкова, О. Тихомирова, В. Сирих, В. Селіванова, Р. Ципеліуса та ін.

Зокрема, В. Кохановський під методологічним інструментарієм дослідження визначає ідеї, що відображають метод дослідження як взаємопов'язану єдність його теоретико-понятійного апарату [115, с. 436-452].

Дещо іншу позицію щодо розуміння методології займає Р. Ципеліус, який вважає, що методологія включає ідеї, що відображають метод дослідження як сукупність загальних, спеціальних і одиничних прийомів та способів, засобів наукового пізнання. При цьому теоретико-понятійний апарат має важливу роль для дослідження, є засадою його методів, але не може бути самостійним методом дослідження [287, с. 3, 33-39, 70-74].

Цікавою є позиція В. Сирих, який вважає, що реалізація пізнавальної функції понять та категорій на всіх стадіях наукового дослідження здійснюється за допомогою певних методів пізнання [251, с. 663-664].

Тобто, самі поняття розкривають сутнісну сторону соціальних явищ, а їх використання в процесі наукового пізнання реалізує теоретичну функцію дослідження за допомогою відповідних методів. Таким чином, дослідження категорії «свобода» буде здійснюватися за допомогою відповідних методів її пізнання.

Не менш важливим є дискурс щодо структурного (рівневого) та цілісного уявлення про методологію дослідження. Структурно методологія включає ряд компонентів, серед яких слід виокремити систему методів (загальнонаукові та приватно-наукові методи пізнання) та вчення про них, певну світоглядну позицію дослідника та загальнотеоретичні принципи. Методологія має декілька рівнів: діалектико-світоглядний, який визнає основні напрями та загальні принципи пізнання у цілому (вищий рівень); загальнонауковий (міждисциплінарний), використовується у процесі пізнання специфіки окремого об'єкта (нищий рівень); перехідний від пізнавально-теоретичної до практико-перетворювальної діяльності, що формує загальні шляхи та форми впровадження результатів наукових досліджень у практику [68, с. 142].

Досить часто у науковій та юридичній літературі визначають

методологію як зумовлену особливостями правової реальності цілісну та узгоджену систему способів пізнання, яка включає в себе такі складові: загальний (філософський підхід); загальнонаукові методи; спеціальні методи; власні правові методи. Загальний (філософський) підхід виступає світоглядною основою правознавства, а сукупність методів (загальнонаукових, спеціальних та власних) становить «набір» робочих інструментів формування державно-правових знань. Завдання ефективного застосування методології полягає в прагненні найбільш точного й адекватного відображення наукового предмета пізнання шляхом забезпечення повноти та всебічності дослідження [262, с. 33].

М. Козюбра у своїх дослідження значної уваги приділяє рівності методології та визначення її як системи, аналізуючи філософську методологію як методологію вищого рівня узагальнення, що становить світоглядну основу всієї наукової діяльності та конкретні (спеціальні, приватні) рівні методологічного осмислення даних науки та практики, що являє собою систему дослідницьких принципів та методів спеціальних наук, а також вчення про цю систему [106, с. 7].

Такий підхід дає змогу сформулювати цілісне уявлення про методологію дослідження.

П. Рабінович, визначає методологію юридичної науки як систему філософсько-світоглядних підходів (матеріалістичний, ідеалістичний, діалектичний, метафізичний), методів (загальнонаукових, групових та спеціальних) та засобів науково-юридичного дослідження (емпіричні та теоретичні), а також вчення про їх використання в пізнанні право - державних закономірностей [216, с. 215].

Таким чином, результат наукової діяльності у значній мірі залежить від суб'єкта та об'єкта пізнавальної діяльності та від методології її здійснення. Зокрема, метою методології дослідження свободи як цінності права є вивчення засобів, методів та прийомів наукового дослідження визначеного предмета дослідження, за допомогою яких суб'єкт наукового пізнання набуває нових знань про реальну дійсність [16, с. 13].

Ураховуючи викладене, можна стверджувати важливість та необхідність методологічного дослідження теоретичних проблем юридичної науки, оскільки різного роду категорії, у тому числі свобода як цінність права, повинні бути розглянуті у взаємозв'язку з методологічними та практичними аспектами, що дозволить виокремити сутність, зміст, функціональне призначення та вдосконалення зазначеної категорії.

Методологічною основою теоретичного дослідження свободи є дослідницькі підходи, загальні теоретичні принципи наукового пізнання, система методів та способів.

Вагоме значення в методології наукового дослідження відводиться методологічним підходам, які в літературі мають різну інтерпретацію. Зокрема, у колективній монографії за редакцією Ю. Шемшученка методологічний підхід визначається як вихідна засада, ідея, що визначає стратегію розвитку дослідження [204, с. 9].

Н. Тарасов у своїй праці підкреслює, що методологічний підхід є сукупністю ідей, що характеризують основний напрям наукового дослідження як сукупність знань не про об'єкт дослідження, а про процес вивчення об'єкта або способи його пізнання [255, с. 46-49].

Схоже бачення обґрунтовує С. Бобровник, розглядаючи методологічний підхід як сукупність знань про процес наукового дослідження [27, с. 13].

Таким чином, методологічні (загальні, філософські) підходи визначають головну стратегію дослідження, виражають зв'язок із суспільною практикою та іншими науками (філософією, соціологією, тощо). Філософські підходи спрямовані на формування наукової позиції дослідника, забезпечують ґрунтовну оцінку відповідних категорій, явищ чи процесів та направлені на досягнення необхідного результату дослідження. За допомогою пізнавальних категорій філософії права стає можливим всебічно охарактеризувати свободу як категорію юридичної науки та дійти науково обґрунтованих висновків щодо розуміння її змісту та сутності.

Утверджуючи можливості використання різних підходів, методів і

засобів, плюралізм не гарантує встановлення істини, а тільки встановлює свободу її пошуку [231, с. 130, 133].

Водночас постійний пошук нових дослідницьких прийомів і методів забезпечує приріст наукових знань, поглиблює уявлення про властивості права, форм його вияву. Нові методологічні підходи матимуть позитивний результат лише за умови врахування набутого протягом минулих десятиліть досвіду щодо утверджених й апробованих практикою методів дослідження права й пов'язаних з ними явищ [192, с. 12].

Розглянемо деякі загальні методологічні підходи, що використовуються у теорії держави та права у даному дисертаційному дослідженні з метою ґрунтовного вивчення категорії свободи.

Матеріалістичний підхід, засновниками якого були К. Маркс і Ф. Енгельс, базується на філософських ідеях про первинність матерії над духом, тобто встановлюється залежність свободи від рівня розвитку економічних відносин суспільства, зокрема, наука надає перевагу фактам, а не цінностям, таким як права та свободи. Тобто, такий підхід залишає поза увагою свободу як категорію юридичної науки та необхідну складову демократичного розвитку суспільства, обмежує юридичну науку лише дослідженням догми права.

Зокрема, у науковій літературі ті чи інші елементи суспільства можна розглядати не тільки у формі об'єкта чи у формі споглядання, а й як практику емпіричної людської (класової) діяльності. Відзначаючи усі переваги марксистського підходу до права, можна виокремити досить значний недолік, а саме: за розмірковуваннями про соціальну природу і функції права нерідко губиться його основна змістовна властивість як необхідної загальної форми свободи [133, с. 238-245].

Таким чином, у межах марксизму свобода як цінність права набуває класового характеру, оскільки класова структура соціуму разом із соціальними цінностями є відображенням економічного базису суспільства. Однак формування права та свободи відбувається завдяки поляризації класів, наприклад свобода, яка притаманна класу експлуататорів та свобода класу

експлуатованих, що одразу тягне за собою нерівномірність такої свободи та можливості її реалізації.

Отже, вивчення свободи через призму марксизму є помилковим, оскільки цей методологічний підхід пізнання соціальних явищ ігнорує рівність щодо розмежування прав та свобод в соціумі, що повинно стати запорукою стабільності та розвитку у сучасних країнах розвиненої демократії.

А. Поляков зазначає протилежний підхід, а саме аксіологічний (ідеологічний), який передбачає первинність матерії над духом, спирається на ідеї та цінності, що дає можливість з'ясувати якості та властивості свободи, які спрямовані на задоволення потреб як окремого індивіда так і суспільства в цілому. Ціннісний підхід має на меті відкриття законів функціонування об'єкта, підведення різних явищ під загальні поняття. Тому ціннісний підхід існує об'єктивно та ґрунтується на необхідності отримання двох типів інформації про об'єкт: наукової та цінної [203, с. 324-385].

Таким чином, аксіологічний підхід щодо розуміння свободи виступає не просто як ідея чи принцип, а як справжня мета і рушійний мотив поведінки людини, тобто цінність, благо [71, с. 351].

На сьогодні серед значної кількості концепцій найбільш універсальним методологічним підходом пізнання соціальних явищ є антропологія, оскільки в її основу покладено сутність, природу та діяльність людини. При цьому людина визнається соціальною істотою, яка характеризується тими ознаками, що вона отримала в результаті життєдіяльності у певному суспільстві [289, с. 162]. Якщо право є творінням людським, то усвідомлення його сутності є неможливим без розуміння природи людини в усіх її виявах, без розуміння потреб людини, її здібностей, прагнень. Так, розуміння права повинно починатися з антропологічного моменту [195, с. 213-214]. Антропологічний підхід надає можливість скласти системне уявлення про людину, визначають її соціальну цінність.

Таким чином, антропологічний підхід сприяє з'ясуванню змісту свободи кожного окремого індивіда та суспільства в цілому, а також правове

закріплення свободи людини, яка повинна стати основним системоутворюючим елементом суспільства і як цілісності, так і окремих структурних елементів.

Дещо інший підхід, пов'язаний із сутністю та діяльністю людини, є у феноменології. Тобто, свободу можна уявити у вигляді певного правового феномену, що підкреслює її як категорію юридичної науки, який у поєднанні з принципами гуманізму та цінностями зумовлює децентралізацію права, сприяє відкритості правових систем.

Зокрема, С. Бобровник зазначає, що феноменологія вивчає соціальний світ за допомогою певних форм його пізнання, які створюються та існують у межах людської свідомості. Усі соціальні явища визначаються як феномени. Залежно від сфери походження феноменів формується методологія їх пізнання. Феноменологія від трансцендентального суб'єктивізму (сформована за допомогою методу редукції через свідомість суб'єкта об'єктивна реальність) поступово перейшла до пізнання людського буття у навколишньому світі шляхом визнання інтерсуб'єктивізму (наявності свідомості та діяльності іншого) та необхідності комунікативного зв'язку між суб'єктами [28, с. 115-166]. Принцип інтерсуб'єктивізму означає, що сутність права не розчленована у свідомості суб'єкта, а розкривається у взаємодії суб'єктів.

Окрім того, враховується внутрішній досвід учасника правового спілкування, а права та свободи розглядається не як чужа для людини сила, а як спосіб її буття [206, с. 54].

Таким чином, феноменологічний підхід, враховуючи спілкування через соціально сформовані в даному суспільстві знакові системи, надає можливість характеризувати категорію «свобода» як міжгалузевий правовий феномен, заснований на правових ідеях юридичної наукової думки.

У процесі аналізу свободи вагоме значення приділяється системному підходу, який ґрунтується на таких ознаках: стабільність системи, у разі зміни в середині системи здатність її структурних елементів зберігати власну структуру; автономність системи, можливість системи зберігати свою цілісність у процесі змін, які відбуваються з її структурними

елементами [68, с. 149].

Як стверджує Т. Парсонс, структурно-системний підхід допомагає пізнати структуру та процес інтеграції соціальних інститутів. Зокрема, всім суспільствам притаманна тенденція систематичної зміни. Ця тенденція є результатом диференціації соціуму, який потребує збільшення факторів його інтеграції, що повинні забезпечити свободу нормами права в суспільстві [191, с. 139-140].

Н. Оніщенко під системним підходом вбачає аналіз об'єкта як складного, багатогранного, різноякісного явища, що складається з елементів, зв'язків між якими утворюють відносно незмінну структуру і забезпечують його цілісність. Водночас для системного підходу характерною є певна суперечливість, з одного боку, зрозуміти ціле достатньою мірою навіть за допомогою найдосконалішого аналізу частин та їх взаємодії. Розв'язання цього парадоксу – необхідність аналізу частини як самостійної одиниці, тобто як самостійної одиниці, тобто як інтегративної частини цілого і обов'язково у контексті аналізу самого цілого [187, с. 950-951].

Синергетичний підхід є продовженням системного підходу. Зокрема, В. Шишкін під синергетикою розуміє пізнання самоорганізації системних зв'язків, у тому числі соціальних, і самовивчення результатів взаємовідносин елементів таких систем, зокрема соціальних відносин [301, с. 7-8].

Суспільство є самостережною системою, однак жодне самостереження не може повністю пізнати суспільні процеси (функціонування системи), тому існує необхідність комунікації між суб'єктами [314, с. 511].

Таким чином, синергетика орієнтована на вивчення соціальних комунікацій, центром яких є пізнання природи та сутності людини і створених нею соціальних інститутів [27, с. 28], а регулювання цих відносин здійснюється в межах свободи, яка забезпечує інтереси як конкретного суб'єкта, так і суспільства в цілому.

Заслуговує на увагу роль управління в упорядкуванні зв'язків у системі,

Ю. Тихонравов розрізняє такі типи зв'язків, як речові, енергетичні та інформаційні. Важливу роль у дослідженні свободи відводиться саме інформаційним аспектам [265, с. 160]. Свобода як категорія юридичної науки забезпечується правовою нормою, що містить відповідну інформацію, яка зосереджена у правових засобах: правах та обов'язках, заохоченнях та покараннях тощо.

Сучасній юридичній науці притаманна наявність не окремо взятого підходу до дослідження свободи, адже лише плюралізм наукових методологічних підходів визначає можливим всебічного дослідження свободи як цінності права.

Так, у межах *марксизму* свобода набуває класового характеру, оскільки класова структура соціуму разом із соціальними цінностями є відображенням економічного базису суспільства, що відображає нерівномірність свободи та можливостей її реалізації у соціумі. Розуміння свободи за допомогою *аксіологічного підходу* визначає свободу не просто як ідея чи принцип, але як ціннісна мета і рушійний мотив поведінки людини. *Антропологічний підхід* сприяє з'ясуванню змісту свободи кожного окремого індивіда та суспільства в цілому, окрім того визначає правове закріплення свободи людини, як основний цілісний системоутворюючий чинник суспільства, так і окремий структурний елемент.

Феноменологія визначає свободу у вигляді певного правового феномену, який у поєднанні з принципами гуманізму та цінностями зумовлює децентралізацію свободи та права, сприяє відкритості правових систем. *Синергетичний* підхід орієнтований на вивчення соціальних комунікацій, центром яких є пізнання природи та сутності людини і створених нею соціальних інститутів, а регулювання цих відносин здійснюється в рамках свободи як цінності права, яка забезпечує інтереси як конкретного суб'єкта, так і суспільства в цілому.

Використання зазначених дослідницьких підходів надає можливість розкрити сутність, природу, функціональне призначення досліджуваної

категорії. Соціальною сутністю свободи як цінності права є в рівній мірі задоволення інтересів конкретної особи, групи осіб чи потреб суспільства в цілому.

Поряд із філософськими підходами важливе місце в методології наукового дослідження відводиться принципам наукового пізнання. В юридичній літературі принципи пізнання визначають як вихідні ідеї та положення, що забезпечують дослідження явищ та категорій, зокрема правам та свободам, на єдиній основі, вони мають аксіоматичний характер та сприймається всіма вченими за єдиним змістом.

Ю. Волошин принципи визначає як внутрішнє переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей та діяльності [39, с. 110-111].

Принципи формуються на рівні методологічних підходів - філософських, загальнонаукових. Принципи спрямовані на дослідження здійснювалося за законами зв'язку, єдності, сполучення, системності відповідних способів між собою.

Дослідження свободи як цінності права здійснюється за допомогою фундаментальних принципів - вихідних ідей, положень, що характеризується універсальністю, загальною значимістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи права тощо [39, с. 110-111].

Задля всебічного аналізу сутності та функціонального призначення категорії «свобода» у дослідженні використовуватиметься система принципів. Важливе значення у процесі аналізу зазначеної категорії відводиться принципу методологічного плюралізму, тобто свобода може бути розглянута з різних теоретичних та концептуальних підходів. Методологічний плюралізм відображає природу свободи як універсального соціального явища та є зворотною стороною її універсалізму.

Принцип історизму надає можливість дослідити свободу у динаміці її розвитку. Він (принцип) обумовлений тривалим історичним етапом

становлення, розвитку та можливості оцінити свободу як цінність права відповідно до ступеня усвідомлення сучасної свободи забезпечуваної правом, яка існує як система теоретичних понять, висновків, концепцій та ідей.

Не менш важливим є принцип всебічності, який забезпечує різноаспектність у дослідженні свободи як цінності права та надає можливість охарактеризувати категорію не як окремо взяту, а у взаємодії та у взаємозв'язку з іншими категоріями, явищами та процесами.

Принцип конкретності забезпечує знання про свободу як цінність права, її властивості та особливості впливу права та свободи на суспільство з метою впорядкування суспільних відносин.

Не менш важливим є визначення сутності категорії «свобода» через принцип гуманізму, який спрямований на вивчення ролі права у забезпеченні свободи особи, як вищої соціальної цінності.

Грунтуючись на принципі комплексності, свобода як багатоаспектна категорія характеризується не лише юридичною наукою, а й філософією, соціологією, герменевтикою тощо, саме це надає можливість обрати єдині підходи до розуміння їх в процесі виникнення та розвитку, враховуючи ті цілі, які вони перед собою ставлять, та ті функції, які вони виконують.

Принцип поєднання теорії та практики полягає у тому, що вивчення свободи на теоретичному рівні та вироблення концепцій щодо її функціонування ґрунтується на накопиченому практичному матеріалі і його обробці на емпіричному рівні. Завдяки аналізу практики свобода як цінність права поглиблює розробку концепцій, вдосконалює понятійно-категоріальний апарат та окреслює напрямки свого розвитку, а теорія в свою чергу здатна надати імпульс для розвитку та втілення свободи на практичному рівні, шляхом підвищення її ефективності.

Поряд із філософськими підходами та принципами наукового пізнання вагоме місце відводиться методам пізнання досліджуваних категорій.

Поняття метод (у перекладі з грецького – спосіб пізнання) ввели в обіг давні греки, розуміючи його як шлях дослідження, вчення, спосіб досягнення

поставленої мети, вирішення завдання, сукупність прийомів та операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності. Однак у той період аналіз методів носив інший характер і реалізовувався в межах натурфілософії. Лише на рубежі середньовіччя та Нового часу в Європі методи пізнання починають систематично і спеціально розроблятися і вивчатися [3, с. 88].

Зокрема, англійський філософ Ф. Бекон, який порівнював метод з ліхтарем, що висвітлює шлях ученому: навіть кульгавий, який іде дорогою з ліхтарем, випередить того, хто біжить у темряві по бездоріжжю [262, с. 33]. Таким чином, ліхтар визначається як засіб який допомагає правильно обрати і належно застосовувати методи наукового пізнання до відповідних категорій.

Аналіз сучасної наукової літератури дає можливість стверджувати про неоднозначність щодо визначення такої категорії як метод. Зокрема, М. Кельман під методом розуміє спосіб досягнення певної мети, що спрямовано на отримання раціональної відповіді на запитання теоретичного пізнання, практичного досвіду чи пошуку меж цього пізнання [96, с. 88]. Також в літературі можна зустріти наступне визначення, метод – це спосіб пізнання, формулювання наукових гіпотез, перевірки доказовості висновків за допомогою різних конкретних засобів та прийомів [262, с. 33].

Р. Ромашов, метод розуміє як засіб за допомогою якого досягається нове знання чи здійснюється систематизація, оцінка, узагальнення існуючої інформації [222, с. 17].

Також метод можна визначити як органічно цілісну, складну систему прийомів, способів пізнання об'єкта та предмета даної науки, зміст яких становить набір правил, принципів, що орієнтують дослідника при здійсненні будь-якої дослідної процедури, які використовуються для пізнання предмета даної науки, розкриття закономірностей функціонування і розвитку права у всій його повноті та всебічності [250, с. 359-365].

Таким чином, метод можна визначити як сукупність самостійних та взаємопов'язаних способів і прийомів дослідження, які надають можливість виокремити та об'єктивно дослідити закономірності виникнення,

функціонування та вдосконалення свободи у праві, як засобу забезпечення порядку в суспільстві. Окрім того, метод спрямований на досягнення поставленої мети, що полягає в отриманні нового знання або в узагальненні, систематизації вже наявного.

Отже, головне завдання методу полягає в отриманні нової інформації про навколишню реальність, заглибитися в сутність явищ і процесів об'єктів, категорій та явищ, які досліджуються. Від якості методу, правильності його обрання та застосування залежить істинність отриманого знання.

Дискусійним у юридичній літературі є питання щодо класифікації методів юридичної науки. В. Сирих виділяє загальні, спеціальні та приватні методи, які використовуються для пізнання об'єкта та предмета науки у відповідності до стадії та етапів пізнання, на яких вони поділяються на чотири групи методів: методи збору емпіричної інформації (метод тлумачення, спостереження тощо); метод узагальнення (порівняльно-правовий, моделювання); догматичний метод, який включає в себе сукупність загальних логічних методів (порівняння, аналогія, аналізу, синтезу, абстрагування); методи системних досліджень (системно-структурний підхід, сходження від абстрактного до конкретного) [251, с. 677].

Схожу класифікацію методів здійснює і О. Скакун, за якими методи поділяються на: загальні методи – метод філософської діалектики, який розкривається через логічний метод сходження від простого до складного, від абстрактного до конкретного, єдності логічного та історичного, системно-структурний метод; основні методи, а саме юридико-технічний, соціологічний, статистичний, конкретно-історичний, порівняльно-правовий; спеціальні методи – математичний, кібернетичний, психологічний та інше [234, с. 14-15].

І. Табаріним, виокремлює наступні критерії класифікації: за сферою застосування: методи практичного наукового дослідження (емпіричні) та методи теоретичного наукового пізнання (раціональні). За ступенем поширеності при використанні: загальнонаукові, які поділяються на методи емпіричного (практичного) дослідження (спостереження, порівняння,

експеримент тощо); методи раціонального (теоретичного) дослідження (сходження від абстрактного до конкретного, закони логіки тощо); універсальні раціонально-емпіричні методи, які використовуються як у процесі теоретичного, так і практичного дослідження (абстрагування, аналіз і синтез тощо). Другу групу становлять приватно-наукові методи, які використовуються у процесі аналізу певних об'єктів та застосовуються серед обмеженої кількості наукових дисциплін (формально-юридичний, порівняльний, системний аналіз, метод соціологічних досліджень моделювання тощо). Також вчений виокремлює філософсько-методологічні підходи до наукового дослідження (діалектика, метафізика) [252, с. 570, 581, 599-600].

Усі зазначені класифікації методів тісно переплітаються, доповнюючи один одного. Адже з метою різнобічного пізнання предметів, явищ та категорій, таких як свобода у праві слід використовувати цілий ряд методів у сукупності.

У процесі дослідження свободи як цінності права, охарактеризуємо основні методи та прийоми. Діалектика як загальний метод пізнання розкриває всебічне вивчення процесів виникнення, функціонування та перспективи розвитку категорії «свобода у праві». Тобто, можна дослідити категорію «свобода» з погляду динамічних змін на основі законів формальної логіки: закон переходу кількісних змін у якісні, закон єдності та боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення.

Важливе місце у формуванні нових гіпотез та теорій свободи посідає формально-логічний (логічний) метод. Використовується задля формування нових понять, їх класифікації та усунення суперечностей спрямований на одержання нових історико-філософських та юридичних знань про найважливіші аспекти свободи як цінності права. За допомогою логічного методу є можливість найбільш повного розкриття змісту поняття свободи шляхом застосування логічних законів і правил як аналіз і синтез, індукція і дедукція, класифікація.

Аналіз та синтез як логічні прийоми мислення тісно пов'язані з абстрагуванням, в основі якого лежить процес відсторонення від тих явищ,

предметів, які ускладнюють розгляд об'єкта дослідження, необхідне на даному етапі вивчення [272, с. 13]. Свобода як категорія юридичної науки за допомогою абстрагування досліджується у відсутності зв'язків з іншими соціальними феноменами, тобто здійснюється виділення лише тих властивостей об'єкта, які є необхідні для дослідження, у результаті створюються певні абстракції, такі як наукові поняття, категорії тощо.

Не менш важливими для дослідження категорії «свобода» є такі логічні прийоми, як індукція і дедукція. Індукція здійснює збір окремих необхідних фактів, вивчення яких дасть змогу виявити загальні риси досліджуваних категорій. Дедуктивний метод переносить загальні властивості множини на внутрішні складові свободи. Таким чином, відбувається пізнання свободи як юридичної категорії від загального до особливого, від абстрактного до конкретного.

Для аналізу засобів, способів, методів дослідження свободи як цінності права в юридичній літературі використовується такий прийом логіки, як класифікація. В енциклопедичних словниках класифікація визначена як система субпідрядних понять тієї чи іншої галузі знань, що використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів [154, с. 277; 35, с. 357].

Аналіз історичного методу передбачає пізнання свободи у контексті її виникнення, формування та розвитку, виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей і суперечностей.

За допомогою історичного методу відбувається з'ясування генези філософських та правових ідей свободи як цінності права та здійснюється аналіз набутих властивостей, які характеризують зміст, сутність свободи на сучасному етапі її розвитку.

Досить важливим є і порівняльний метод дослідження свободи як цінності права, який передбачає вивчення об'єктів пізнання шляхом їх зіставлення, виявлення їх подібних та відмінних рис. Окрім того, порівняльний метод дає змогу виявити в різних правових системах загальне, особливе,

індивідуальне та протилежне, що дає змогу з'ясувати закономірності та випадковості у процесі розвитку [219, с. 34]. Таким чином, порівняльний метод дозволяє не лише співвіднести погляди на категорію свобода філософів та правознавців різних епох, а й віднайти у них елементи збігу, контекстні та загальнотеоретичні аргументи та висновки.

У системі загальнонаукових методів дослідження вагоме місце посідають структурний та функціональний метод в межах системного підходу.

Класиком теорії функціоналізму був Т. Парсонс, який вважав, що різноманітні соціальні інститути, об'єднуючись, утворюють певну структуру, їх функціонування має бути спрямоване на задоволення інтересів та потреб суспільства [28, с. 113].

Функціональний метод дає можливість охарактеризувати свободу як цілісну систему та соціальну цінність, це дозволяє констатувати, що функціональний аналіз здебільшого має місце в динамічних системах, але якщо системи перебувають у статиці, значного поширення набуває структурний аналіз, таким чином в юридичній літературі ми зустрічаємо системно-структурний чи структурно-функціональний метод.

Поєднання системно-структурного та структурно-функціонального методів використовувалося з метою обґрунтування різних рівнів правових цінностей, зокрема свободи, справедливості, рівності шляхом розмежування їх сфер дії основних цінностей права.

Враховуючи позицію ряду науковців, що методологія - це складне явище, яке включає в себе світоглядні та загальнотеоретичні концепції, загальнологічні принципи та категорії, загальнонаукові та приватно-наукові методи, слід зазначити, що на вищому рівні засобів та методів пізнання у теорії права функціонує набір парадигм (підходів) – логічних моделей вирішення пізнавальних завдань [62, с. 70].

Таким чином, методологія дослідження свободи як цінності права є складовою загальної методології та включає в себе сукупність знань про різновиди підходів, принципів та методів, які необхідно використовувати в

пізнанні свободи та як вони впливають на дослідну процедуру предмету дослідження.

Дослідження свободи як цінності права обумовлює обрання та використання комплексу відповідних методів, які визначають межі їх застосування, можливості розкриття соціальної сутності, що тягне за собою застосування всього методологічного арсеналу, яким володіє юридична наука.

Так, у даному дисертаційному дослідженні визначено ряд методів дослідження свободи як цінності права, а саме: метод діалектики розкриває свободу з погляду динамічних змін на основі законів формальної логіки; за допомогою логічного методу є можливість розкриття змісту поняття свободи шляхом застосування логічних законів і правил як аналіз і синтез, індукція і дедукція, класифікація; за допомогою історичного методу відбувається з'ясування генези філософських та правових ідей категорії свобода та здійснюється аналіз набутих властивостей, які характеризують цінність свободи; порівняльний метод дозволяє не лише співвіднести погляди на категорію «свобода» філософів та правознавців різних епох, але й віднайти у них елементи збігу, контекстні та загальнотеоретичні аргументи та висновки; функціональний метод дає можливість характеризувати свободу як цілісну систему та соціальну цінність.

1.2 Еволюція учень про свободу в контексті філософсько-правової рефлексії

Свобода – це складне, багатоаспектне явище, що становить основу буття людини, прагнення до якої є одним з головних чинників генези свободи та права як суспільного інституту [285, с. 166]. Становлення та розвиток свободи має тривалу історію та супроводжується боротьбою доктрин і традицій, характерних для тієї чи іншої країни, завдяки чому виникають різні підходи та течії щодо розуміння категорії свободи у різні періоди її становлення.

Уперше термін «свобода» з'явився у ХХІУ ст. до н. е., коли монарх

Шумера встановив «свободу» для своїх підданих шляхом застосування санкцій до недобросовісних збирачів податків, захисту вдів і сиріт від несправедливих дій людей, які наділені владою [210, с. 51].

Ідея родової свободи вперше виникає в межах первісної общини, де суспільство існувало у вигляді нерозчленованої тотальності роду. Первісна колективна діяльність, що знаменує собою зразок суспільного буття в лоні природної стихії, виступає як засіб збільшення міри природної, біологічної свободи людини. На цій стадії людина ще «розчинена» у роді, єдина з суспільством через майже тотальну залежність від природної необхідності [46, с. 80]. Саме це і накладає відбиток на сам характер свободи в первіснообщинній формації, таким чином виникає поняття родової свободи.

В античний період свобода досліджувалася такими видатними філософами минулого, як Сократ, Платон, Арістотель, Епікур, Сенека, Марк Аврелій, Цицерон та інші. Саме, у стародавніх (античних) державах вперше виникає «спір про свободу». У містах-державх Давньої Греції з'являються терміни «політична свобода», «рівність людей», «громадянські права» [227, с. 8]. В античній Елладі постало питання про походження суспільних цінностей. Уже тоді окремі філософи усвідомили, що між прагненням до особистої автономії та суспільною доцільністю можуть виникати розбіжності.

Свобода людини, у працях давньогрецького філософа Сократа, визначається не чуттєвістю та природністю, як це було в первісному суспільстві, а вільним вибором універсального розуму. Дійсна свобода, вважав Сократ, полягає у свідомому підпорядкуванні волі людини загальному розуму, що є гарантом істинного пізнання. Тобто, відбувається перехід від нижчого щабля необхідності - чуттєво-природного, до вищого ступеня пізнання – розуму, що обумовлює існування свободи людини і передбачає досягнення істинного знання [244, с. 163-169].

Стародавній грецький філософ Арістотель одним із перших назвав свободу як можливість жити за власним розсудом та поперемінно з іншими брати участь у владі. І саме свободу Арістотель визначає однією з характерних

ознак демократичного устрою. Другою засадою демократії він вважає надання можливості жити кожному за його бажанням [12, а 167]. Арістотель продовжував думку Сократа і Платона про певний детермінізм свободи, зокрема, пов'язував її з розумністю та необхідністю. Це свідчить про те, що він розумів необхідність певних обмежень свободи, яку визначають суспільна користь і добродійність. У своїй теорії побудови держави Арістотель наполегливо просувався до «золотої середини» у співвідношенні свободи з примусом, шукав справедливості й рівності, які взаємопов'язані зі свободою.

Відомим прибічником принципу свободи людини в античній філософії є Епікур і його учень Лукрецій Кар. Розглядаючи людину як головну цінність, Епікур ввів категорію «випадковість» для обґрунтування людської свободи, цим самим вивільнює її з-під панування фаталістичного існування долі та заперечує залежність від нерозумної природної стихії. Кожен індивід є мікросмосом, який здатний за допомогою своїх рішень та дій вносити гармонію у власне життя [70, с. 15].

Абсолютно протилежною була позиція стоїків (Сенека, Марк Аврелій), які не лише не визнавали свободу за найвищу цінність людського буття, а й взагалі намагалися обґрунтувати заперечення її реальності [285, с. 165]. Саме стоїки як послідовні детерміністи вважали, що в природі немає нічого, крім необхідності. Отже, людина не вільна ні в чому, крім свого відношення до законів і сил, які її визначають.

У трактаті «Про державу» Цицерона йдеться про те, що «... тільки в такій державі, де влада народу найбільша, може існувати свобода; адже приємніше, ніж вона, не може бути нічого, і вона, якщо не є рівною для всіх, вже не є свободою» [288, с. 67]. Слід підкреслити, що в античних цивілізаціях відбувся первинний поділ суспільства на класи - на вільних і невільних, що зумовлює осмислення суспільного буття вже не з абстрактних позицій поняття «свобода» так, Г. Гегель зазначав «лише у греків з'явилося усвідомлення свободи, і тому вони були вільними, але вони знали, що деякі вільні, а не людини як така. Тому у греків були раби, з якими пов'язується їхнє життя та існування їхньої

свободи» [48, с. 18-19].

В античній філософії чітко фіксується протилежність розуміння свободи людини, від необхідної її детермінації як природними обставинами, так і засобами пізнавальної діяльності, насамперед, розумом, до самовизначеної творчо-незалежної свободи людини. Про античну свободу слушно писав австро-американський економіст і філософ Людвіг фон Мізес: «Ідея свободи, безперечно, зародилась у містах Стародавньої Греції. Із праць грецьких філософів та істориків вона перейшла до римлян, а потім – до європейців і американців. Вона стала основним пунктом усіх уявлень людей Заходу про справедливо влаштоване суспільство, саме вона породила філософію вільної ініціативи» [237, с. 125].

Таким чином, свобода у первісному суспільстві існувала у вигляді нерозчленованої тотальності роду, кожен вважався вільним рівною мірою, а «поняття свобода, яке розглядається з точки зору взаємостосунків окремих членів роду одного з одним, не має жодного сенсу» [33, с. 32]. У свою чергу, античне поняття свободи спиралося на античний політеїзм, який не вбачав в кожній людині неповторної індивідуальності. Це була свобода абстрактна, споглядальна, слабко зорієнтована на природні інтереси людини, на її самозахист, на пізнання нею сенсу життя.

У Середні віки ідея прав та свобод втрачає природно-історичне обґрунтування. На зміну приходить Божественне право, яке стверджене християнством, яке вимагає поваги до кожної людини як істоти, наділеної душею і створеної Богом. Божественне походження зумовлює принципову рівність і свободу всіх людей [210, с. 371]. Найяскравішими представниками цього періоду є Августин та Фома Аквінський.

Так, один із засновників християнської філософії Августин розуміє взаємозалежність людського вільного вибору та Божої необхідної благодаті. Людська свобода завжди противиться благодаті і повинна бути нею перевершена.

Фома Аквінський піддав критиці побутове визначення вільного

волевиявлення - «що хочу, те і роблю». Заперечуючи, що Бог, маючи абсолютну свободу, здатний робити все що завгодно, богослов разом із ним заперечував розуміння свободи як такої, що не підпорядкована зовнішньому впливу і є необмеженою [50, с. 87-101].

Тобто, в епоху Середньовіччя проблема свободи людини розглядається як християнська ідея єдності Бога і людини, в якій людина знаходить повне втілення своїх намірів, пошуків, прагнень, а Бог одержує завершення своєї могутньої діяльності лише в поєднанні з його живим образом - людиною.

Однак, за часів середньовіччя свобода була досить обмеженою не лише Абсолютом та його прямим впливом на долю людини, а й особливостями феодального суспільства, яке було пройняте загальною залежністю від монарха, і права розглядалися як привілеї, даровані вищими станами.

Атрибути дворянської честі чи приналежності до того чи іншого лицарського ордену були значно вищими за будь-які внутрішні схильності індивіда. Суспільне самоствердження розумілося виключно через вираження себе як повноправного представника привілейованого класу чи стану, а не конституювання особистих якостей. За таких умов може існувати лише свобода класу чи стану, але не свобода особистості, оскільки індивід при цьому ще не фігурує у повному розумінні слова як «особистість» [285, с. 168].

Таким чином, у християнській філософії набуває нового забарвлення проблема співвідношення свободи людини і детермінованого процесу Божого буття. Особистість потрапляє в суперечливу ситуацію, за якої людина постає вершиною Всесвіту, але вона ж витвір Бога і його раб. Задоволення особистісної потреби в самореалізації проявляється у філософії Середньовіччя у непрямий спосіб: Бог наділяється здібностями, яких не вистачало людям, і постає ідеальним зразком особистісної самореалізації [172].

Однак, крім залежності від Бога, людина знаходиться у залежності від феодального суспільства, та визначення місця кожного окремого індивіда в соціумі, таким чином виникає свобода не окремої особи, а свобода певного прошарку суспільства.

Отже, у античній період свобода є абстрактною, споглядальною, зорієнтованою на природні інтереси людини, її самозахист та усвідомлення нею сенсу життя; період Середньовіччя визначає свободу як ідея єдності Бога і людини, де доля людини потрапляє у залежність від волі Абсолюту, ще одним обмеженням свободи в християнський період є феодальне суспільство, яке було пронизано загальною підлеглистю від монарха, і свободи та права розглядалися як привілеї, даровані вищими станами, тому виникає свобода не окремої людини, а певного прошарку суспільства.

Активність у розвитку ідеї про права та свободи людини припадає на епоху Відродження і Просвітництва ХУІІІ-ХІХ ст. (Д. Мірандолла, Е. Роттердамський, І. Кант, Г. Гегель, Б. Спіноза, Ф. Шеллінг, Ш.-Л. Монтеск'є), що відбивається у теорії природного права та дозволяє оцінювати з позиції справедливості діюче в державі позитивне право, проводити його перетворення у напрямі гуманізму і свободи.

Саме філософія епохи Відродження відображає зрушення акцентів світогляду з релігійних та класових цінностей на проблему становлення вільної самореалізації особистості.

Д. Мірандолла висловив ідею про нове розуміння природи людини - як продукту її самостворення: «Не даємо ми тобі, Адаме, ні певного місця, ні власного образу, ні особливої прихильності, щоб і місце, і обличчя, і обов'язок ти мав... згідно зі ... своїм рішенням» [303]. Тобто, людина сама обирає власну долю і здатна самостійно вдосконалювати свою природу.

Представник німецького Ренесансу Е. Роттердамський визнавав, що земне існування залежить від вільного вибору людини, однак результат вічного порятунку визначає Бог. Він підкреслював, що потяг людини за власні межі виділяє її з природного буття і наповнює людське життя практичним змістом, оскільки всі інші тварини задовольняються кордонами, в які їх поставила природа, і лише людина прагне розширити межі своєї долі [223].

Основним філософським гаслом зазначеного періоду виступає категорія свобода, яка визначається на підставі опанування закономірностей розвитку як

природи, так і розуму. Свобода проявлялася через здатність чи можливість обирати за своїм власним бажанням, вчиняти відповідно до своєї волі чи інтересу, а не по волі чи в інтересах «іншого», тим паче - зовнішньої владної сили [6, с. 446].

Новий підхід до з'ясування сутності свободи діяльності людини розпочинається з філософії І. Канта, який один із перших визначає право не просто через поняття юридичної свободи через розуміння свободи саме у філософському сенсі [17, с. 17]. Філософ визначив поняття права як «сукупність умов, за яких вияв волі одного може бути поєднаний з виявом волі іншого за загальним законом свободи» [92, с. 285].

І. Кант аналізує проблему свободи людини у світлі визначальної для його філософської системи протилежності між світом явищ і світом «речей у собі». Перший світ безпосередньо спостерігається людиною, є предметом її досвіду, другий - перевершує її пізнавальну здатність, проте має пряме відношення до її власної глибинної сутності. Що ж до конкретних закономірностей і механізмів, які вможливають феномен свободи волі, то намагатися їх пізнати й описати як такі (тобто перевести в площину явищ), за І. Кантом, неможливо і непотрібно; адже про свободу свідчить сама моральна свідомість людини: ти можеш, оскільки ти мусиш (виконати свій обов'язок) [60, с. 70-82].

Окрім того, І. Кант поділяв людську свободу на позитивну і негативну. Першу – свободу добра – І. Кант вважав емпіричною цінністю, так як вона спирається на моральний категоричний імператив. Негативна (свобода сваволі) аморальна, небезпечна для людини і суспільства, а тому заради позитивної обмежується юридичними законами. Свободу філософ розглядає як основоположний елемента буття кожної окремої людини, джерела його творчості та ініціативи, тобто свобода є джерелом розвитку людини [6, с. 449].

Визначення І. Кантом свободи як єдиного першочергового права, яке характерне кожній людині в силу його належності до людського роду [94, с. 147]. Саме такий підхід є властивий філософу Г. Гегелю, де право – це свобода, сваволя – це «її змішування з несвободою», а закон – це розум і свобода. Будь-

які прояви останньої мають різні ступені абстрактності, але в своїй сукупності, засобом свого «зняття», надають змогу реалізувати свободу як «благо в певній його особливості». Саме благо акумулює та втілює різні прояви свободи – особистості, громадянського суспільстві, держави. Зокрема, абстрактне право філософ формулює наступним чином: «Будь особою і поважай інших як осіб» [47, с. 52].

Визначаючи передусім філософію права як науку про свободу, яка становить «субстанцію духу», де «свобода духу становить найголовнішу властивість його природи», Г. Гегель визначає свободу як найвищу вершину, яка не потребує споглядання з низу вверх, адже людина не визнає ніякого авторитету, і там де не має поваги до свободи людини, її не зобов'язує [48, с. 444].

Наведені визначення свободи, побудовані на баченнях І. Канта та Г. Гегеля, збагачуються ідеями інших великих мислителів. Зокрема, голландський мислитель Б. Спіноза відмінність між уявленням про те, «що зазвичай називають свободою» і тим, «яка вона є насправді». Центральною і домінуючою в онтологічному плані він розглядає ідею про свободу волі, нерозривно пов'язуючи його з принципом детермінізму (і, зокрема, категорією необхідності) [248, с. 185-189].

Таким чином, філософ визначив свободу як усвідомлену, пізнану необхідність, умовою появи якої є пізнання закономірностей існування життєвого світу для узгодження дій людини з об'єктивними законами природи і суспільства.

Зокрема, Ф. Шеллінг визначав, що для самої свободи необхідна передумова, що людина, яка в своїй діяльності є вільна, врешті-решт залежить від необхідності, яка стоїть над нею і сама направляє гру його свободи. Під впливом моїх вільних дій для мене повинна виникнути щось об'єктивне, друга природи – правова, яка визначає межі свободи [297, с. 458]. Саме проблема «другої природи» (право) і полягала в становленні «кордонів свободи» та їх забезпеченні, для цього необхідно належний правовий механізм, який визначав

би та забезпечував свободу.

З огляду на вказане англійський філософ Т. Гоббс пов'язував міру свободи із благом громадян і держави, визначаючи неможливим врегулювати всі людські вчинки, причиною ж цьому є їх надзвичайна різноманітність, а тому сфера не забороненого майже безмежна для індивіда. При цьому свободу слід розуміти як частину природного права, яка залишена громадянам і якою їм дозволено володіти відповідно до... законів [52, с. 380]. У своїх працях Т. Гоббс вказує на дві крайнощі регулювання людської поведінки. У першому випадку «громадяни потерпають, якщо не роблять нічого без прямої вказівки закону, у другому - якщо ж останній дозволяє їм все – розбігаються у всі сторони; найбільша свобода, коли законом багато залишено на їх розсуд» [52, с. 381].

Свобода як розумна організація державної влади і додержання законності розглядалася французьким просвітником Ш. Л. Монтеск'є, який визначає свободу як право людини робити все, що дозволено законом [156, с. 137].

Зокрема, філософ здійснив поділ між свободою філософською і свободою політичною, вважаючи прикметною ознакою філософської свободи те, що філософія вимагає саме стільки свободи, скільки їй потрібно для здійснення волі, незалежно від обставин та досягнення мети, яку визначила воля. Ш.-Л. Монтеск'є визначає поділ та взаємне стримування гілок влади як головну умову забезпечення політичної свободи. У суспільстві, де є закони, свобода полягає у можливості робити те, що є необхідним, і не бути примушеним робити те, чого робити не хочеться. Якщо громадянин може робити, те що законом заборонено, тоді він є невільним, адже те саме можуть робити й інші громадяни [70, с. 18].

Підходячи до розгляду філософії ХХ ст., такі філософи Нової доби, як Ж. Сартр і А. Камю вважали абсурдним вивчення свободи в контексті соціальної дійсності. Людина, на думку Ж. Сартра, вільна, її дії нічим не детермінуються, адже свобода є це способом буття свідомості індивіда, а відтак – це універсальна онтологічна властивість людського буття, його субстанція. За словами А. Камю і Ж. Сартра, кожна людина повинна формувати свою

особистість і робити змістовним своє життя. Для цього вона повинна бути наділена свободою і водночас відчувати свою відповідальність перед іншими [226, с. 445-556].

Е. Фромм, у свою чергу розглядав свободу як вибір і водночас критикував традиційні погляди щодо свободи волі. Так, він наголошував на тому, що при дослідженні проблеми не всіма представниками екзистенціалізму враховувалася неусвідомлена мотивація, йшлося про свободу поглядів, а не про свободу конкретної людини, добро і зло розглядались абстрактно, хоча завжди втілюються у конкретних вчинках.

Сфера свободи, за Е. Фроммом, є змістом процесу вирішення суперечності людського існування. Сутність останнього полягає в тому, що індивід належить двом світам: природному і людському. Свобода реалізується самою діяльністю людини [276, с. 334], в процесі якої здійснюється вільний вибір. Водночас Е. Фромм наголошував, що прагнення бути вільним, приймати рішення, здійснювати вибір є дискомфортним і потребує від особи духовних і фізичних зусиль. Тобто, Е. Фромм цим підкреслював, що людина «втікає від свободи,» хоча марно, адже «приречена на свободу» і змушена постійно приймати рішення, робити вибір [276, с. 52].

Отже, поряд із раціональним розумінням свободи, який знайшов відображення в ідеях Ж. Сартра і А. Камю існує й інший підхід, за яким свобода зводиться до необхідності людського існування, і людина постає рабом так званої «необхідної свободи».

Свобода на кожному етапі свого становлення відображає динаміку свого розвитку, адже кожен із мислителів додав у розвиток ідеї свободи різні бачення цього явища, залежно від історичних, політичних, та інших факторів.

Отже, розуміння свободи у філософсько-правовій думці зводиться до таких основних характеристик:

1. Свобода як природне право, яке характерне кожній людині в силу її приналежності до людського роду (І. Кант, Г. Гегель).
2. Свобода як усвідомлена необхідність, умовою появи якої є пізнання

закономірностей існування життєвого світу для узгодження дій людини з об'єктивними законами природи і суспільства (Б. Спіноза).

3. Свобода як можливість обмежену правом, задля встановлення механізму забезпечення свободи правом (Ф. Шеллінг, Т. Гоббс).

4. Свобода як право людини робити все, що дозволено законом (Ш.-Л. Монтеск'є).

5. Свобода як відповідальність перед іншими суб'єктами суспільних правовідносин, як засіб забезпечення свободи (Ж. Сартр, А. Камю).

6. Свобода як вибір поведінки суб'єкта, яка спрямована на реалізацію внутрішніх потреб особистості (Е. Фромм).

Подальшого розвитку питання свободи набуває в працях філософів Новітньої доби, таких як В. Соловйов, М. Бердяєв, Б. Кістяківський, І. Покровський, І. Ільїн.

Зокрема, В. Соловйов, розвинув філософське вчення про єдність моралі та права, де визначив центральне місце людини з її свободою. В основу права, на його думку, «покладено свободу як характерну рису особи, бо із здатності свободи впливає вимога самостійності, тобто її визнання іншими, котра і знаходить своє втілення у праві» Окрім того, мислитель зазначає, що право - це свобода, обумовлена рівністю, де індивідуалістичне начало нерозривно пов'язане з суспільними засадами рівності [223, с. 17-18].

З позиції гуманізму розглядав свободу М. Бердяєв. Обґрунтувавши ідею персоналізму, філософ пише «священним є не суспільство, не держава, а людина - принцип особистості як вищої цінності та її незалежності від суспільства, держави та навколишнього середовища» [23, с. 104, 226].

М. Бердяєв розглядає людину як творчу особистість, яка перебуває в індивідуальності в згорнутому вигляді і лише духовно-моральна діяльність як творення самого себе через свободу може розгорнути й актуалізувати її.

У роботі «Про рабство і свободу людини» автор показав, що різним формам рабства протистоять альтернативи різних інтерпретацій свободи. Людина може перебувати у неволі в Бога, природи, суспільства, цивілізації, у

свого індивідуалізму, у грошей, держави [22, с. 61-62]. Таким чином, М. Бердяєв дає широке тлумачення рабства як несвободи людини, яке виникає не тільки в примусовій, й у добровільній формі. Серед усіх форм несвободи однією з найбільш поширених М. Бердяєв вважав суспільство. На перший погляд, і рабство, і свобода детерміновані «соціальним Логосом», тобто реальними суспільними відносинами. Людині важко протиставляти свою долю деспотичним вимогам соціуму через те, що «свободу вона отримала виключно від нього». Проте, особистість, на думку філософа, завжди є важливішою за суспільство і державу. Тому рабство і свобода виражають стани людської духовності.

М. Бердяєв виділяє три форми існування свободи: ірраціональна, яка виражається через почуття, переживання; раціональна, що пов'язана з розумом; і трансцендентальна, яка виражає духовність особистості. М. Бердяєв трактував свободу, перш за все, як вільність духу, як незалежність людської особистості, як творчу силу [70, с. 23-24].

Український філософ і правознавець Б. Кістяківський, називав свободу головною і найсуттєвішою змістовною характеристикою права, поділяючи її на зовнішню (зумовлену суспільним середовищем) та внутрішню (духовна свобода, яка можлива лише за існування зовнішньої). Вільна особистість та її недоторканість Б. Кістяківський розглядає як підвалину міцного правопорядку, а саме як система відносин де всі особи наділені найбільшою свободою діяльності та самовизначення [100].

У свою чергу, І. Покровський продовжує ідею персоналізму та зазначає, що прогрес може бути тільки справою індивідуальної свободи, і найвищим призначенням права може бути лише створення такого соціального порядку, в якому така творча свобода особистості знаходила б найкращі умови для свого існування [201, с. 77].

«Звільнити себе – не означає стати незалежним від інших людей, але стати господарем своїх пристрастей», зауважує російський мислитель І. Ільїн [86, с. 96]. В його концепції основоположне значення займає проблема віри, а

свобода, у свою чергу, розглядається ним у двох аспектах. Перший: внутрішня свобода (духовна свобода) та зовнішня свобода (свобода від зовнішніх впливів, від примусу і заборони), остання в свою чергу виступає лише умовою для «внутрішнього самозвільнення». Філософ зазначав, що справді вільною є внутрішньо самостійна людина, а найвища цінність права полягає у забезпеченні ствердження і розвитку духовних цінностей.

Отже, В. Соловйов, М. Бердяєв, Б. Кістяківський, І. Покровський, І. Ільїн об'єднані спільними поглядами на свободу, які мають наступні характеристики: а) людиноцентризм, оскільки людина з її свободою є основою філософського вчення; б) розуміння свободи як творчої сили особистості; в) соціальний порядок як одна із умов існування творчої свободи людини.

Таким чином, у філософсько-правовій літературі Новітньої доби вченими переосмислюються проблеми свободи, оскільки їх вирішення зумовлює формування нових напрямків розвитку права та свободи в цілому та окремих його інститутів зокрема.

М. Цимбалюк підкреслює, що саме розуміння свободи крізь призму теорії лібералізму, як світоглядної основи філософії права, створює певну довершеність філософських поглядів на свободу. Пріоритетність поглядів має вираз у діапазоні суспільної свободи людини, яка має визначатися не державою, а вільним вибором самої особи; при цьому даний вибір не вважатиметься неприпустимою свободою чи свавіллям. Якщо за тоталітарних режимів межі індивідуальної свободи встановлюються державною владою, то найвагомішим гуманістичним атрибутом правового суспільства є та обставина, що ці межі мають онтологічно зумовлюватися контекстом суспільної комунікації, а їх дотримання має гарантуватися та забезпечуватися державою шляхом їх законодавчого закріплення та встановлення відповідного правопорядку [285, с. 170].

Значний вплив на подальші дебати з питань свободи здійснила праця британського філософа І. Берліна «Дві концепції свободи». Головна ідея полягає у «позитивній» свободі, в основі якої виступає можливість бути самому

собі власником. Але, І. Берлін водночас застерігає, що в цій ситуації «влада над собою може придушувати справжні бажання і нахили» [242, с. 30-31].

Саме це підтверджує Р. Гвардіні у своїй праці «Концепт нового часу», який зазначає, що дикість у її первісній формі переможена: навколишня природа підкорюється нам, але вона знову з'являється всередині самої культури, і стихія її - те ж саме, що здолало первісну дикість: сама влада. У людини «є влада над речами, але немає... влади над своєю владою» [45, с. 155]. Таким чином, людину можна примушувати в ім'я її ж блага та зобов'язати бути вільною.

Окрім того, І. Берлін визначає також і «негативну» свободу, межі якої філософ ставить у залежність від наступних чинників: скільки є можливостей для вибору; який порядок реалізації цих можливостей; яка міра цієї свободи, де закінчується свобода однієї людини і починається свобода іншої; та яка цінність свободи не тільки для окремої людини, а й суспільства в цілому.

Таким чином, І. Берлін також доходить висновку про неможливість існування абсолютно необмеженої свободи.

У свою чергу відомий американський професор філософії та права, сучасний прихильник природного права – Р. Дворкін розглядає свободу як політичне право на свободу, а точніше, його відсутність [63, с. 374-382]. Автор у своєму збірнику есе «Серйозний погляд на права» вживає категорію свобода в значенні, яке І. Берлін назвав «негативним». Тобто, Р. Дворкін аргументує відсутність права на свободу, хоча останнє (свобода) є популярною в усьому політичному просторі та дає своє ім'я найвпливовішій політичній течії ХХ ст. (слово «лібералізм» походить від «liberty» – «свобода»), підживлює кожну радикальну течію, і, навіть, прислужується консерваторам.

У роботі науковця розглядається «ідея свободи як ліцензії, тобто міри, до якої особа вільна від соціального чи юридичного обмеження робити те, що вона може побажати зробити, і свободи як незалежності, тобто статусу особи як незалежної і рівної, а не підпорядкованої комусь», а також здійснюється співвідношення цих двох ідей [63, с. 369-370].

Італійський професор Г. Руджеро виокремлює дві стадії свободи. Свобода досягнення власного інтересу - егоїстична свобода, рівень яким обмежуються утилітаристи. Та свобода, визначена ще І. Кантом – вища моральна свобода. Однак, суспільство повинно охороняти себе від егоїстичної свободи, що встановлює перше ліберальне обмеження – заборона зменшення свободи інших особистостей. А для дотримання паритету в даному випадку необхідна держава [176, с. 220-228]. Таким чином, на відміну від кантівського індивідуального вибору моральної дії, Г. Руджеро покладає нагляд над громадянами державі.

Має право на існування твердження С. Ніринга, який визначає, що в обмеженні свободи головню роль відіграє жорстка влада держави та виключає можливість існування в сучасному суспільстві вільного індивіда. Науковець підкреслює, що в усіх типах спільнот керуються законами примусу і насилля.

С. Ніринг пише, що гасла свободи втішають теоретиків, вони - на вустах політиків, однак у житті, люди з вулиці відіграють незначну роль [70, с. 4143].

Противагою поглядам С. Нірингу є ідеї сучасного дослідника Л. Фуллера: «Перед вдумливим та чутливим громадянином право може поставати в приголомшуючій безлічі настроїв. Воно може здаватися найвищим досягненням цивілізації, що звільняє для творчого використання людські ресурси, інакше приречені на загибель. Його можна розглядати як обґрунтування людської гідності та свободи, як наші найкращі сподівання на мирний світ» [278, с. 2].

Таким чином, дослідженням філософів-правознавців, здебільшого зводяться до твердження, що цінність свободи в найрізноманітніших її проявах є однією із найважливіших детермінант існування людини. Шлях до свободи, викладений у західних концепціях, не є шляхом до вседозволеності. Кожна з концепцій по-різному оцінювала роль держави щодо забезпечення функціонування суспільства, однак в основу покладена ідея свободи як однієї з найважливіших цінностей особи. Тому, свободу слід розуміти не тільки як абстрактну соціальну цінність, а як властивість суспільних відносин, правовий порядок яких передбачає, що благо свободи для людини - це не тільки її права,

а й певні обов'язки та відповідальність перед іншими людьми, суспільством та державою.

1.3 Поняття свободи у сучасних філософсько-правових концепціях

Багатогранність категорії свобода демонструє різнобічність даного феномену й виключає можливість єдиного підходу щодо визначення. Світова сучасна думка розуміння свободи породжує різні підходи щодо формування понятійно-категоріального апарату свободи, не лише правниками, а й політологами, соціологами та філософами та ін.

Так, американський соціолог С. Нірінг у роботі «Свобода: обіцянка й погроза» наводить посилання на ряд англomовних словників, у яких визначено спектр сутнісних характеристик поняття свобода. Свобода означає не знати обмежень – фізичних, державних, моральних; володіти свободою волі, зокрема в етиці; користуватися недоторканністю; бути невимушеним, відкритим. Серед синонімів слова свобода – незалежність, емансипація, звільнення, відсутність перешкод, рятування, простір, визволення з рабства [173, с. 13, 14].

Переважна більшість праць політологів, спрямована на виокремлення свободи політичної. Де, політична свобода – це свобода індивідів у виборчих, управлінських відносинах, що сприяє створенню правил співжиття. Зокрема, політична свобода відображає ступінь участі громадян у суспільних і державних справах та уособлюють демократію [56, с. 6].

На думку К. Ясперса, політична свобода належить народу, є внутрішньою свободою його політичного стану [310, а 171].

Політична свобода передбачає політичну активність або пасивність, в залежності від обраного стану, суб'єкти, які наділені цією свободою, можуть впливати на збереження або зміну умов їх існування в межах існуючого соціального порядку. Тобто, зазначена політична свобода є одним із аспектів прояву свободи, зокрема, правової (юридичної) та визначається рівнем розвитку громадянського суспільства, його економічною, соціальною,

культурною, ідеологічною організацією, а гарантованість і реалізація політичної свободи і визначає ступінь розвитку суспільства. Таким чином, інститут політичної свободи виступає інструментом самовизначення суспільства, його самоорганізації.

О. Семітка підкреслює, свобода людини починається з того моменту, коли в державі, в якій вона живе, вступають в дію прийняті закони, коли ця держава відповідає всім ознакам правової держави, коли в суспільстві існує політична свобода» [233, с. 73].

Слушно зазначив італійський юрист Б. Леоні, що слово «свобода» (freedom) досить рано увійшло до мов західних країн, протягом останнього століття знаходилося у вільному плаванні та має взаємозв'язок із суміжними категоріями. Однак, свобода, перш за все, це поняття правове, тому що з нього із необхідністю випливає цілий комплекс правових наслідків» [129, с. 50].

З огляду на це звернемося до енциклопедичних трактувань свободи в сучасній юридичній науці. Так, в «Юридичній енциклопедії» за редакцією Ю. Шемшученка, свободою є природний стан народу або окремої людини, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд; суб'єктивна можливість людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах [306, с. 441].

У «Великому тлумачному словнику» свободу визначають як відсутність політичного і економічного гноблення, утиску та обмежень у суспільно-політичному житті певної верстви або всього суспільства [304, с. 538]. Схоже розуміння свободи зазначається в Універсальному словнику української мови, за яким свобода - це відсутність утиску в житті суспільства [121, с. 681].

У «Великому енциклопедичному юридичному словнику» зазначені наступні постулати вчення про свободу: усі люди вільні від народження і ніхто немає права відчужувати їхні природні права. Забезпечення та охорона цих прав - головне призначення держави. Свобода полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди свободі інших людей, отже, не може бути абсолютною, вона обмежена правами та свободами інших людей, принципами моралі,

інтересами загального добробуту. Демократичне суспільство засноване на вільному балансі між свободою та соціальною справедливістю, свободою та державними інтересами. Межі свободи можуть бути визначені тільки правовим законом, який і є її мірою [35, с. 805].

Із вище зазначеного виникає потреба у з'ясуванні взаємозв'язку свободи і права, визначення їх спільних та відмінних характеристик. Зокрема, існує точка зору про ототожнення категорії свобода і права, відповідно до якої право і є свободою, або формою її вираження. Про це зазначали ще давні мислителі.

Так, Цицерон, вважаючи, що право відповідає природі людини, ототожнював його зі свободою. У такому розумінні певні обмеження можливі лише через природну необхідність [288, с. 165].

І. Кант інтерпретує поняття права як «сукупність умов, за яких вияв волі одного може бути поєднаний із виявом волі іншого за загальним законом свободи» [92, с. 285]. Право є формою виразу зовнішньої свободи. Однак, І. Кант допускає обмеження свободи за умови погодження із вільним волевиявленням іншої особи.

Схожі погляди щодо взаємозв'язку права та свободи підтримував Г. Гегель, який розглядав право як «щось святе взагалі вже тому, що воно – це буття абсолютного поняття, самоусвідомлюючої свободи» [47, с. 44], мислитель поділяв погляди І. Канта, що право є формою її вираження та додав, що право по відношенню до свободи має не обмежувальний, а стверджувальний характер. Тобто, право і свобода, за визначенням Г. Гегелем, є нероздільними категоріями.

У сучасній філософській та юридичній літературі зустрічаються аналогічні погляди. Зокрема, О. Мережко стверджує, що без свободи індивіда міркування про право втрачають будь-який сенс. Автор визначає свободу субстанційною якістю права, тобто свобода індивіда в суспільстві є буттєвою основою розвитку права [151, с. 177].

Зрозуміло, що відмінність між правами і свободами не є абсолютною, а відносною. Адже і поняття прав і свобод людини відображають її певні мож-

ливості, у цьому проявляється принципова спільність досліджуваних понять. Однак права і свободи людини не є цілком тотожними явищами: вони розрізняються, головним чином, засобами їх здійснення та забезпечення [208, с. 58].

Зокрема, П. Рабінович зазначає, «права людини можуть стати здійсненими за наявності певних юридичних засобів «механізмів», а свободи людини у багатьох випадках можуть бути здійснені і без такого «втручання» держави; її місце щодо них полягає в охороні, у не порушуванні й захисті відповідних можливостей людини» [214, с. 58]. Це ще одна ознака, яка дозволяє диференціювати категорії свобода та право.

Вище зазначене дає підстави констатувати необхідність виокремлення декількох методологічних підходів щодо проблеми розуміння свободи та її зв'язку з правом.

В юридичній літературі більшість учених поділяє точку зору щодо розуміння свободи як можливості суспільства, громади чи окремої особи. Зокрема, свобода – це певні можливості людини, які цінні й необхідні для її існування й розвитку у конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для усіх людей.

В. Кудрявцев визначає свободу як спектр можливостей, сукупність різних варіантів обрання цілей, засобів, шляхів реалізації інтересів особистості, часу і обставин здійснення вчинку, який складається в кожній ланці генези її поведінки [118, с. 69].

За визначенням П. Рабіновича «права людини – це певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей». Тобто, зміст поняття прав людини вчений розкриває також через категорію «можливість», яка, на його думку, «включає також і поняття свободи людини» [217, с. 5, 6].

Саме категорію можливості як основоположну при визначенні прав і свобод людини використовує Н. Шукліна: «свобода – це спроможність людини

діяти відповідно до своїх інтересів і мети; це можливість власного, незалежного вибору того чи іншого рішення» [108, с. 199].

О. Лукашева визначає, що свобода покликана відтінити більш широкі можливості індивідуального вибору, не окреслюючи при цьому його реального результату, тоді як термін «право» визначає конкретні дії людини» [182, с. 31].

Важливого значення має визначення свободи не просто як можливості отриманої від природи, а як визначеної та гарантованої можливості, яка полягає у виборі необхідного та належного варіанту поведінки. Так, свобода особи - це нормативно закріплені можливості, які мають певні особливості у порівнянні з правом. Надаючи певні свободи, держава робить акцент на визнанні самостійності людини у певних сферах суспільної діяльності. Саме свобода надає можливість встановити певну межу, що визначає можливості втручання держави у життя особи. Свободи мають диспозитивний зміст, що забезпечує можливість вибору того варіанту поведінки, який найбільш повно забезпечує реалізацію суб'єктивних інтересів [210, с. 49].

Л. Глухарьова визначає права людини як можливості особистості задовольняти свої потреби та інтереси, що гарантовані та стимулюються з боку суспільства і держави. Таким чином, свобода втілюється за допомогою формалізованих прав, легалізується і гарантується. У суб'єктивних правах поєднується об'єктивно необхідний індивіду обсяг свободи з об'єктивно можливою для цього суспільства мірою її надання. Охоронювана і обмежена правами свобода стає прямою протилежністю сваволі та егоїзму [51, с. 101].

Свобода як здатність і можливість людини діяти відповідно до своїх потреб, інтересів та цілей є не власністю, субстанцією людини. Все це вказує на її фундаментальне значення у визначенні людини як мислячого і самостійно чинного суб'єкта, що володіє можливістю вибору відповідно до своєї волі. З огляду на це визначення права через свободу і за допомогою неї є оптимальним шляхом пізнання права. Як свобода для людини становить субстанцію, так і для права вона є його загальним початком. Тобто, свобода - це невід'ємна риса людського буття, психології людини [198, с. 7-13].

Отже, свобода широкому філософському розумінні – це природній стан народу або окремої людини, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд. Однак, поряд з досить широким розумінням свободи як можливості, існує позитивне або вузьке її розуміння, за яким свобода - це суб'єктивна, гарантована нормами права та державою можливість людини здійснювати дії, які базуються на конституційних правах та обов'язках.

Оскільки, свободу здебільшого розуміють як загальний спосіб прояву активності суб'єкта, що полягає у здійсненні особистого вибору цілей діяльності, а також засобів та способів їх реалізації [307, с. 257].

Таким чином, не менш важливий є розуміння свободи як основоположного принципу права.

Зокрема, в науковій літературі під принципом права розуміють керівні ідеї, вихідні засади, відправні установлення [142, с. 12].

Принципам права притаманний об'єктивно-суб'єктивний характер. Так, О. Малько, зазначає, що суб'єктивність залежить від наукової правосвідомості, напрямів дослідження та інших факторів. Об'єктивність полягає в тому, що в них відображаються основні закономірності розвитку і функціонування свободи та повинні бути закріплені в тій чи іншій формі в чинному законодавстві [258, с. 127-128].

Ряд вітчизняних учених підкреслюють наявність у принципів права таких властивостей, як: вища імперативність, загальність, універсальність, а також акцентується увага на тому, що протягом невизначено тривалого часу їм характерна стійкість та стабільність [79, с. 198].

Свобода як один із основоположних принципів права означає, що право виступає як міра свободи - політичної, економічної, ідеологічної. Свобода як принцип права реалізується через надання свободи вибору суспільного ладу та форми правління, забезпечення захисту прав людини та задоволення основних потреб її життя, формування органів державної влади шляхом народного волевиявлення, створення умов для утвердження в суспільстві норм гуманістичної моралі, користування різними соціальними послугами держави

та приватних осіб тощо [234, с. 221].

Цікавим є також підхід О. Петришина, відповідно до якого право ґрунтується на визнанні свободи беззаперечною соціальною цінністю, тобто право послідовно втілює її (свободу) у своїх принципах та інститутах, закріплює і таким чином захищає легітимовану міру свободи [262, с. 127].

В юридичній літературі досить часто згадується принцип соціальної свободи, який передбачає рівноправність суб'єктів правовідносин, їх рівність перед законом. У відповідності з цим принципом суб'єкти права повинні також володіти гарантованою свободою у виборі професії, місця проживання, вільним розпорядженням доходів тощо. Основне завдання принципу полягає у забезпеченні соціальної захищеності особи, гарантуванні свободи та гідного рівня життя суспільства [137, с. 241].

Як соціальний феномен право виражає ідеї свободи, за яким останнє визначено В. Любашецем як природна і невід'ємна властивість людини, яка визначає її гідне існування та відкриває доступ до повноцінної реалізації всіх інших природних прав і свобод.

Свобода як визначений стан суспільного життя, як пізнана необхідність знаходить своє найбільш концентроване і виключне вираження саме в праві та в законі, за допомогою яких свобода об'єктивується та стає правовим принципом. У цьому випадку право виступає в якості офіційного мірила дійсної свободи та одночасно гарантує та захищає свободу [136, с. 299].

На думку М. Вороніної свобода як загальнолюдський принцип є абсолютним благом і може бути обмежений лише за необхідності забезпечити свободу інших осіб [78, с. 196].

Австрійський філософ Ф. Хайек пише, що свободу можна зберегти, лише ставлячись до неї як до одного з найвищих принципів, якими не можна поступатися заради конкретних вигід [280, с. 88].

Ф. Хаек називає свободу ідеалом, який не буде збережений, якщо сама вона не буде прийнята як всеосяжний принцип, що скеровує усі конкретні акти законодавства. За словами Ф. Хаєка: «Якщо свободу не трактувати як

найвищий принцип, то той факт, що обіцянки, які може запропонувати вільне суспільство, завжди будуть лише шансами, а не певностями... неминуче виявить фатальну слабкість і призведе до її поступового знищення» [131, с. 517-518].

Принцип свободи має пріоритет над іншими принципами, свобода не може бути принесена в жертву заради соціальних і економічної благ. Принцип свободи передбачає, що кожен має рівний доступ до системи базових свобод, таких як політична свобода, свобода слова і зборів, свобода совісті і думки, свобода мати особисту власність тощо [57, с. 89].

Таким чином, принцип свободи - це засадничі ідеї, вихідні положення, за допомогою якого право набуває глибокого сутнісного значення, розкриває свою природу, а також стає цінністю для окремої людини, конкретної групи та суспільства в цілому, відкриває доступ до благ, шляхом вираження свободи в її конкретних правах і обов'язках та виступає дієвим засобом її соціальної захищеності та гарантованості. А завданням права, у свою чергу, є встановлення змісту свободи особи, її міри, балансу з іншими свободами [259, с. 211].

Тобто, права людини за своєю суттю є збалансованою мірою свободи та соціально збалансованими можливостями. З одного боку, права людини є первинними умовами, за яких особа може безперешкодно розвивати свій потенціал, а з іншого - права людини враховують і загальносуспільні цінності, забезпечуючи стабільність суспільних відносин та поступальність розвитку як самого суспільства, так і людини [274, с. 70].

Із зазначеного випливає необхідність аналізу свободи шляхом встановлення її меж, що стає можливим за допомогою норм права, на основі закону.

Ще, Фома Аквінський підкреслював, що саме закон як вираження вічного розуму є основою, мірилом і правилом людських вчинків, а тим самим - свободи [50, с. 87-101].

Серед учених дореволюційного періоду вказаний підхід розробляв Б.

Чичерін, який наголошував, що свобода повинна обмежуватися, тому що співжиття без цього неможливе, однак, такі утискання повинні бути законними. Таким чином, саме право визначає свободу, є її мірою [295, с. 85].

Видатний філософ, правознавець, публіцист Є. Трубецькой зазначає, що сама по собі свобода може бути як внутрішньою (можливість мислити вільно, обирати різні шляхи і методи вирішення певних завдань), так і зовнішньою (можливість діяти вільно в соціумі, обираючи різні напрямки поведінки). Таким чином, з одного боку, право створює для особи певну сферу свободи; з іншого - обмежує цей простір низкою приписів, обов'язкових правил [271, с. 7].

В. Кудрявцев пише, що проблема свободи постає як одна з найважливіших для індивіда, однак якщо розглядати свободу як внутрішню життєву потребу людини, то тоді вона є вираженням самовизначення особистості в спілкуванні з іншими людьми, тому виникає потреба визначення масштабу свободи, що стає можливим шляхом встановлення соціальних норм, які гарантують свободу кожного індивіда. І серед багатьох існуючих правил провідне місце у процесі автономізації особистості займають юридичні норми [119, с. 3-9].

Ідея меж свободи не втратила своєї актуальності й нині. Так, С. Алексєєв розуміє право як визнану в даному суспільстві, його практичному житті обумовленість, свободи поведінки людини. В якості вихідного пункту дослідження свободи автор розглядає можливість вільного вибору, рішення, яке не залежить від будь-якої зовнішньої сили, у тому числі, державно-політичної, тобто кордони свободи обмежуються правом. Окрім того, С. Алексєєв вважає, що право повинно суворо визначати міру свободи. Таке окреслення меж не тільки встановлює змістову характеристику свободи, а й забезпечує гарантованість [8, с. 127].

В. Малахов визначає право як міру внутрішньої та зовнішньої свободи людини, зауважуючи при цьому, що така міра може з часом змінюватись в залежності від розвитку суспільства. На його думку, право як міра внутрішньої свободи виражає взаємозв'язок суб'єкта із соціальною дійсністю, як органічний і доцільний. Право ж як міра зовнішньої свободи походить з презумпції

ненадійності та вимушеної підпорядкованості людини [140, с. 72].

М. Матузов підкреслює, що «право слугує офіційним мірилом діючої свободи, її нормою, вказівником кордонів належного і можливого. Разом з тим, воно є гарантом здійснення цієї свободи, засобом її охорони і захисту. Виступаючи легітимною (законною) шкалою свободи, право об'єктивно відображає рівень розвитку соціальної дійсності. В цьому сенсі воно є мірою прогресу, а відповідно, і мірою свободи як продукту розвитку» [147, с. 41-42]. Отже, межею свободи виступає право як міра.

Розуміння права як міри свободи досліджував у своїх працях також класик російської юридичної думки В. Нерсисянц [164, с. 287], який у своїх дослідженнях свободу індивідів та їх сваволю визначав у розумні межі. Звідси в юридичній літературі виникає думка, що з об'єктивно притаманній праву властивості бути мірою свободи впливає й сама необхідність нормативних обмежень останньої.

Тобто, дійсна свобода не виключає, а передбачає взаємодисципліну і взаємовідповідальність як громадян, так і держави. У відповідальності знаходить прояв діалектика необхідності і свободи, їх єдність. Право, що регламентує можливу і необхідну поведінку, виступає важливою умовою свободи особи. Держава, охороняючи право, охороняє свободу, і тим самим, свободу громадян.

Відповідальність громадян своєю іманентною якістю також має свободу - обирати варіант дій, свободу приймати рішення, свободу усвідомлювати свої вчинки тощо. Водночас свобода не може бути абсолютною і безмежною. Свобода людини, як влучно підкреслюється у вітчизняній юридичній літературі, це розумні межі її дії і вчинків [210, с. 116].

Свобода як визначальний стан суспільного життя знаходить свій найбільш концентрований вираз саме в праві і законах, у яких вона об'єктивується, стає правовим принципом. Саме право виступає як офіційна міра дійсної свободи, є засобом визначення меж існуючого і можливого [208, с. 27].

Тобто, будь-яка правова норма певною мірою визначає межі свободи та

дає можливості вибору як мінімум одного з двох варіантів поведінки. У зв'язку з цим право пов'язано не із свободою взагалі, а з її конкретною мірою, яка існує в межах певного суспільства [290, с. 48], за яким право не лише допускає, а й обмежує свободу індивіда.

З огляду на вказане поширеним у науці є розуміння права як міри обмеження свободи, яка хоча й визнається первинною соціальною цінністю, проте усікається юридичними способами. Погляди прихильників такого твердження досить різноманітні, від розгляду права як негативного засобу впливу на свободу, до позитивних, де визнається розумне її обмеження.

Більшість науковців прагнуть знайти позитивний сенс і об'єктивну необхідність в обмеженні свободи за допомогою юридичних засобів, адже без цього свобода здатна перетворитися у свавілля, оскільки не існуватиме жодної правової межі для захисту свободи інших осіб.

У зв'язку з цим Є. Трубецькой зазначав: «Якщо немає ніяких правил, які обмежують мою свободу примушувати ближніх до тих чи інших дій на мою користь, якщо я можу бити, зневажати і обертати їх у знаряддя своєї примхи, то це означає, що ніхто не має жодних особистих прав. Отже, де свобода однієї особи не обмежена ніякими приписами... там немає взагалі ніякого права» [269, с. 291].

Схожі погляди щодо проблеми висвітлював Й. Покровський, який був переконаний, що держава може, й навіть зобов'язана, обмежувати індивідуальну свободу й у такий спосіб приносити індивідуальні інтереси у пожертву суспільним [200, с. 311].

Абсолютно протилежним є підхід є підхід С. Сливки, який хоча й не заперечує потреби обмеження свободи, проте закликає бути обережним. Це пов'язано з питаннями запобігання насильства й агресії, як наслідків надмірного утискання свободи індивіда, оскільки як підкреслює вчений, розумна людина не потребує особливих зовнішніх обмежень, які накладає, наприклад, держава [239, с. 144].

З приводу вказаного зауважимо, що це стосується осіб з високим рівнем

правової свідомості і правової культури, а такий рівень можна набути, передусім, завдяки тій інформації, яку нам надає право (закон), визнаючи дозволене, необхідне і заборонене, тому як пише П. Юркевич, жодна індивідуальна свобода не може бути надана особі в такому обсязі, щоб вона заважала свободі держави, тобто йдеться про досягнення компромісу між громадянином і державою в питаннях про партнерські відносини і про відсутність крайнощів у їх взаємовідносинах [212, с. 314].

Сучасний дослідник І. Ягофарова вважає, що право виступає засобом обмеження соціальної свободи, яка проявляється у зовнішній вольовій активності людей і спрямована на задоволення ними своїх потреб та інтересів, причому інколи перешкоджаючи інтересам інших людей і суспільства в цілому. Водночас, на думку автора, право є й мірою такого обмеження, виражаючи прагнення суспільства не допустити зайвого зменшення обсягу соціальної свободи. Тобто, в самому праві є способи, які спрямовані на внутрішнє самообмеження (самоконтроль) права і дозволяють виробити оптимальну міру обмеження свободи суб'єктів права або її поновлення [309, с. 171].

Важливо підкреслити, що свобода – найважливіша мета сучасного суспільства. Свобода людини може виявлятися як у сфері економіки (економічна свобода), так і у сфері політики (політична свобода) та у духовній сфері (моральна свобода). До того ж перед особою не стоїть питання про обов'язкове їх використання. Особа має право «бути чи не бути», тобто на підставі свободи волі самостійно приймати ті чи інші рішення, той чи інший варіант поведінки (юридична свобода) [189, с. 63].

Враховуючи вище зазначене виникає необхідність дослідження поняття правової свободи, що полягає в пріоритеті прав і свобод особистості та соціальної справедливості. Де, право визнає за особою певну визначену сферу свободи, у випадку порушення цих меж та незаконного обмеження свободи, особа може звернутися за захистом. Таким чином, фактична свобода перетворюється в правову (захищену) свободу, за яким право виступає як міра (масштаб) свободи.

М. Діденко та В. Селіванов, визначають свободу у праві як можливість

особи здійснювати власний вибір відповідно до особистих інтересів за умови реалізації передбачених прав, дотримання обов'язків та покладення на цих осіб відповідальності [67, с. 9], таким чином право фіксує свободу в суспільстві та встановлює її механізм захисту та гарантування.

Правова форма свободи виражає внутрішню сутність правової формальності, всезагальності, як єдиного і рівного масштабу міри свободи та заперечення привілеїв. Така формальність – це внутрішньо необхідна, а не випадкова властивість права, зокрема форма виступає як змістовний спосіб вираження суті відносин – як міру індивідів за єдиним масштабом, таким чином право виміряє та оформлює саме свободу індивідів, свободу у відносинах. Дозволи і заборони права визначають собою нормативну структуру свободи в суспільних відносинах, кордони між свободою і несвободою на відповідному етапі суспільного розвитку [211, с. 168].

Цікавим є підхід О. Орлової, яка розуміє свободу у праві як обмеження сваволі загальною для всіх нормою права, яка накладає обов'язок не порушувати таку ж свободу інших осіб [189, с. 56-57].

Так, свобода індивіда та можливість бути самим собою, не ізольовано від суспільства, а саме завдяки його інститутам, перетворюється у реальність лише в межах правового простору. Відносини у суспільстві як соціальна взаємодія вимагають регулювання, гармонізації, впорядкування – неодмінною умовою чого є свобода у праві, що передбачає накладення певних обмежень. *Необхідно розділяти правову свободу та свободу у праві*, адже свобода у праві - це простір для поведінки суб'єктів, нормативно визначений у правах та обов'язках, за яким право визначає межі свободи особи, суспільства і держави та встановлює механізм гарантування свободи.

Характерною властивістю категорії «свобода у праві» є можливість суб'єкта обирати визначений необхідний варіант поведінки для реалізації своїх життєвих потреб. Таким чином, свобода в праві є показником прогресу суспільства в цілому, та реального правового статусу особистості зокрема.

Отже, враховуючи вище зазначене можна визначити свободу в широкому

(природно-правовому) розумінні як можливість, що надана людині від природи; та у вузькому (позитивному) значенні як принцип права, за яким свобода - це основоположна ідея становлення, функціонування та розвитку суспільства, а право є безпосереднім виразом (проявом) свободи у суб'єктивних правах та юридичних обов'язках людини.

Висновки до Розділу 1

1. Методологія дослідження свободи як цінності права включає сукупність наукових підходів, принципів та методів, які використовуються в пізнанні наукових явищ та категорій. Центральним у контексті даного дослідження виступає аксіологічний підхід, який дозволив дослідити свободу як цінність, а не просто як ідею чи принцип.

2. Аналіз генези категорії «свобода» свідчить про таке:

1) *антична свобода* є абстрактною, споглядальною, зорієнтованою на природні інтереси людини, її самозахист та усвідомлення нею сенсу життя;

2) в *епоху Середньовіччя (Відродження та Просвітництва)*: а) свобода постає, по-перше, як ідея єдності Бога і людини, де доля людини потрапляє у залежність від волі Абсолюту, по-друге, як свобода не окремої людини, а певного прошарку суспільства, яка залежить від монарха (адже, в умовах феодального суспільства права розглядалися як привілеї, даровані вищими станами); б) розуміння свободи зводиться до таких основних характеристик: свобода як природне право, яке характерне кожній людині в силу його приналежності до людського роду; свобода як усвідомлена необхідність, умовою появи якої є пізнання закономірностей існування життєвого світу для узгодження дій людини з об'єктивними законами природи і суспільства; свобода як можливість, що обмежена правом задля встановлення механізму забезпечення свободи правом;

3) *Нова доба* характеризує свободу як можливість людини робити все, що дозволено законом; як відповідальність перед іншими суб'єктами

суспільних правовідносин, як засіб забезпечення свободи; як вибір поведінки суб'єкта, який спрямований на реалізацію внутрішніх потреб особи;

4) у *Новітній час* розуміння свободи зводиться до: а) людиноцентризму (основою філософського вчення є людина та її свобода); б) розуміння свободи як творчої сили особистості; в) визнання соціального порядку як однієї з умов існування творчої свободи людини; г) визнання свободи не лише як абстрактної соціальної цінності, а й правового порядку, відповідно до якого свобода для людини – це не тільки її права, а й певні обов'язки та відповідальність перед іншими людьми, суспільством та державою.

3. Обґрунтовано змістовну характеристику категорії «свобода», яка може мати вияв у двох аспектах: у *широкому (природно-правовому)* – як можливість вибору, що надана людині природою, та у *вузькому (позитивному)* – як принцип, що встановлює межі свободи, надає можливість охарактеризувати її в юридичному сенсі, зумовлює процес становлення, функціонування та розвитку особи, суспільства, держави й визначає гарантії свободи за допомогою права (юридико-правових засобів).

4. Визначено авторське розуміння категорії «свобода у праві» як легітимізований та санкціонований державою простір для реалізації поведінки суб'єктів, нормативно визначений у правах та обов'язках, за яким право є межею між свободою і свавіллям та вказує на розумну міру, баланс свободи особи, суспільства і держави та встановлює механізм її гарантування.

Характерними рисами даної категорії є: особа отримує свободу від народження, що сприяє її вільному розвитку; свобода у праві стверджує природні права людини; встановлюється та реалізується в межах правового поля; легітимована державою; передбачає юридичну відповідальність.

5. Сформульовано сутнісну характеристику «свобода у праві» як можливість суб'єкта обирати необхідний варіант поведінки для реалізації своїх життєвих потреб, спрямована на подолання «відчуження» людини у сфері права та сприйняття права як результат власної творчості особистості, що стає цінністю для окремої людини, конкретної групи та суспільства в цілому.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ У СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

2.1 Концепт свободи в державотворчих і правотворчих традиціях

Проблема ціннісного виміру правової сфери має тривалий характер та пов'язується з динамікою розвитку суспільства та держави. Цінності, які покладаються в основу категорій «свобода» та «право», становлять фундаментальну проблему через складність та плюралістичність підходів щодо їх розуміння.

Проблема цінностей досліджується аксіологією, що від грецького *axia* – цінність та *logos* – слово, вчення, яка є одним із сучасних розділів філософії. Певної самостійності та визначеності аксіологія набула наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Це філософське вчення про природу цінностей, їх місце у реальності та структуру ціннісного світу, тобто про зв'язки різних цінностей між собою, із соціальними та культурними факторами і структурою особистості.

Сучасна теорія цінностей почала формуватися лише у 1960-х роках, серед російських учених, які досліджували питання правової аксіології, слід виокремити В. Нерсесянца [168], який вперше обґрунтував аксіологію права як самостійний напрям правової філософії, та С. Алексеєва, який визначив наявність власної та інструментальної цінності права [6], а у фундаментальних працях, присвячених соціальній цінності права, брав за основу класовий характер суспільства та філософські основи марксизму [7]. Поняття цінності зазвичай використовують для наголосу на людське, соціальне та культурне значення об'єктів і явищ, що відсилає до світу належного, цільового, осмисленого [1].

Однак, за радянських часів ціннісним аспектам свободи і права не

приділялося значної уваги. Найвідомішими роботами, в яких досліджувалося питання співвідношення цінностей свободи та права, були монографії П. Рабіновича «Соціалістичне право як цінність» та Н. Неновського «Право і цінність» [160], який значну увагу приділив проблемам оцінок, які у взаємодії з цінностями утворюють ціннісне відношення. Поява цих робіт стала значним кроком у розвитку правової аксіології, однак те, що вони базуються на класовому підході не сприяла всебічності наукових положень.

Тобто, радянські вчені, приділяючи увагу лите матеріальним факторам розвитку суспільства, залишали поза увагою духовну сферу людського життя, що має важливе значення для суспільної взаємодії.

Про зростання ролі правової аксіології у сучасних правових дослідженнях свідчить той факт, що ряд відомих робіт, присвячених інтим філософсько-правовим проблемам, містить глибокий аналіз ціннісних аспектів зазначеної проблем. Такими працями є, зокрема, монографія А. Козловського [103], у якій цінності визначаються як необхідні елементи правової реальності та пізнання права.

В юридичній літературі існує різна класифікація цінностей, які залежать від критеріїв, які покладені в їх основу. Так, найбільш загальним є поділ цінностей на позитивні (любов, вірність) та негативні (зневага, зрада), які базуються на тому, що може мати значення для людини; цінності духовні та матеріальні, які отримують свій ціннісний зміст через властивості, які покладені в основу зазначених цінностей; цінності абсолютні та відносні. Окрім того, існує диференціація цінностей на духовні, які включають в себе: цінність справедливого і несправедливого; законного і незаконного та ін. [203, с. 328-331].

М. Лапін виокремив такі групи цінностей: інтегруючі - за допомогою них здебільшого консолідується поведінка суб'єктів (на рівні національної ідеї); сенсу життя – вони визначають цілі буття, людської сутності, цінності волі, правди, краси; вітальні – ціннісні судження, необхідні для збереження й підтримки повсякденного життя, здоров'я, безпеки, комфорту; інтерактивні –

цінності міжособистісного спілкування; ідентифікації й соціалізації – вони визначають процес формування особистості. Водночас моральні цінності є системоформуючими. Причому їхнє значення підсилюється саме в період трансформації, коли настанови, переконання, ідеї переглядаються і переосмислюються [296, с. 9].

У своїй монографії «Ціннісний підхід у системі соціологічного знання» А. Ручка, виділяє узагальнений перелік цінностей, зокрема; цінності виступають засобом задоволення потреб і інтересів людей, що служить суспільному прогресу і всебічному розвитку особистості; цінності акцентують увагу на значимості речей, явищ, ідей, важливих для життєдіяльності соціальних суб'єктів; цінності виступають ідеальними критеріями оцінки й орієнтації особистості у суспільстві [225, с. 36].

Аналіз наукової літератури надає можливість констатувати наявність правових цінностей, тобто тих цінностей, які можна досягнути за допомогою самого права; та цінностей права під якими розуміють його спроможність служити метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян та їх об'єднань [152, с. 161-166]. Цінність у праві слід сприймати як вектор виміру самого права, це те сутнісне, що дозволяє праву залишатися самим собою.

Зокрема, Ю. Оборотов, під правовою аксіологією розуміє вчення про цінності, які забезпечуються правом та цінності самого права. Принципове значення має розмежування цінностей права (тобто тих цінностей, які охороняються за допомогою права) і правових цінностей (тобто тих цінностей, які несуть у собі через століття і покоління саме права, правова культура). Так, на думку Ю. Оборотова, у правовій сфері свобода не є правовою цінністю, вона є цінністю права, яка через принцип формальної рівності матеріалізована засобом таких правових цінностей, як суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Саме суб'єктивні права і юридичні обов'язки становлять зміст свободи в юридичному сенсі й виступають як основоположні правові цінності [177, с. 39].

За оцінкою С. Алексєєва, цінності права – «це увесь арсенал, увесь спектр

правових феноменів різних рівнів з тією лише особливістю, що вони відокремлюються і розглядаються не з позицій одних лише потреб юридичної практики і у цьому відношенні у вигляді об'єктивованих фрагментів правової дійсності, а з позицій їх функціонального призначення, тих рис, які характеризують їх як інструменти правового регулювання, вирішення економічних та інших соціальних завдань» [6, с. 349].

Ю. Шемшученко зазначає, що «вчення про цінності (аксіологія) розглядає право як соціальну цінність та благо. Найвизначнішою цінністю, реалізувати яку покликане право, є існування суспільства і життя окремої людини. У соціальному та особистому житті фундаментальну роль відіграють такі цінності, як свобода, відповідальність, рівність, справедливість» [298, а 106].

Таку ж думку поділяє й О. Бандура, за словами якого, «право у будь-якій сучасній інтерпретації виступає самостійною культурною цінністю і є засобом оптимальної реалізації інших цінностей культури, насамперед свободи» [15, с. 44].

Не менш важливим є дослідження свободи крізь призму ціннісних рівнів права, за допомогою яких можна розкрити важливі аспекти щодо розуміння свободи. Якщо сутність права у найбільш загальному визначенні є міра свободи та обґрунтованість поведінки суб'єктів суспільного життя, що об'єктивно зумовлені розвитком суспільства, то цінність права можна визначити як уособлення свободи і активності людей на основі упорядкованих стосунків і у відповідності зі справедливістю, необхідністю узгодження волі й інтересів різних верств населення, соціальних груп, окремих індивідів.

Цінність права є похідною від більш загальних людських цінностей, прийнято виділяти декілька аспектів цінності права: як явище, сенс якого полягає в реалізації ідеї права (власна цінність права); як особливий соціальний регулятор суспільних відносин (інструментальна цінність права); як здобуток культури людства (історико-культурна цінність права).

Власна цінність права пов'язана з його сутнісними характеристиками. Право є втіленням ідей свободи, рівності, гуманізму і справедливості, що і

складає його сутність. За допомогою власної цінності право протистоїть свавілля і беззаконню і забезпечує простір для впорядкованої свободи і активності.

Тобто, право є засобом забезпечення (гарантування) свободи і засобом її обмеження. З одного боку, саме в праві свобода одержує свій найбільш концентрований вираз, у ньому вона матеріалізується в конкретних правових формах, принципах, інститутах. Однак, з іншого боку, в праві закріплена не абсолютна свобода суб'єктів права, а тільки її певна міра, яка об'єктивно зумовлена і визначається з урахуванням системи відповідних концептуальних засад. Право виступає загальним масштабом і рівною мірою свободи в суспільному житті [79, с. 160].

У літературі власну цінність права також розділяють на соціальну цінність права, тобто правом стають лише ті норми, зміст яких відповідає інтересам суспільства, які здатні забезпечити стабільність суспільства; за яким право виступає джерелом свободи особи, за допомогою права вирішуються протиріччя між особистою свободою і загальним благом, де право наділяє особу свободою та встановлює певний порядок її використання за для всебічного і повного розвитку особистості [178, с. 52].

Не менш важливою є інструментальна цінність права як один із проявів його загальносоціальної цінності. Вона полягає у тому, що право є регулятором суспільних відносин, інструментом для вирішення різних завдань, у тому числі для забезпечення функціонування інших соціальних інститутів (держави, соціального управління, моралі тощо) та інших соціальних благ. Як інструмент право використовується різними суб'єктами соціального життя - державою, церквою, громадськими об'єднаннями, комерційними організаціями, громадянами. У розвинутому суспільстві саме право є одним із головних інструментів, здатних забезпечити його життєдіяльність, соціальну злагоду, організованість, подолання соціальної напруги [6, с. 344].

Також у науковій літературі зустрічається і історично-культурна цінність права, яка полягає в тому, що свобода належить до фундаментальних цінностей

світової культури, вироблених людством в процесі його розвитку. У такому значенні право розглядається як атрибут цивілізації, як втілення гуманістичних прагнень людства, як результат боротьби за свободу [79, с. 161].

З огляду на це інструментальна цінність права спрямована на зовнішній його прояв, що пов'язується із забезпеченням стабільності суспільних відносин за допомогою інструментів - регуляторів, а власна цінність права пов'язана з внутрішнім його проявом, відображаючи багатогранність цієї категорії та найважливіші елементи, такі як свобода та справедливість.

Власна, інструментальна, історико-культурна цінності права виявляються на загальнолюдському (світовому), загальносоціальному та особистісному рівнях.

Загальнолюдський (світовий) рівень цінності права проявляється у формуванні правових цінностей, які стають глобальними цінностями. Тобто, право виступає найгуманнішим, єдиним прийнятним засобом розв'язання глобальних проблем сучасності (екологічна криза, регіональні воєнні конфлікти, релігійні та етичні конфлікти тощо). Право як утвердження ідей гуманізму, свободи, цінностей демократії виступає необхідною основою міжнародних відносин, здатним забезпечити гармонійне співіснування людства в цілому.

Загальносоціальний рівень цінності права сприяє формуванню суспільних відносин, необхідних для розвитку та існування суспільства; гарантує безпеку, впорядкованість та гармонізацію суспільних відносин, стабільність соціальної системи, цілісність соціуму. Правом стають лише ті норми, зміст яких відповідає інтересам суспільства, які здатні забезпечити стабільність, прогресивний розвиток суспільства, адекватне історичним умовам поєднання індивідуального і суспільного [79, с. 161].

Особистісний рівень цінності права має прояв у глибокому особистісному змісті права, оскільки право слугує мірою свободи у суспільстві та виступає як справедлива міра рівності. Право виступає силою, яка в змозі протистояти беззаконню, відкрити особі доступ до соціальних благ (добробут, безпека,

посада, освіта та ін.), зняти суперечності між особистою свободою і соціальним благополуччям, дати орієнтири поведінки людини відповідно до цінностей правової культури суспільства [236, с. 234].

Свобода як цінність взаємодіє з іншими цінностями права таким чином, що без її опосередкування виглядатиме незавершеними такі цінності як рівність та справедливість. Адже свобода є аксіологічною засадою функціонування інших правових цінностей.

Важливим аспектом дослідження категорії «свобода» є її взаємозв'язок з принципом рівності та справедливості, у зазначеній тріаді визначається цінність права як форми їх взаємозв'язку, які можуть бути втілені у суспільних правовідносинах.

Зокрема, рівність є соціальною цінністю, яка передбачає одночасно як свободу, так і відповідальність членів суспільства. На думку Л. Беттена, вона виступає необхідною складовою такої цінності, як упорядкованість суспільного життя і виступає важливим юридичним принципом [311, с. 69-84].

Досліджуючи рівність у контексті цінності права, В. Нерсисянц пише, що люди вільні в міру їх рівності й рівні в міру їх свободи. Неправова свобода, свободи, без загального масштабу і єдиної міри, тобто, так звана свобода без рівності – це ідеологія і практика елітаризму, а так звана рівність без свободи – ідеологія і практика рабів. «Або свобода (у правовій формі), або свавілля (у тих чи інших проявах). Третього бути не може: неправо (і несвобода) – завжди є свавіллям» – підкреслює В. Нерсисянц.

Історичний розвиток свободи у людських відносинах – це прогрес рівності людей як формально (юридично) вільних особистостей. Через механізм права – формальної (правової) рівності – попередньо невільна маса людей поступово, в ході історичного розвитку, перетворюється на вільних індивідів. Тобто, право – це нормативна форма виразу свободи за посередництва принципу формальної рівності людей у суспільних відносинах [170, с. 5-7].

Таким чином, свобода і рівність невіддільні та взаємодоповнюють один одного [162, с. 62-64]. Відтак, право, визначене й наповнене загально-

людськими орієнтирами, правовими ідеалами, постає як елемент загального блага, як феномен людського співжиття.

Не менш важливою є категорія «справедливість», яка існує у взаємозв'язку із свободою, виступає як одна з основних засад права, одним із загальнолюдських вимірів права, як регулятора суспільних відносин. Зокрема, під справедливістю розуміють неупередженість дій та суджень; чесне визначення за певною особою правоти; відповідність людських вчинків загальноприйнятим моральним та правовим нормам [199, с. 200].

Критерієм справедливості або несправедливості інтересів суспільства виступає саме правова (юридична) справедливість, тобто право як соціальний компроміс між вимогами різних людей і соціальних груп. Саме справедливість має бути метою соціальної політики, а також права, яке етимологічно визначається як справедливе. Так, справедливість існує в межах права [31, с. 284-292]. Тобто, правова справедливість виступає як критерій правомірності і виступає рівним для всіх правовим способом встановлення свободи.

Таким чином, свобода і справедливість тільки в їх формальному вираженні можуть разом із принципом формальної рівності увійти до поняття права і бути складовими аксіологічними компонентами і характеристиками всезагальної правової форми.

Однак, необхідно пам'ятати, що свобода, рівність та справедливість будуть тільки тоді цінностями, коли вони взаємопов'язані з іншими благами. Так, С. Алексєєв пише, що справедливість є творінням глибоких трансцендентних засад сумління і добра, які повинні відображатись у принципах права, а останні, повинні визначати вплив права на суспільні відносини. Справедливість не є простою рівністю, а є рівністю, що пов'язана із здійсненням належного та відплатою кожному відповідно його вчинків. Тобто, справжня справедливість може відображати свою справжню суспільну цінність, а саме – прагнення до правди, що заснована на любові.

Таким чином, свобода без обов'язків і відповідальності призводить до хаосу; ідея рівності ігнорує різноманітність життя і без встановлення

конкретних правокомпромісних принципів постає умовою конфліктності суспільних відносин; справедливість без правди, любові та милосердя може стати причиною гуманітарної катастрофи [209].

Водночас за усієї багатоманітності сучасних підходів до розуміння свободи, рівності та справедливості в світі практично відсутні правові системи більш - менш високого рівня розвитку, у якому зазначені демократичні цінності співіснували б у режимі рівнозначних морально-етичних і юридичних величин.

Ціннісний зміст категорії свободи в праві останнім часом набуває глобального характеру. Це зумовлено проникненням правових цінностей до вищих рівнів загальносвітових ціннісних ієрархій. Водночас фундаментальні цінності людини стають базою аксіології права, утворюючи сутнісну константу юридичного простору. Однією з основоположних цінностей індивіда є потреба у свободі. Остання ж, трансформуючись свободу у праві, здатна подолати «відчуження» людини у сфері права. Зокрема, усунути сприйняття індивідом правових цінностей як порожніх абстракцій, а не результату особистої творчості.

Як свого часу писав Г. Гегель, свобода є сутністю права, але свобода не будь-яка, а лише певним чином визначена й забезпечена [49, с. 284].

Ю. Оборотов визначає свободу як найвищу цінність людини, можливість вибору та самовизначення. Саме свобода виступає в більшості випадків як неусвідомлена, прихована цінність людини, поки вона існує, людина зберігає свою людську якість. Тільки викоринившись в індивіді, свобода може стати загальною цінністю багатьох людей» [178, с. 48].

Стверджуючи принципи свободи, право набуває глибокого особистого значення, стає цінністю для окремої людини, конкретної групи та суспільства в цілому, відкриває особі доступ до благ є дієвим засобом її соціальної захищеності. У цьому виявляється гуманістичний характер права. Саме свобода як цінність права належить до арсеналу загальнолюдських цінностей, що напрацьовуються поколіннями людей упродовж історії.

Аксіологічне опосередкування свободи правом особливо актуалізується в

сучасний період, коли створюється сприятливий простір для вільної та ініціативної діяльності індивідів, громадських організацій та інших інститутів громадянського суспільства. Процес зміцнення європейських зв'язків, вихід України на міжнародну арену характеризується динамізмом та інтенсивністю, стає більш ліберальним. Водночас воно не позбавлене суперечностей і залишається нестабільним, оскільки потребує становлення традицій правового розвитку.

Отже, свобода визначає свою цінність не сама по собі, не в силу самого факту свого існування, а з точки зору відношення до неї людини та суспільства. Для кожної окремої людини свобода тоді створює певну цінність, коли людина сама знаходить в ній корисні властивості і особисто відчуває в них необхідність. Якщо корисні якості свободи не усвідомлюються індивідом, тоді цей феномен не сприймається ним як цінність. Події сучасності наочно підтверджують тезу: громадська самосвідомість немислима без відчуття цінності свободи [190, с. 93-95].

На сучасному етапі суспільного розвитку відбувається переоцінка цінностей не на рівні однієї особистості, а на рівні усього суспільства, тому основний акцент повинен бути здійснений на свободі, обумовленій правом, рівністю та справедливістю, що концентруються в служінні суспільству.

Отже, одним із завдань юридичної науки та практики є створення науково-методологічної теоретико-правової основи для законотворчості й реалізації права з точки зору розуміння цінності категорії свободи у праві.

Потреба аксіологічного виміру свободи у праві виникає також в аспекті дослідження шляхів підвищення ефективності дії права щодо оптимальної реалізації цінності особистості, передусім свободи; забезпечення надійного і гарантованого простору для діяльності особи, забезпечення соціальної свободи.

Саме тому, вищою цінністю більшості філософських та правових концепцій є розуміння аксіології права в контексті свободи, за якою право слід сприймати як уявлення про свободу та основний засіб її забезпечення, оскільки втілює це уявлення у норми поведінки, організованою силою держави, її

інститутами.

Як пише П. Біленчук, права та свободи є специфічним регулятором, нормативно-оціночним механізмом, основним призначенням якого є упорядкування та гармонізація суспільних відносин [26, с. 160]. Свобода як цінність права спрямоване на досягнення певних цілей, які стають можливими тому, що вони є цінностями, задля досягнення яких та завдяки володіння ними люди здатні докладати величезних духовних та практичних зусиль.

Отже, однією з основних проблем, яка постає перед аксіологічним виміром свободи у праві, є суперечлива природа вищих загальнолюдських та відповідних їм правових цінностей. Ця суперечливість пов'язана із розбіжностями, які існують між ціннісними орієнтаціями окремих індивідів, між цінностями особи та суспільства і навіть між різними цінностями, які складають світоглядну основу однієї особистості. Серед таких правових цінностей, як рівність, справедливість, які тісно взаємопов'язані і не можуть існувати у відриві один від одного, свобода як цінність стає найбільш ефективною спробою узгодження суперечностей з огляду на те, що представляє собою так званий ідеологічний фундамент для правової держави.

2.2 Межі та форми свободи у державах західного і східного типів

Розуміння сутності свободи та права є основоположною складовою юриспруденції, яка спирається на загальне світосприйняття, уявлення про закономірності існування природи та суспільства.

Кожна історична епоха характеризується наявністю особливого розуміння права та аналізом взаємозв'язку права і свободи, що складає ключову проблему соціального самовизначення людства. Філософи, правознавці, політичні і релігійні діячі усіх часів прагнули визначити витoki права, з'ясувати його природу.

Ще з античних часів значна увага була сконцентрована на питаннях свободи, права та справедливості. Епоха Середньовіччя характеризувалася

домінуванням теологічних теорій, а саме сукупності релігійних доктрин, що відображалось на розумінні свободи. Епоха Відродження критично ставилася до теології, характерним для цього періоду було домінування ідей гуманізму, в основі якої людина, її життя, свобода та благо людини були критерієм оцінки усіх соціальних інститутів.

В епоху Просвітництва в основі вчень про право лежать ідеї лібералізації та демократизації суспільства, в яких утілені принципи гуманізму, раціональності, рівності та свободи людей. У Новий час ці категорії стали самостійними об'єктами дослідження, однак здебільшого в контексті вчення про природне право.

З огляду на це стає очевидним, що історично розуміння свободи виходило із панівної на той час правової доктрини, із сформованої системи цінностей відповідного суспільства. Саме тому постає потреба проаналізувати основні підходи до розуміння права у сучасній юридичній науці та виходячи з цього розкрити зміст категорії «свобода».

У сучасній юридичній літературі праворозуміння є результатом та виразом різноманітних поглядів, суджень і оцінок - підходів пізнання сутності свободи та права у формі окремих правових концепцій, що породжує дискусії щодо визначення зазначених категорій.

Як зазначив М. Марченко до сьогодні у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці ще не вироблено єдиного уявлення про право, а значна кількість проблем, що стосуються праворозуміння, майже перетворилися у вічні або незмінні, а право як суспільне явище існує, водночас, живе і є невід'ємною складовою суспільства [150, с. 346].

В юридичній літературі сформувалися такі основні підходи щодо розуміння права: природно-правова, теорія юридичного позитивізму, соціологічна, історична школи [80, с. 6].

Вітчизняний професор М. Козюбра використовує для розуміння права феноменологічний, антропологічний і синергетичний підходи, відповідно до яких право визначається як багатовимірний феномен, у якому тісно

переплітаються духовні, культурній та етичні засади, наукова істина та цінність свободи, добра та справедливості, правові ідеали, правові відносини. Вчений підкреслює, що розглянути всі ці властивості права в межах однієї дефініції практично не можливо [105, с. 12].

У літературі розрізняються два основні типи праворозуміння – позитивістський (легістський) та природній, де головним критерієм розрізнення вважається джерело походження норм права – поза державою (природне) або в лоні держави (позитивістське) [4, с. 7].

Більш традиційним в юридичній літературі є поділ праворозуміння на вузьке та широке (іноді використовують термін, відповідно моністичне та плюралістичне [36, с. 385], легістське та юридичне [171, с. 3]).

Представники вузького розуміння права (моністи) розуміють право як систему правил поведінки, тоді як прихильники широкого розуміння права (плюралісти) характеризують право як щось відмінне від правил поведінки, наприклад, свободу особи, емоції тощо. Цінність широкого праворозуміння полягає в тому, що воно активізує різноманітні наукові дослідження права, а поряд з ним й інші категорії правознавства і націлює їх на багатоаспектне вивчення [98, с. 168].

Таким чином, важливо щоб сучасна юридична наука спрямовувалася на узагальнення результатів дослідження значного кола правових шкіл, яка заперечує культивування однієї з концепцій та безпідставне заперечення іншої. Для цього необхідно з'ясувати різноманітні підходи до розуміння сутності, цінності і призначення досліджуваних категорій, що дасть змогу дослідити право та свободу повноцінно, неупереджено як у позитивному, так і в надпозитивному вимірах.

Отже, аналіз сучасної юридичної літератури засвідчує наявність різних типів праворозуміння, зупинимося на окремих із них та наблизимо їх характеристику до предмета пошуків кандидатської дисертації – категорії «свобода».

Розпочнемо розгляд категорії свобода у межах позитивістської концепції

праворозуміння. Теорія юридичного позитивізму є однією з найпоширеніших теорій юридичної науки другої половини XIX – початку XX ст. Основне завдання позитивістської концепції праворозуміння полягає у простому описі та систематизації норм права, їх формально-логічному аналізі, і, що особливо, відмови від пізнання самої сутності права. Основними представниками позитивістського праворозуміння є: К. Бергбом, Д. Остін, із сучасних представників С. Алексєєв, М. Капустін, М. Полієнко, Г. Шершеневич та інші.

У свою чергу С. Алексєєв характеризує позитивне право як особливу об'єктивну реальність, інституційне нормативне утворення. Він підкреслює, що позитивне право є загальновизнаним, наочним фактом і невід'ємною частиною життя; діюче право відображається в догмі права, що зовні виявляється у вигляді законів та інших актів, юридичної практики тощо; для позитивного права характерні свої специфічні властивості; позитивне право вирізняється стійкою внутрішньою структурою; для нього є характерним об'єктивні закономірності існування та розвитку [6, с. 229-230].

Зокрема, К. Берг визначив сутність права з точки зору позитивізму таким чином: «лише те, що функціонує як право є правом» [24, с. 44].

У свою чергу, діючі норми права розглядалися позитивістами як непорушна догма, а завдання юристів зводяться до систематизації і тлумачення численних юридичних норм, створення системи абстрактних понять, із яких випливає соціальна сутність права. Джерелом права визнавалася державна влада, яка володіє примусовими заходами [179, с. 161], що розкриває етатичний підхід до розуміння права, за якого відбувається нівелювання таких його сутнісних характеристик, як свобода, рівність та справедливість.

Окремі представники юридичного позитивізму вважали, що ті чи інші суспільні відносини існують завдяки та відповідно закону. Водночас, як наголошує В. Нерсесянц, держава не тільки є творцем і джерелом права, а й передує праву історично та логічно [161, с. 574]. Це твердження, зокрема, має свій прояв у нормативістській концепції праворозуміння.

Вище зазначене вказує на те, що позитивістів здебільшого не цікавить

ціннісно-орієнтаційна складова права, тому що вони вивчають право у «чистому» вигляді [14] та визнають інструментальну, та як правило ігнорують духовну цінність права [305, с. 68-69].

Водночас в юридичній літературі цікавою є точка зору, що розуміння права позитивістів не вичерпується лише його існуванням у правовому акті. Науковці зазначають, що однією із складових права є його оцінювання людиною, яке включає в себе правове усвідомлення та фактичну поведінку із втілення своїх цінностей у реальному житті, тобто можливість передавати ідеї людського розуму, що відображають ціннісні ідеали як окремої особи, так і всього суспільства в цілому.

Однак, основна проблема у цьому контексті зумовлена відсутністю у позитивістській правовій реальності дійсних загальних цінностей, які замінюються гіпертрофією основних потреб людини, що відображаються у гонитві за матеріальними та нематеріальними благами і природній агресії, спрямованій на досягнення таких благ [247, с. 310-315].

У цьому контексті В. Васильченко пише, що цінність настанови індивіда утворюють самостійну духовну сферу особи, яке зумовлює його потреби та інтереси. У позитивізмі норма може не відображати або відображати, але практично не реалізовувати людських ціннісних настанов, що призводить до протиріччя між цими нормативними системами [34, с. 63-64].

У радянській енциклопедичній літературі свободою називається здатність людини діяти згідно своїх інтересів і цілей, спираючись на пізнання об'єктивної реальності. Міра свободи людей у кожен історичну епоху визначається рівнем розвитку виробничих сил, ступенем пізнання природи і суспільства, соціальним і політичним ладом.

В антагоністичному суспільстві правлячий клас максимально обмежує свободу більшості людей кастовими, правовими та іншими нормами. У комуністичному суспільстві вільний розвиток кожного визначався як умова вільного розвитку усіх [241, с. 1175].

Як видно, розуміння свободи у даному випадку не пов'язується правом,

як розуміння права у позитивістській концепції не пов'язується свободою.

Отже, позитивістська концепція праворозуміння розглядає право як механічну, інструментальну конструкцію, за якої залишається поза увагою свобода, моральні норми, традиції, закони природи, якщо вони ухвалюються лише суспільством, а не державою. На жаль, право у позитивізмі не має духовної складової, тому вона будується на різноманітних цінностях, що, як правило, запозичуються у природного права [194, с. 11-13], і які побудовані таким чином, щоб кожна із суспільних груп (індивідів) мала можливість задовольнити свої інтереси.

Науковці зазначають, що розуміння концепції правового позитивізму, за для виокремлення властивих та не властивих йому ознак здійснюється завдяки двом підходам – етатизм і нормативізм.

Згідно з етатистським підходом право завжди є творінням держави або опосередковується державою, щоб отримати всі правові властивості. Як зазначає В. Нерсесянц, розглядаючи позитивістську школу праворозуміння, все, що наказує влада, є правом [211, с. 144].

А. Поляков під правом розуміє сукупність норм, встановлених та санкціонованих державою у формі закону. При цьому таке розуміння права можливе лише в умовах відповідної правової культури, коли рівень людської правосвідомості від творіння права природою, Богом переноситься на державу, яка у такому разі отримує значення єдиного правотворця. І здійснюється ототожнення права з законом держави [203, с. 86].

Однак, в межах етатистського підходу право набуває формального характеру, свобода як ціннісна складова права нівелюється, а право характеризується деспотією та жорстокістю та розуміється як воля держави, що закріплена в законі. У такому розумінні право залежить від правлячої еліти та апарату управління, а не принципів свободи, рівності та справедливості.

В. Ленін зазначає, що право є ніщо без апарату управління, який повинен примушувати населення дотримуватись норм, встановлених або санкціонованих державою у формі закону [127, с. 98].

Ряд представників правового етатизму, зокрема П. Лабанд виключають ціннісну складову права, зокрема свободу, із предмета юридичної науки та визначають її недоречною для встановлення ефективного порядку в суспільстві [122, с. 10-12].

Соціальну шкідливість такого пізнання свободи у праві важко переоцінити, на практиці це призводить до антиморалістичного правозастосування, занепаду базисних основ, зокрема свободи, рівності, справедливості та встановленню антидемократичних правових режимів.

У свою чергу нормативістській підхід щодо розуміння права є завершальним етапом антиморалістичного позитивістського праворозуміння. Зокрема, Г. Кельзен, засновник цього підходу, запропонував очистити юриспруденцію від дослідження, які запозичуються з інших галузей знань, вчений тому і назвав свою теорію «чистою», оскільки хотів підкреслити позитивістську ідею про автономність та самодостатність права [294, с. 68]. Тобто, нормативізм відрізняється від етатизму тим, що під правом, окрім встановлених або санкціонованих державою формально визначених норм, розуміється і процес їх реалізації на практиці.

Водночас, Г. Кельзен у своїй праці «Чисте правознавство» звертається і до категорії свобода. По-перше, аналізуючи правопорядок, який «може обмежити свободу людини... тим, що він більшою чи меншою мірою керує діями людини» [95, с. 57]. Автор визнає при цьому, що завжди зберігається якийсь мінімум свободи, тобто незалежності від права, залишається така сфера людського існування, куди не втручаються ні розпорядження, ні дозвіл.

По-друге, досліджуючи проблему, Г. Кельзен аналізує протилежність між необхідністю, що панує в природі, й свободою, яка є в суспільстві і яка суттєво важлива для нормативних взаємовідносин людей. У концепції вченого спростовується загальноприйняте розуміння свободи як поняття, протилежного каузальній визначеності. «Установлення нормативного порядку, який регулює поведінку людини й лише на основі якого можна приписати наслідок, передбачає, що воля людини, чия поведінка регулюється, визначається

каузально, а отже, не є вільною» [95, с. 112].

Отже, відповідно до поглядів Г. Кельзена, людині приписується наслідок її поведінки не тому, що вона вільна, а людина вільна тому, що їй приписується цей наслідок. «Потрібно підкорятися законам, щоб бути вільним», що ще раз підкреслює каузальність природного порядку та свободи, що існує за морального й правового порядків і не суперечать одна одній.

Варто погодитися з Х. Хартом, що позитивістська (етатична, нормативістська) концепція права обмежує правопізнання усвідомлення і тлумачення норм права, оскільки нехтує субстанційно-ціннісним обґрунтуванням діючого правопорядку [313, с. 201]. Однак, якщо припустити в якості субстанційної основи права якість інше явище ніж свободу, зникає простір для нормативного обмеження.

З іншого боку якщо немає права, то й немає реальної можливості захистити свободу, надати їй форму, завдяки якій вона може перетворитися з можливості у дійсність: свобода не може бути реальною, якщо вона не має легалізованого статусу і не втілюється в життя через механізм правового регулювання – юридичні дозволи, заборони, стимули й обмеження.

Ще одну особливість вказаної концепції виокремлює А. Козловський, який пише, що «навіть якщо взяти узвичаєне позитивістське розуміння права як сукупності загальнообов'язкових норм, правил поведінки, встановлених і охоронюваних державою і спрямованих на врегулювання найбільш важливих суспільних відносин, в кінцевому підсумку воно спрямовується на людину, намагається організувати її поведінку через вплив на її свідомість, волю, почуття». І якщо людина в межах такого права, норми відчуває свободу як можливість самостійного вибору різноманітних вчинків, вона цією нормою «звільняється».

Водночас реалізується, покликання людини у внутрішньому звільненні в межах закону, яке виражається через добровільне зобов'язання себе; воно звільняє людину не від закону, а законом, тому що людина вільно виконує приписи тоді, коли вони вільно визнані її правосвідомістю.

Як результат, сутністю права, розумного і людського - є свобода (не як сваволя або бажання робити все, що завгодно, а як вибір, творчість, внутрішнє звільнення). А його норми, хоча й протистоять намаганням людини вийти за їх межі, в той же час захищають, щоб створити умови для її самореалізації [103, с. 157-186]. Таким чином, спостерігається синтез позитивістської та природно-правової концепцій, що передбачає закріплення у законодавстві загальносоціальної сутності права, принципи якого повинні її відображати.

В. Нерсесянц доводить, що навіть найбільш стисле визначення сутності позитивного права повинно мати у собі як мінімум два визначення (дві характеристики), перше з яких містило б одну з характеристик права як сутності (тобто права у його відмінності від закону), а інше – характеристику права як явища (тобто права як державно-обов'язкового, законного явища). Таким чином, В. Нерсесянц сформулював визначення позитивного права, яке є загальнообов'язковою формальною рівністю, масштабом та формою свободи, що має законну силу, справедливість, яка наділена силою закону, загальнообов'язковою формою та системою норм рівності, свободи та справедливості [169, с. 37].

Враховуючи всі позитиви та негативи щодо юридичного позитивізму як наукового світогляду та методу пізнання правової дійсності, слід погодитися з російським вченим О. Маліновським, який відзначив, що юридичний позитивізм є не найкращим засобом не лише для пізнання сутності свободи, а й для вивчення її проявів. Головний недолік позитивізму, на думку вченого, полягає в неможливості з його допомогою досягнути природу аналізованого явища, оскільки виявляють відсутність більш-менш прийняттого визначення [235, с. 10-11].

Таким чином, теоретико-пізнавальний інтерес позитивізму повністю сконцентрований на діючому праві, а всі роздуми про сутність права, ідеї права, цінності права та інше, позитивісти відкидають як щось метафізичне, схоластичне та ілюзорне, те що немає правового сенсу і значення. Школа позитивного (єстатичного, нормативістського) праворозуміння фактично ігнорує

змістовну сторону права, його сутність та цінність, нівелюється зв'язок між правом та свободою, справедливістю.

Відповідно, розуміння свободи в контексті даного виду правового розуміння передбачає нормативне обмеження, підкорення законом. І лише за таких умов особа вважається такою, що перебуває у свободі.

Продовжимо аналіз свободи у праві задля збагачення змісту та обсягу досліджуваної категорії у межах природно-правової школи права (юснатуралізму), яка є однією з найдавніших типів праворозуміння, виступає як постійне і незмінне й прирівнюється до досконалих законів природи [146, с. 67-72].

Природно-правові ідеї знаходять своє вираження у творах таких науковців, як Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс, Х. Вольф, у сучасний період особливого значення отримують наукові доробки П. Рабіновича, М. Козюбри, О. Костенко та інші.

Із розвитком суспільства змінювалися цінності, тому зміст фундаментальних категорій природного права (свободи, рівності, справедливості) підмінявся концепцією суспільного договору в Новий час, натуралістичними теоріями в епоху Просвітництва тощо. Таким чином, сукупність цінностей, які досягалися у певній правовій культурі, становили обсяг свободи, справедливості та рівності, який у цій конкретній культурі визнавався необхідним кожному індивідові [291, с. 18].

Природне право виступає певним критерієм для законодавця і зводиться до визнання існування певних ідеальних правових засад (першооснов), що покликані визначити, яким має бути право, виражене в нормативно-правових актах, формування ряду вимог до законодавства та відображення в ньому ідей свободи, справедливості та інших соціальних цінностей [123, с. 147].

Саме природно-правова доктрина досліджує витоки походження прав та свобод людини, оскільки без цього неможливо зрозуміти, чому ці права є невідчужуваними. Тобто, основна ідея природного права полягає у його визнанні як засадничого у житті людей, джерелом такого права є природний

порядок речей у суспільстві та природі.

Ю. Шемшученко пише, що на відміну від позитивного права, під природним правом розуміється право, дароване людині природою, Богом або «вищим розумом». Тобто, це не є правом у класичному його розумінні, а представляє собою сукупність формальних принципів і норм, що впливають з ідеальних цінностей свободи, справедливості, духовності, розумності [300, с. 39].

Тобто, природне право виступає зразком для позитивного, ідеалом до якого останнє повинно невпинно рухатися.

У свою чергу, теорія природного права може мати свою внутрішню диференціацію. Зокрема можна виділити два напрями: теологічний та раціоналістичний. Г. Берман визначає, що природно-правова теорія мала основу як в християнській теології, так і в аристотелівській філософії [24, с. 29].

Теологічний напрям природно-правової школи, підтримуючи основні її тези, розглядає природні права як сукупність вічних, незмінних та абсолютних принципів «людської природи, що походять від Бога» [88, с. 719].

Таким чином, право в межах природно-правової концепції тлумачиться як воля Бога, яка знаходить своє відображення у людському розумі та Священному Писанні.

В. Тарановський також вказує на релігійне схвалення ідеї природного права та авторитету Божого закону. Християнське освячення ідеї природного права неминуче відобразилося на уявленні про її сутність. На місці морального закону християнство поставило премудрість і волю Божу як джерело морального закону. Відповідно до цього мало змінитися й уявлення про природне право, яке вже не здавалося проявом безликої природи і стало розглядатися як відображення божественної справедливості відповідно до задумів Творця [254, с. 5-6].

Релігійна складова природного права постійно нагадує людині, що вона повинна відповідати ідеалам, які визначив Бог, підкреслює Г. Мальцев. При цьому право, яке не має вищих ідеалів, Господніх настанов стає страшною

зброєю для експлуатації народу правлячою елітою. Тобто, ні юридичний позитивізм, нормативізм або навіть соціологічна чи психологічна школа праворозуміння не можуть конкурувати з природно-правовою у частині запровадження правових ідеалів, зокрема, свободи, рівності та справедливості [145, с. 256].

Таким чином, свобода, яка і визнається як ідеал та основа природно-правової концепції, водночас ставиться у певну залежність від Абсолюту і не може бути досягнута у її сучасному розумінні.

Ще один аспект дослідження природно-правової школи здійснюється за допомогою природних прав людини, які виходять від розуму і совісті, тобто вони виникають із природи людини та існують незалежно від держави. Г. Гроцій писав, що матір'ю природного права є сама природа людини [59, с. 48]. Тому діючий закон, як прийнятий, так і санкціонований, повинен відповідати природному праву, інакше йому не буде вистачати вищої сили і ним можна буде знехтувати. Природне право проголошувалося певним взірцем, еталоном суспільної свободи і справедливості, основою для закону, створеного законодавцем.

У науковій літературі існують дискусії щодо вище зазначеного, зокрема, виникає питання, хто вирішує, який закон є правовим чи не правовим [229, с. 8].

Вітчизняний професор О. Костенко, досліджуючи проблеми співвідношення конституції та ідеології людей, вказує, що законодавство – це ніщо інше, як інструмент (хороший чи поганий) у руках людей, що його застосовують (або повинні застосовувати). Згідно з цією концепцією вчений робить такі висновки: закон діє лише тоді, коли його застосовують люди; закон діє лише так, як його застосовують люди.

Як люди будуть застосовувати закон - залежить від стану їхньої волі й свідомості. Цей стан визначається соціальною культурою людей, під якою слід розуміти міру узгодженості їхньої волі й свідомості із природними законами соціального життя [114, с. 88].

Апеляція щодо свободи та справедливості як критерію правового закону залишається настільки поширеною, що це дає підстави в літературі деяким авторам вважати поняття свободи та справедливості ключовим для визначення правової природи законів. Здебільшого свобода та справедливість прирівнюються до моральної свідомості, відносячи її до етичної категорії. Однак, на думку М. Козюбри, навряд чи таку позицію можна вважати обґрунтованою. Адже в загальнотеоретичній літературі вже давно небезпідставно зазначалося, що категорія свободи і справедливості виходить далеко за межі моральної сфери і поширюється на всі нормативно-оціночні явища, у тому числі на право [104, с. 85].

Сучасний вітчизняний дослідник С. Сливка щодо зазначеного підкреслює, що природні закони є надзвичайно досконалими, адже в природі немає нічого зайвого, не існує так званих прогалін. Тим самим природне право є цілісною системою динамічного розвитку всіх живих організмів (від рослин до людини). Це основна умова міцності світобудови, стійкості Все-світу [238, с. 44].

З позиції природно-правової школи, природне право формується завдяки розуму людини та його загальних принципів, у результаті чого право постає як природні, невід'ємні права людини на свободу, рівність та справедливість, забезпечення яких повинно бути метою будь-якого політичного союзу чи організації суспільства, насамперед держави [145, с. 11, 256].

Крім двох течій у природному праві, які виділяються з точки зору розуміння джерела походження природного права, в юридичній літературі здійснюється поділ на індивідуальні природні права та суспільні інтереси (права).

Індивідуалістський підхід щодо розуміння сутності природного права, в основу покладає вчення про особистість, невідчужувані права та свобод людини і громадянина, зокрема людині належать незмінні права, які надані природою і не можуть бути відчужені ні державою, ні суспільством, а саме: право на свободу, власність, безпеку тощо. Тобто права людини замінюють

собою все право, що зумовлюється власною винятковістю людини, але таке положення не може поширюватися на всі правові системи світу [245, с. 40-41].

Не менш важливим є колективістський підхід, за яким природне право є вираженням волі народу, як прояв народного суверенітету. Згідно з цією теорією, права громадян поглинаються загальною волею народу і основним змістом природного права є свобода та рівність громадян [150, с. 372].

Значний вплив на природно-правову доктрину, саме у контексті визначення свободи, здійснив І. Кант, який був представником правової антропології та рішуче пов'язував право не з примусом держави, а із свободою громадян [94, с. 146].

Зокрема, мислитель досліджував право у його цілісності й довершеності, тобто ідею прав. Він писав, що право у своїй цілісності – це різноджерельне право, а право у своїй довершеності – це свобода як сутнісна ознака справедливості [193, с. 119]. І. Кант зазначає: «для того, хто звик до свободи, не існує більшого нещастя, ніж бути відданим під владу такої ж істоти як він, яка може змусити його відмовитися від своєї свободи і роботи те, чого він бажає» [94, с. 312].

Таким чином, кантівське судження дає можливість зробити висновок, що наука про право має засновуватися на «людській волі», і що право необхідно пов'язувати не з примусом держави, а із свободою громадян.

Отже, з точки зору природної теорії праворозуміння, позитивне право мусить забезпечувати реалізацію загальних раціональних правових принципів, наприклад, свободи людини, які складають природне право. Воно мусить бути не чимось іншим, як правом, що «писане розумом». Особливо це торкається норм публічного права, яке повинно бути виразником природних прав.

Найбільш важливим позитивним моментом природно-правових концепцій є зв'язок права та свободи. Право не може бути справедливим, якщо в нього не закладений принцип свободи, як сутнісна характеристика права. Як зазначає М. Баглай, свободи – це ті ж права індивідів і народів, що притаманні від природи, а не даровані державою, яка не може їх регулювати, втручатися в них,

а тільки повинна констатувати їх існування поза своєю волею і захищати. Що стосується власне юридичного аспекту прав і свобод, то під ними найчастіше розуміють «найбільш важливі права і свободи людини і громадянина, що розкривають природний стан свободи і отримують вищий юридичний захист [13, с. 159].

Основним положенням природно-правових концепцій був і є висновок про існування поряд з нормами законодавства (що утворюють позитивне право) постійно діючих, незалежних від держави норм, які втілюють свободу та справедливість. Тобто, свобода розглядається як базисна ознака природно-правової концепції, яка обмежується тільки свободою інших осіб.

Таким чином, природне право як у його релігійному розумінні, так і з точки зору етики, юриспруденції чи філософії права – це єдине справжнє, те що базується на об'єктивній природі – природі Бога чи людини, і втілює в себе розумність, свободу та справедливість.

Природно-правова доктрина має потужний деструктивний потенціал, що підтверджується самою історією розвитку даної теорії. Вона має серйозні й ефективні засоби руйнування підвалин авторитарного, тоталітарного (деспотичного) суспільства. Але неважко помітити, що все це стосується соціально-політичної площини суспільного буття, а не юридичної.

У природно-правовій школі праворозуміння відбувається змішування права з не правовими явищами - гідністю, релігією та інше, окрім того відсутній чіткий критерій відмінності права від неправда, обґрунтування свободи та справедливості не як формально-правових понять, а як фактично змістовних феноменів.

Отже, розуміння свободи з огляду на вище викладений аналіз природно-правового підходу до розуміння права, яке прямо пов'язане із природними правами людини і постає як надані людині від народження, не залежно від волі держави, можливості на підставі свободи волі и вибору діяти і жити відповідно до власних цілей. Поза тим, існує і межа такої свободи, якою є право и свобода іншої людини.

Таким чином, природничій концепції не вистачає належним чином формалізованості, а позитивній школі праворозуміння - правових (природних) властивостей.

Схожі характеристики щодо розуміння свободи та права відображає соціологічна концепція праворозуміння. Найбільш відомими представниками соціологічного праворозуміння є: Є. Ерліх, Г. Канторович, Ф. Жені, Р. Паунд; сучасними: М. Коркунов, С. Муромцев. Соціологічна школа праворозуміння базується на тому, що право існує в нерозривному зв'язку із суспільними відносинами, які і є об'єктом правового регулювання, а тому правові норми необхідно аналізувати у відповідності з усіма соціальними умовами, в межах яких діє певна правова система.

Тобто, соціологічний підхід щодо розуміння свободи і права ґрунтується на його розумінні як соціально зумовленого явища, яке відображає інтереси, мотиви у свідомості людей, що згодом відтворюється у діяльності державних органів і громадських формувань, які висувають нові правові рекомендації, а потім реалізують їх у діяльності законодавчих органів [25, с. 844].

Таким чином, соціологічна теорія розглядає право не як систему абстрактних норм, а як «живий» порядок, систему фактичних правовідносин. Відповідно, на думку прихильників соціологічної теорії праворозуміння, право слід шукати не в нормах, а в самому житті. Отже, право – це всеосяжна міра свободи, рівності і справедливості. Однак, за усієї значущості врахування «життя» права в суспільному середовищі, прихильники цього підходу плутали самостійні процеси правотворчості та застосування права, тоді як умовою дотримання і забезпечення свободи, режиму законності може бути діяльність особи в межах, встановлених законом.

Право з точки зору соціологічного праворозуміння є відносно самостійним явищем щодо держави. Р. Паунд зазначає, що право є самостійним від держави з огляду на те, що існують норми міжнародного, конституційного права та ін., які вільні від примусових санкцій. Тобто існує право, що діє незалежно від примусу і не має у формальному сенсі іншої санкції, окрім тієї,

яка охоплюється власною волею, або волею іншої особи [120, с. 89-90].

Б. Кістяківський визначає право як первинне явище, яке існує незалежно від держави. Право живе в суспільстві і відображається у поведінці його членів. Воно не встановлено у параграфах кодексів та не потребує примусу для свого здійснення. Воно є правом тому, що реалізується у соціальному житті й має вигляд соціального факту [99, с. 550].

У науковій літературі визначають певні недоліки щодо пізнання права та свободи в межах соціологічної концепції праворозуміння.

Зокрема, Р. Халфіна тлумачить право як засіб реалізації соціально важливих цілей, що породжує протиставлення сутності права соціальним цілям, тобто правом не охоплюється правопізнання, правова культура, ігноруються моральні засади [281, с. 75-78]. При цьому, зростає роль адміністративних інстанцій, ігнорується духовний авторитет у регулюванні суспільних відносин.

Таке уявлення про право є досить небезпечним. В. Лазарев підкреслює, що сучасне суспільство особливо посадові особи, не досягли того рівня правопізнання, який би надав підстави не говорити про зловживання правом та посадовим становищем з їх боку. Найкращим у цьому випадку є застосування принципу «дозволено тільки те, що прямо передбачено в законі» [124, с. 106].

Зазначене вище дає підстави констатувати, що право не надає суб'єктам можливості здійснювати пасивну поведінку, а постійно примушує їх до активних правових дій у конкретних життєвих ситуаціях. І в такому разі, людина відчуває на собі реальність існуючих правових відносин, що позбавляє її свободи вибору та рівності.

Окрім зазначених недоліків, соціологічна школа праворозуміння має і переваги. Зокрема, право набуває відповідної суспільної динаміки, визначається пріоритет дійсно існуючих суспільних відносин над юридичною формою, підкреслюється обов'язковість права як для конкретної особи, державного органу та державі в цілому, оскільки цього потребують реальні суспільні відносини.

Таким чином, соціологічна теорія визнає основою права не сукупність

абстрактних і формальних соціологічних норм, не природні права, визначені розумом чи Богом, а безпосередньо суспільне життя, «живе» право як конкретне, динамічне, фактично існуюче явище, що лежить в основі створення законів та прийняття інших юридичних рішень. Сутність права відповідно до цієї концепції складає притаманні людині властивості і форми життя, що відображають її прагнення до самовираження, самореалізації, а отже і до свободи.

Право як міра свободи, її масштаб, як підкреслюється у російській юридичній літературі, відбиває характеристики і властивості, що визначають межі свободи, відокремлювати її від несвободи (сваволі), оцінювати соціальну поведінку з огляду її відповідність об'єктивним закономірностям функціонування і розвитку суспільства. І тоді справедлива міра свободи буде характеризувати зміст права, а формальною властивістю історичного характеру буде загальнообов'язковість, що ґрунтується на примусі з боку чільної структури даного соціуму [183, с. 102-103].

Таким чином, ціннісний аспект соціологічного підходу полягає в обґрунтуванні загальносоціальної сутності права, як виразу та захисту свободи особи в суспільстві. За цією концепцією право за своєю сутністю і своїм поняттям – це об'єктивно зумовлена форма та міра цієї свободи в реальних відносинах.

З огляду на вказане свобода є правом, оскільки без неї не буде права, яке вказує на міру свободи, як і без права, відповідно, не можна говорити про свободу.

На сучасному етапі розвитку теорії права актуалізується такі теорії праворозуміння, як лібертарно-юридична та інтегративна.

Досить послідовною, завершеною і адекватною інтерпретацією права, яке проявляється за допомогою категорії свобода є лібертарно-юридична концепція В. Нерсисянца, який вказує на відносний характер свободи як цінності права. Зокрема, вчений пише: «державна і право... не самоціль, а соціально й історично обумовлені загальні форми виразу, організації, упорядкування і захисту

свободи в суспільних відносинах людей. Зміст і характер цієї волі, її широта і обсяг, її суб'єктна й об'єктна структури (суб'єкти і сфери свободи) тощо, словом, її кількість і якість визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства. Свобода відносна в розумінні її фактичної незавершеності, історичної зміни і розвитку її змісту тому, водночас вона абсолютна як вища цінність і принцип...» [165, с. 41].

Окрім цього, В. Нерсесянц зауважує, що сутністю права є принцип формальної рівності, що трактується, як єдність трьох сутнісних властивостей права – всезагальної рівної міри регуляції, свободи і справедливості» [166, с. 8].

За визначенням В. Четверніна право – це норми і повноваження, які виражають і забезпечують свободу індивідів у відносинах між собою і з державною владою» [292, с. 6]. Представники лібертарно-юридичної теорії підкреслюють, що рівність, свобода і справедливість є формально-правовими категоріями і можливі лише у нормативному просторі. Тобто, або свобода існує у правовій формі, або свавілля в тих чи інших проявах; третього немає: неправо і несвобода – завжди свавілля [166, с. 8-9], підкреслює В. Нерсесянц.

Аналізуючи лібертарно-юридичну модель права, В. Малахов вказує, що основоположними в ній є ідеї свободи, рівності та справедливості. Вчений пов'язує це із парадигмами ліберального мислення. Останнє ж, на його думку, визнає, що суспільство складається з автономних індивідів, які дотримуються цінностей особистих інтересів, але також суспільству притаманні й загальні цінності, що узгоджуються за допомогою економічних і соціальних інститутів [140, с. 29-30].

З. Бауман доходить висновку, що базовою цінністю, яка забезпечується правовим регулюванням, визначається особиста свобода. При цьому вона є не довільно обраною цінністю, а невід'ємною і природною властивою людині якістю, що визначає його справді людське, тобто переважно соціальне, а не біологічно зумовлене буття. Свобода є якістю, що вирізняє людину, вона рівною мірою притаманна всім людям і виділяє їх зі світу інших живих істот. Свобода - універсальний атрибут людських істот [18, с. 54].

Тобто у лібертарно-юридичній концепції йдеться про «вимірювання» свободи у праві у людських взаємовідносинах - у діях, вчинках. Тобто, нормативною структурою й оформленістю особистої автономії вважаються способи і засоби забезпечення правомірної та припинення неправомірної поведінки суб'єктів правовідносин [167, с. 23].

З точки зору цього підходу в праворозумінні, право – це міра юридичної свободи, правовий закон, що виступає як міра несвобод, він пов'язаний із свободою й в іншому змісті, свобода вибору в застосуванні до правового закону носить прикордонний, межуючий, а не варіативний, не доцільний характер [141, с. 178].

Зміст свободи у праві, таким чином, полягає в регулюванні поведінки людей так, щоб вони узгоджували свою свободу із свободою інших людей на основі взаємоповаги, неухильного виконання обов'язків (право – це свобода, свобода – не безмежна, вона обмежується свободою, інтересами інших осіб, які особа, що здійснює право має поважати). У цьому зв'язку існує один досить відомий науковий міф. Виступаючи в суді обвинувачений виправдовувався тим, що ніхто не може позбавити його свободи розмахувати своїми власними руками. Суд виніс наступне рішення: обвинувачуваний винний, тому що свобода розмахувати руками однієї людини закінчується там, де починається ніс іншої людини [282, с. 85].

Таким чином, лібертарно-юридична теорія як і соціологічна концепція права визначає право як міру свободи, що встановлює гуманістичний, ціннісний зміст права, збагачує наше уявлення про право і правову систему, сприяє створенню особливої поваги до права і правомірності поведінки, ціннісних орієнтацій суспільства, держави і людей [207, с. 63]. Окрім того, вище зазначені цінності регламентуються та забезпечуються у встановленому порядку.

Важливо зазначити, що розглянуті концепції розуміння права надають одностороннє уявлення про досліджувані категорії, зокрема щодо свободи, її форми та змісту, способів закріплення, гарантування, а також реалізації не

лише в інтересах окремої людини, а суспільства в цілому. У цьому контексті є досить важливим синтез (об'єднання) розглянутих вище шкіл праворозуміння.

З цього приводу досить влучно відзначив О. Лейст: «кожне праворозуміння має свої підстави, тому вони існують одночасно і мають прихильників, кожна концепція виражає реальну сторону права та слугує її здійсненню, що між крайніми точками зору знаходиться не істина, а дуже складне суспільне явище – право» [87, с. 566].

З огляду на це в науці прийнято говорити про інтегративну юриспруденцію. Останнім часом у юридичній літературі здійснюється спроби щодо визначення поняття права шляхом поєднання кількох підходів до його розуміння. Такі спроби мають місце як у західній (Дж. Холл, Г. Бергман) та і вітчизняній науці (П. Сорокін, А. Пляков).

На думку Г. Бергмана, інтегративна теорія повинна об'єднувати усі традиційні школи юриспруденції та створити інтегровану, єдину юриспруденцію [24, с. 57].

Зокрема, П. Сорокін вважає, що у новому інтегративному праворозумінні повинні знайти свій вираз емпіричні засади і метафізичні істини в єдності на основі глибокого взаємного збагачення [246, с. 32].

Важливою є точка зору О. Лейста, який визначає, що «кожне праворозуміння має свої підстави, тому вони існують одночасно і мають прихильників, кожна концепція виражає реальний бік права та слугує її здійсненню, рідч у тім, що між крайніми точками зору знаходиться не істина, а складне суспільне явище» [87, с. 566].

Слід погодитися з М. Козюброю, що синтез здобутків різноманітних концепцій праворозуміння не тільки можливий, а й необхідний. Оскільки юридико-позитивістський тип праворозуміння зосереджує увагу на нормативно-інституціональних аспектах права, без яких такі його вимоги, як невизначеність, передбачуваність, упорядкованість, стабільність тощо – недосяжні. Природно-правовий тип праворозуміння акцентує увагу на праві як духовному феномені, на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи,

суспільної злагоди та інших цінностях, без яких право просто неможлива. Соціологічний тип праворозуміння переносить акцент з абстрактних ідеалів і нормативно-правових текстів у площину конкретного, динамічного функціонування права, його дії в реальному житті, насамперед у правовідносинах та юридичних рішеннях [105, с. 19-20].

Отже, для сучасного праворозуміння є характерним інтегративний вимір, де змістом свободи виступають принципи природного права, а формою свободи – є право у своєму позитивному, формальному вигляді, яке відображає потреби та інтереси суспільства.

Досліджуючи право та свободу як у позитивному, так і в надпозитивному вимірах, теорія держави і права тим самим відображає найпрогресивніший тип праворозуміння. Таке відображення має важливе значення для всього правознавства, оскільки теорія держави і права є ідейною та методологічною платформою всієї системи юридичної науки.

Отже, погоджуючись з одними правовими концепціями та відхиляючи інші, потрібно в кожній школі віднайти ті раціональні ідеї, які дають змогу підійти до розуміння свободи у праві з позицій перспективного та найбільш повного розвитку.

Розглянуті школи праворозуміння мають власну як пізнавальну так і практичну цінність, і в своїй сукупності надають багатовимірне уявлення про природу права, однак усвідомлення цінності права можливо лише у його зв'язку з такими фундаментальними категоріями як «свобода», «справедливість», «рівність», адже ці категорії наповнюють життя людини сенсом.

Кожну школу праворозуміння об'єднує концептуальна властивість, яка полягає у встановленні меж свободи та наданні їй певної форми в залежності від тієї чи іншої концепції праворозуміння задля уникнення хаосу та встановлення порядку у суспільних відносинах між окремими людьми, соціальними групами та суспільством у цілому.

Хоча зрозуміло, що у позитивізмі та нормативізмі «простір свободи»

нормативно обмежується державним регулюванням; у природно-правовій концепції свобода виявляється у виразі невідчужуваних прав людини; щодо соціологічного напрямку, то право і свобода виступають умовою виникнення відносин, які породжують юридичні наслідки. У межах інтегративної теорії можливе окреслення сутності свободи та права, визначення ціннісного прояву свободи та справедливості в повному обсязі. Окремо взята правова концепція неспроможна дослідити право цілісно та надати всебічну характеристику права, визначити «якісні» межі свободи як способу протистояння свавіллю та хаосу.

2.3 Свобода як типологічна характеристика еволюції держави і права

Функціональне призначення свободи визначає її місце в житті суспільства та є невід'ємною складовою теорії держави і права, що потребують визначення змісту й особливостей. Свобода здійснює значний вплив на суспільні відносини шляхом реалізації свого призначення, визначення сутності права, головних цінностей суспільства, виокремлює основні напрямки науково-пізнавального процесу, що характеризує зміст, сутність та соціальне призначення свободи.

Майже віковий досвід активного дослідження поняття функцій, зокрема функцій права, що розкриває функціональне призначення свободи, сьогодні вказує на відсутність єдиного погляду на цю проблему [159, с. 41].

У науковій літературі під терміном «функція» розуміють службову роль (призначення) елемента у системі; залежність між елементами системи, яка виявляється у тому, що зміни одного з елементів призведуть до змін в інших елементах і частинах системи [19, с. 63-64]. Також під функціями розуміють прояв іманентних, специфічних якостей. У функції акумулюються якості (сутність) права, свободи, рівність та справедливість, що впливає з його якісної самостійності як соціального феномена [149, с. 171-174].

Одним із важливих аспектів щодо розуміння функції є її визначення як реалізації соціального призначення, яке складається з потреб суспільного

розвитку [283]. Зокрема, функція свободи має свій прояв шляхом визначення сутності та змісту права відповідно до потреб суспільства. С. Алексєєв під функціями розуміє напрямки правового впливу, що виражають роль права та свободи в організації (упорядкуванні) суспільних відносин [5, с. 191-196].

Отже, здебільшого в юридичній літературі під функціями розуміють правовий або юридичний вплив на суспільні відносини [263, с. 317] та поведінку особи з метою їх упорядкування, охорони і захисту, таким чином розкриваючи внутрішні функції права [236, с. 235].

У наведених точках зору акцентується увага на таких сторонах поняття «функція», як соціальне призначення або напрямки правового, юридичного впливу на суспільні відносини, однак доцільним є встановлення взаємозв'язку між цими аспектами дослідження «функції» за для ґрунтовнішого дослідження функціонального призначення свободи. Де остання (свобода) за допомогою своїх функцій визначає сутнісну складову права та здійснює відповідний вплив на суспільні відносини шляхом встановлення меж у поведінці суб'єктів.

Окремим аспектом характеристики функціонального призначення свободи є аналіз її внутрішнього і зовнішнього вимірів, а саме свободи як цінності права. Тобто, свобода за допомогою права (норм права) забезпечує формування цінностей та закріплення їх в нормативно-правових актах, таким чином відтворює свою соціальну цінність.

Цінність свободи визначається характером і наслідками його впливу на існуючі соціально-економічні відносини. Соціальна цінність означає здатність будь-якого явища задовольняти потреби людей, приносити користь суспільству, бути корисним для його існування та розвитку [175, с. 260].

Соціальна цінність свободи полягає в її корисності для гідного існування як окремого індивіда так і діяльності всього суспільства, держави. Свобода встановлює можливість суспільної діяльності суб'єктів суспільних відносин шляхом визначення масштабу свободи для індивідів, що є постійним фактором встановлення, оновлення та врегулювання суспільних відносин, досягнення миру та злагоди.

Функціональне призначення свободи можна визначити також як процес, що розглядається в аспекті зовнішнього вияву властивостей досліджуваного об'єкта в межах певної системи відносин, таким чином і функції виступають саме у формі системи. Тобто, функції внутрішньо взаємопов'язані, і реалізація кожного виду функцій свободи пов'язана з реалізацією функцій усієї системи свободи.

Система функцій як цілісність повинна розглядатися як носій певної соціальної функції, таким чином виступаючи елементом над системи - правової системи – і, посідаючи певне місце у структурі родових відносин та елементно-цілісних взаємозв'язків з іншими елементами цього ж ярусу правової системи, слугує засобом забезпечення її властивостей [267, с. 14].

Прагматичний аспект функціонального призначення свободи впливає із завдань права у конкретний історичний період, обслуговування різних інтересів. Залежність функцій свободи від його завдань та інтересів дістає вияв у тому, що завдання та інтереси тісно пов'язані між собою; вони часто безпосередньо обумовлюють саме існування функцій; визначають їх зміст, а також суттєво впливають на історично обумовлені форми їх реалізації, функціонування певних державних інституцій [263, с. 319].

Дослідження права та свободи потребує з'ясування їх соціального призначення, яке виявляється через здійснювані функції. Дослідження функцій права вимагає зосередження уваги на зв'язках цього інституту з іншими соціальними явищами. Соціальне призначення права визначає певну специфіку його функціонування. Право як суспільний феномен розглядається у двох тісно пов'язаних вимірах – соціальному (коли реалізується вплив права на суспільну систему в цілому) та юридичному (у межах якого увага привертає лише його специфічний вплив на суспільні відносини, що врегульовані правом). Це дає підстави для виокремлення соціальних та юридичних функцій права [262, с. 94-96].

Отже, на основі соціального призначення права можна виокремити функціональне призначення свободи. У вітчизняній юридичній науці на

сучасному етапі її розвитку не виникає суттєвих розбіжностей щодо функцій, однак останні можуть бути розглянуті в різних аспектах. У науковій літературі наводиться наступна класифікація функцій свободи та права:

1. Загальносоціальні функції, до яких відносять: культурну, інформаційну, комунікативну, ціннісно-орієнтувальну тощо.
2. Юридичні функції права, серед яких: регулятивна (статична та динамічна), охоронна та захисна (відбудовна) функції права [236, с. 235-237; 262, с. 94-97].

В юридичній літературі зустрічається поділ функцій на основні і неосновні (підфункції), що є наслідком багатогранного впливу свободи (шляхом можливості вибору) на суспільні відносини. Основні функції - це найбільш загальні, найважливіші напрями впливу на суспільні відносини, де встановлюється зв'язок права і свободи. В них у концентрованій формі виражається службова роль права, його сутність, яка проявляється через справедливість, свободу та рівність і соціальне призначення [261, с. 154-156]. Неосновні функції (підфункції) охоплюють менш широку сферу впливу вони характерні не для всіх галузей, а здебільшого входять в одну чи декілька основних функцій [77, с. 176].

Вчені-правознавці розрізняють дві групи критеріїв, покладених в основу диференціації функцій: внутрішні (в рамках визначення сутності досліджуваної категорії чи явища) і зовнішні (поза межами досліджуваної категорії, явища) [218, с. 2, 18].

Внутрішні критерії класифікації випливають із системи свободи у праві, способів його впливу на поведінку людей, особливостей форм реалізації. Зовнішніми об'єктивними критеріями функцій є соціальні фактори.

Подібним до вище зазначеної класифікації є поділ функцій на дві групи: внутрішні функції та зовнішні функції. До першої групи (внутрішні функції) відносять регулятивну та охоронну; до другої (зовнішні функції) включають політичну, економічну, виховну, культурно-історичну, функцію соціального контролю, комунікативну. В юридичній літературі виділяють також другорядні

юридичні функції (неосновні): компенсаційна, обмежувальна, відновлювальна функції [54, с. 379-382]. Аналіз окремих функцій розкриє функціональне призначення свободи.

Ідеологічна функція свободи, змістом якої є вивчення категорії свобода та право як елементів суспільної ідеології. Свобода здійснює ідейно-мотиваційний вплив на волю, свідомість і поведінку суб'єктів суспільних відноси. За допомогою свободи держава здійснює виховний вплив на суб'єктів суспільних відносин, формуючи певне їх ставлення до права і спонукаючи суб'єктів до дій відповідно до їх вимог.

Окрім того, свобода як сутнісна складова права за допомогою ідеологічної функції здійснює вплив на духовну сферу, зокрема, сприяє вихованню поваги до права, формуванню правового світогляду, що має певний перетин з інформаційною функцією свободи, а також ідеологічна функція свободи сприяє визнанню суспільством основоположних цінностей.

За допомогою *світоглядної функції свободи*, остання закладена як ідейна основа права. Тобто, свобода як елемент культури певного суспільства формувалася протягом століть під впливом факторів об'єктивного і суб'єктивного змісту, акумулюючи духовні цінності та досягнення правових систем світу.

Таким чином, у свободі сконцентровано попередній досвід щодо розуміння права та відображається рівень правової культури суб'єктів правотворення і правореалізації.

З огляду на те, що свобода здійснює вплив на політичні відносини, зокрема, зосереджується у політичних правах и свободах громадян, можна говорити про політичну функцію свободи. *Політична функція* свободи є однією із важливих, оскільки спрямована на забезпечення свободи, шляхом розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову і розуміння держави як інституційну форму свободи та права, де остання, в свою чергу, спрямована на забезпечення свободи. Права і свободи людини – також важливий об'єкт політичної функції права, що не втрачає своєї актуальності і тепер [77, с. 183].

Вирішення правових задач у формі законодавчої діяльності – це встановлення всезагальних правил, які гарантують свободу, безпеку і власність. У формі виконавчої влади – це вимоги щодо дотримання визначених правил та захист свободи. Судова влада можна також розглядати як захист свободи та власності у формі вирішення спорів про право [211, с. 631-632].

Виховна функція свободи полягає в активному використанні цінностей, таких як свобода, рівність та справедливість за для досягнення результату вираження певних соціальних прошарків (сил) та його здатність впливати на думки і почуття людей. Одним із найголовніших завдань виховної функції є виховний високої правосвідомості, формування стимулів правомірної поведінки у громадян.

З огляду на розуміння свободи як цінності, що обґрунтовується у Розділі II, доцільно виділити *аксіологічну функцію свободи*, за допомогою якої здійснюється виокремлення цінностей права як міри справедливої свободи і рівності. Право за допомогою цієї функції можна охарактеризувати як упорядковану свободу. А свобода у праві є аксіологічною складовою суб'єктивного права. Зокрема, М. Хайдеггер задається питанням, що таке цінність? І далі пише, що під цінністю розуміється свобода народу, а саме – свободу як благо, яким ми розпоряджаємося чи не розпоряджаємося. Однак, свобода не могла би для нас стати благом, як би не була заздалегідь уже цінністю [279, с. 71], яка виражається за допомогою суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, які здійснюють орієнтацію громадян на правомірні настанови, які пропонують оцінку права і готовність діяти відповідно до його норм.

Глобалізація суспільства, перехід на новий етап розвитку, що пов'язаний зі вступом до Європейського союзу, вказує на актуальність *комунікативно-інформаційної функції*. Оточуючий нас світ пізнає не тільки вчений, а й письменник, скульптор, законодавець. Останній відображає результати свого пізнання в межах свободи, шляхом реалізації правових норм, в яких закладено певну інформацію про життя [21, с. 17-40]. За допомогою комунікативно-

інформаційної функції свободи формується та виражається світогляд особи та суспільства в цілому. Інформаційна здатність свободи – це один із суттєвих факторів, що дозволяє віднести її до елементів духовної культури суспільства [186, с. 50-51].

Комунікативні властивості інформації характеризують її в аспекті духовного, морально-етичного, культурно-виховного впливу. Така інформація може бути сприйнята, актуалізована індивідом як правова установка до певної правомірної дії, яка здійснюється у встановлених межах. Тобто, внутрішні переконання, засновані на свободі, виникають як продукт інформаційного впливу певної системи цінностей на свідомість індивіда, роль інформаційної функції свободи як однієї зі складових системи загальної культури суспільства, оскільки вона несе людині певне сприйняття світу, цінностей, духовності, ідеології свободи [180, с. 87-88].

Ще одним важливим аспектом комунікативно-інформаційної функції свободи, є здійснення інформування громадян про їх права, свободи та обов'язки. Тобто, саме інформаційна функція пов'язана із значенням свободи як можливість збереження та надання суспільної інформації, зокрема щодо форми свободи, її меж та способів закріплення та забезпечення свободи як для окремого індивіда так і суспільства в цілому.

В юридичній літературі під *комунікативно-інформаційною функцією розуміють* підтримку юридичного знання на високому рівні (що відповідає загальному рівню науки в цілому) та у створенні загальнотеоретичної основи для формування, розвитку окремих юридичних наук, таким чином, вона «дозволяє... вирішувати, зокрема, проблеми підтягування юридичного знання до рівня розвитку науки в цілому» [249, с. 45].

Таким чином, комунікативно-інформаційна функція свободи полягає у забезпеченні обміну інформації між окремими суб'єктами, що здійснюється з одного боку шляхом узагальнення, а з іншого – конкретизація знань щодо досліджуваної категорії.

В. Лекторський з цього приводу зазначає, що свобода як невід'ємна

характеристика ідеального мислення спрямована на встановлення рівноправно-партнерських відносин з тим, що знаходиться поза людиною: з природними процесами, з іншими людьми, з цінностями іншої культури, із соціальними процесами тощо. Тобто свободу розуміють через формулу «коли я приймаю іншого, то інший приймає мене», відбувається процес комунікації, «який базується на взаємній діяльності та взаємодії на основі свободи та рівних партнерських стосунків» [126, с. 19-20]. З огляду на зазначене, право іноді розуміють як справедливо упорядковану свободу суб'єктів правової комунікації, спрямовану на забезпечення злагоди в суспільстві, взаєморозуміння зі соціальними групами і стабільності соціальної системи [203, с. 341].

Ряд науковців виокремлюють *організаційно-інтегративну функцію свободи*, яка охоплює найважливіші ідеологічні, прагматичні й емпіричні аспекти впливу свободи та права на державу, суспільство, людину. Вона є різноплановою структурою, яка складається з об'єднання правових інститутів, норм, галузей права на базі принципів верховенства права, соціальної справедливості, свободи. Дана функція, в сенсі інтеграції суспільства, об'єднання різних верств населення для досягнення певного рівня життя, втілення в життя важливих ідей, зокрема ідеї побудови демократичного громадянського суспільства і правової соціальної держави, забезпечення прав і свобод, є визначальною серед інших функцій права [207, с. 40-41].

Як явище ідеологічне за своєю сутністю *інтегративна функція свободи* орієнтована на плюралістичну демократію, формування ринкової ідеології, культивування етнонаціональної єдності народів тієї чи іншої держави. Правовий інструментарій цієї функції спрямовується на визначення та відповідним чином закріплення відносин між владою і суспільством, публічними інститутами та спільнотами, соціальними групами і громадянами. Основою цих відносин, у контексті інтеграції, є громадянський мир, злагода і спокій у державі та суспільстві. Завдяки інтегруванню прав, свобод і обов'язків відбувається забезпечення правових ролей громадян. Зокрема, політичні права і свободи людини і громадянина є симетричними обов'язку держави забезпечити

доступ до політичних процесів, рівні виборчі права тощо.

Інтегративна функція свободи найбільш чітко проявляються і акумулюються в єдності внутрішньої, економічної та регіональної політики, що має соціальне спрямування. Інтегративні якості свободи дістають вияв також у єдності внутрішньої політики держави і юридичної практики, в основі якої має бути людини з її інтересами і потребами. Відбувається акумуляція соціально-економічного й правового розвитку держави і суспільства з метою подальшого задоволення матеріальних і суспільних потреб людини [101, с. 3536].

Отже, з'ясування змісту основних загальних функцій свободи дозволило визначити відповідні напрями їх впливу на політичні, інформаційні, координаційні відносини, що виникають у суспільстві.

Визначальне місце в системі функцій права належить *регулятивній та охоронній функції свободи* [157, с. 17]. Зокрема, в юридичній літературі під регулятивною функцією розуміють здійснення регулювання суспільних відносин та прогнозування поведінки суб'єктів з метою гарантування суспільної свободи.

Регулятивна функція свободи реалізується через систему мотивацій, ціннісних орієнтацій, нормативних настанов, які є специфічними регуляторами поведінки, заохочують, стимулюють розвиток тих суспільних відносин, що можуть бути опосередковані правом і відображають такі цінності як свобода, справедливість, рівність, які перебувають на етапі становлення.

У межах регулятивної функції виділяють регулятивно-статичну та регулятивно-динамічну. Регулятивно-статична спрямована на упорядкування суспільних відносин шляхом фіксації основних прав і свобод окремої особи, громади чи суспільства в цілому; здійснює прояв за допомогою дозвільних і заборонних норм, які породжують правовідносини пасивного типу.

Окрім того, регулятивно-статична функція свободи проявляє здатність узагальнено виражати основні особливості змісту права та слугувати основою для побудови як міжнародної, так і національної системи права.

Регулятивно-динамічна функція забезпечує розвиток бажаних відносин та

активної поведінки суб'єктів, реалізуються за допомогою зобов'язальних норм, які спричиняють правовідносини активного типу. Також регулятивно-динамічна функція спрямована на виникнення нових, розвиток, зміну та вдосконалення існуючих суспільних відносин на засадах загальнолюдських цінностей у русі та динаміці [277, с. 20].

Отже, регулятивна функція свободи – це зумовлена її соціальним призначенням напрям впливу на суспільні відносини, що виражається у встановленні позитивних правил поведінки, наданні прав і накладені юридичних обов'язків на суб'єктів права [72, с. 57-58], що являє собою форму свободи, яка забезпечується правом.

В юридичній літературі під охоронною функцією розуміють гарантування державою профілактичних та запобіжних заходів, порядку їх виконання, що має на меті усунення шкідливих, небажаних для суспільства відносин, їх обмеження, та охорону позитивних. Охоронно-обмежувальний (попереджальний вплив) права здійснюється за наявності конфліктів, спорів про право, не доведених до правопорушення, і пов'язаний з установленням заборон, що спрямовані на охорону свободи, яка проявляється через суб'єктивні права та юридичні обов'язки [236, с. 236].

Розглядаючи охоронну функцію свободи, остання виступає як масштаб поведінки, визначаючи межі свободи суб'єктів, а право виступає як основний гарант непорушності (охорони) свободи інших осіб. Таким чином, метою охоронної функції свободи є усунення шкідливих і небезпечних для суспільства дій суб'єктів суспільних відносин, охорона та захист прав і свобод суб'єктів права.

Функції свободи доцільніше розглядати у їх співвідношенні з іншими функціями, адже лише використовуючи певну систему функцій, які взаємопов'язані між собою та взаємодоповнюють одна одну, можливе формування ціннісного уявлення про функціональне призначення свободи.

Таким чином, функція свободи становлять єдину цілісну систему, вивчення та аналіз якої дає можливість глибше зрозуміти значення і зміст

кожної конкретної функції права, їх взаємозв'язок та взаємовплив [79, с. 155].

Загальна характеристика функцій свободи дає можливість узагальнити їх основні риси, які полягають у наступному:

- функції свободи іманентно впливають із сутності права, його місця як соціально-політичного, нормативного й об'єднуючого фактора суспільства, держави, суспільних спільнот;
- функції свободи мають ціннісно-орієнтаційний, інформаційний та владний напрями дії, включають різні, іноді протилежні, механізми регулювання, закріплення та захист певних соціальних і правових відносин;
- функції свободи справляють вплив на суспільні відносини, правові ролі, забезпечують позитивну динаміку розвитку правового життя та правових реалій, соціального та економічного життя [101, с. 18].

Суттєвим критерієм ефективності функції свободи є їх здатність впливати на державну політику в усіх сферах життя суспільства [192, с. 124-125]. Отже, у функціональному призначенні свободи закладені абстрактно-теоретичні можливості, способи та форми регулювання суспільних відносин; а також раціональні можливості впливу на суспільні відносини, зокрема характер і наслідки цього впливу визначають цінність свободи, справедливості, рівності для суспільства й держави.

Розглянуті функції свободи розкривають напрям необхідного впливу свободи як сутнісної характеристики права на суспільні відносини, тобто такого впливу, без якого суспільство на даному етапі його розвитку не може існувати.

З огляду на це, функціональне призначення свободи - це основні напрями її впливу (шляхом обрання варіанту поведінки) на суспільні відносини, які зумовлені соціально-ціннісним призначенням свободи в житті суспільства, визначенням змісту права, яке відповідає основним потребам суспільства в конкретний історичний період, встановлює справедливі межі свободи у суспільних відносинах та реалізує їх в конкретних суб'єктивних правах та юридичних обов'язках і таким чином визначити соціальне призначення

свободи в суспільстві.

Із цього визначення логічно випливає така функціональна характеристика свободи, як її здатність обмежувати свавілля осіб, що зазіхають на свободу інших. З огляду на це можна говорити про обмежувальну функцію свободи в контексті розгляду її меж. Розуміння обмежувальної функції потребує більш детального уточнення і обґрунтування.

Питання щодо визначення меж свободи породжує у собі дилему щодо задоволення інтересів окремих суб'єктів, а з іншого – на потреби публічного та загальносоціального характеру.

Ще у роботах І. Канта було зазначено: «Кожний вправі шукати свого щастя на тім шляху, що йому уявляється кращим, якщо він цим не завдає шкоди свободі інших прагнути до подібної мети» [94].

З ідеями І. Канта перетинаються філософсько-правові погляди І. Фіхте, який найбільш виразно описував взаємозв'язок свободи та завдання права. Філософ у своїх працях зазначає, певна кількість вільних істот об'єднується, що означає: вони хочуть жити разом. Проте вони не зможуть існувати разом, доки кожен з них не обмежить свою свободу свободою інших людей. Якщо збирається разом мільйон людей, то кожна окрема особистість може побажати для себе стільки свободи, скільки це взагалі можливо. Проте людина об'єднує волю всіх в одному понятті, і сума можливих свобод ділиться на рівні частини.

У цьому випадку йдеться про те, щоб вільними були всі разом, щоб свобода кожного була обмежена автономією всіх інших людей. Саме це обмеження, завдяки якому реалізується єдина воля всіх, здійснюється за допомогою юридичних норм [44].

Не менш важливим є дослідження зазначеної проблеми англійського філософа і соціолога Л. Гобхауса, який першоосновою всезагальної свободи визначає міру всезагального обмеження [176, с. 90], оскільки без обмеження свободи вчиняти певні дії можуть лише окремі індивіди, інші ж, взагалі, залишаються невольними.

Відповідно до вчення Л. Гобхауса, умовою організації суспільства є

законодавчо встановлені норми, на основі чого філософ доходить висновку, що свобода і право взаємопов'язані між собою. Звичайно, право обмежує індивіда і тому суперечить його свободі. Але в рівній мірі воно обмежує й інших. Звільняє від страху агресії або насилля, і в цьому полягає єдиний шлях досягнення свободи для всього співтовариства [97, с. 112-126].

Серед мислителів дореволюційного періоду таку позицію поділяв Б. Чичерін, який був переконаний, що спільне співжиття неможливе без правомірних обмежень. З одного боку право «надає, відводить особі відоме середовище свободи; з іншого боку - воно обмежує цю сферу низкою приписів, обов'язкових правил» [270, с. 21].

С. Алексєєв вважає, що право по відношенню до свободи виконує три функції, а саме: виступає гарантом свободи; встановлює її межі та умови, переводить свободу в активність, творчість. Акцентуючи увагу саме на встановленні меж, вчений пише, що міра вільної поведінки має бути суворо визначеною [8, с. 127].

Таким чином, у юридичній та філософській літературі є науково обґрунтованою теза про те, що реальна, а не ілюзорна свобода одного індивіда закінчується там, де вона наштовхується на свободу іншого. Завдяки таким межах встановлюється узгоджене розуміння точок перетину свободи у відносинах у суспільстві, що і відображає сутнісну основу свободи; та визначає рівновагу між суспільством і особистістю, а також між вимогами дотримання порядку та прагненням до реалізації свободи та особистого щастя.

І. Тімуш наголошує, що одним із найпотужніших засобів упорядкування свободи є право, особливо у поєднанні з державою. Саме воно й визначає розумну міру свободи, проводить межу між діями, які сприяють нормальному життю суспільства і такими, що перешкоджають йому, вказуючи на найбільш небезпечні (злочинні, протиправні) із них.

Прагнення реалізувати свободу (політико-ідеологічну, економічну, ціннісно-орієнтаційну тощо), суб'єкт частіше за все прагне суспільного самоствердження, а, отже, орієнтуючись на особисті внутрішні бажання, він

(суб'єкт) здатний діяти з гідно з потребами соціуму. Тобто, право постає не лише як міра індивідуальної свободи, чи як свобода, дозволена державою, а як свобода, яка обумовлена загальнолюдськими цінностями [266, с. 237].

У науковій літературі наголошується, що «для права важливо, щоб людина чітко уявляла ту міру свободи, що не несе у собі заряд руйнування, зла і несправедливості. У свою чергу суспільство і держава використовують правові засоби як страхові засоби, що позначають межі, за які зовнішня свобода соціальних суб'єктів не повинна поширюватися.

Зовнішня свобода припускає пошук обмежених засобів, способів і форм обмежень. Такими можуть виступати не тільки право у вигляді юридичних законів заборонного характеру, а й сам факт співіснування безлічі індивідів з їх суспільними правами і волями» [273, с. 216].

На думку Г. Гегеля, жодна людина не має ідеї про власну свободу, якщо вона не має ідеї про свободу інших прав і про соціальний зв'язок між собою й іншими, право, таким чином, виступає взагалі свободою як ідеєю» [49, с. 89].

Таким чином, ми можемо розглядати свободу суб'єкта у двох площинах:

1) негативній, що передбачає гарантованість невтручання у життєдіяльність особи інших індивідів, така поведінка не передбачає жодної санкції;

2) позитивний, тобто свобода спрямовується на реалізацію особистих можливостей індивіда, орієнтуючись на цілі та ідеали суспільства, у випадку порушення можуть виникати санкції.

Тобто, свобода людини, полягає в тому, що людині дозволена певна поведінка, тому що ця поведінка не заборонена, гарантується державою, правовим порядком доти, доки цей правопорядок вимагає від інших шанувати цю свободу, забороняє їм втручатися в цю сферу свободи, забороняє поведінку, за допомогою якої хтось заважав би забороненій поведінці.

У цьому контексті важливо підкреслити, правовий порядок – як і всякий нормативний суспільний лад – може вимагати лише певних дій чи заборони певних дій, однак людина ніколи не може бути обмежена через правопорядок у

своїй свободі – якщо брати до уваги весь обсяг людського існування: зовнішню та внутрішню поведінку людини, її діяльність, бажання, думки чи почуття. Право може обмежити свободу людини до більшої або меншої міри шляхом керування діями людини, проте завжди зберігається певний мінімум свободи, себто незалежності від права; завжди лишається така сфера людського існування, куди не втручається ні розпорядження, ні дозвіл [95, с. 55-57].

Отже, свобода передбачає самореалізацію людини в контексті самоорганізованого існування, при цьому її зміст повинен розглядатися невідривно від змісту, характеру і міри тієї відповідальності, що породжується здійсненням такої свободи у відношенні до власного буття індивідів, буття інших осіб та суспільства в цілому. Це у свою чергу дозволить: розглядати свободу не в суто суб'єктивному її аспекті, а крізь призму прагнення рівноваги «внутрішньої» та «зовнішньої» свободи людини. У такому випадку свобода виступає як цінність права, оскільки «якоїсь іншої форми виразу свободи в суспільному житті, окрім правової, людство до цього часу ще не винайшло» [170, с. 5].

Таким чином, право виступає формою свободи, яка має свій вираз у суб'єктивних права та юридичних обов'язків. Правова форма свободи, демонструючи формальний характер виражає внутрішню сутнісну й смислову єдність правової формальності, всезагальності й рівності. Для осіб, чії відносини опосередковані правовою формою, право виступає як загально-важливий й рівний для всіх цих осіб однаковий масштаб і рівна міра свободи, спрямована на заперечення свавілля.

Саме завдяки правовій формі і відбувається забезпечення свободи нормами, які гарантовані силою державного примусу. Однак, становлення демократичного суспільства, змінює підходи щодо юридичної регламентації статусів людини і держави. Людина як автономний суб'єкт вільно розпоряджається своїми силами, здібностями, майном. А право як форма та міра свободи повинно максимально розширити можливості особистості. Отже, свобода особистості повинна бути на першому місці, а правовий режим

обмеження свободи, законами тощо, повинен бути встановлений лише для справедливого балансу відносин у суспільстві та для держави.

Таким чином, проглядається важливий зв'язок між правом та свободою, адже право це необхідна умова досягнення свободи, якщо немає права, то й немає реальної можливості захистити свободу, надати їй форму, завдяки якій вона може перетворитись з можливості у реальну дійсність, свобода не може бути реальною, якщо вона не має правової форми і не втілюється у життя (суб'єктивні права і юридичні обов'язки, дозволи, заборони, зобов'язання, правові стимули, правові обмеження), водночас зазначені процеси у своїй сутності повинні включати та відображати свободу, справедливість, рівність та спрямовані та реалізацію потреб окремого суб'єкта, громади чи суспільства в цілому.

Тобто, закріплення прав необхідно для того, щоб допомогти людині усвідомити свої можливості, але жоден набір прав не вичерпує змісту свободи, а певне обмеження прав можливе з метою сприяння загальному благоустрою в демократичному суспільстві [30, с. 15-20].

Суб'єктивні права та юридичні обов'язки є міра поведінки, яка виступає як зразок для суб'єктів суспільних відносин у найрізноманітніших ситуаціях. Тобто, право (яке саме по собі є наскрізь гносеологічним явищем), пізнане через свободу стає її мірою в результаті поєднання правових обмежень та правових стимулів [144, с. 26].

Таким чином, суб'єктивні права і юридичні обов'язки наповнюють змістом наші уявлення про свободу. Однак, для реальної свободи недостатньо, щоб людина лише знала про приналежну їй свободу. Кожна людина повинно чітко уявляти міру своєї свободи, яка може бути реалізована у сучасному суспільстві.

Зокрема, В. Нерсесянц зазначає, «для усіх тих, – настільки б не було вузьким це правове коло, – право виступає як загальна форма, як загально значимий, однаково справедливий для усіх суб'єктів права (різних за своїм фактичним, фізичним, розумовим, майновим станом тощо) масштаб і міра

регуляції. В цілому загальність права як єдиного і рівного масштабу і міри рівності, свободи і справедливості, означає заперечення привілеїв» [169, с. 33].

Як уже зазначалося, у більшості випадків межі суспільної свободи людини визначатися правом або державою, однак не менш важливе значення приділяється і вільному вибору самої особи масштабів своєї свободи.

Зокрема, О. Ільїн, підкреслює, що особистості належить самій знати, що таке добро та зло, де закінчується право та починається обов'язок; самій шукати і знаходити, знаходити і вирішувати, вирішувати і діяти згідно зі своїми рішеннями; і, вчинивши діяння, відкрито засвідчувати, що вчинила його свідомо й умисно, виходячи з власних переконань і насамперед приймати на себе всю відповідальність за вчинене [85, с. 169].

У науковій літературі визначення меж свободи також здійснюється шляхом співвідношення свободи та відповідальності. Поняття відповідальності характеризує позитивне соціальне ставлення особи до своїх вчинків. Воно містить розуміння значущості своїх дій для суспільства, прагнення виконати їх добре, визнання обґрунтованості покарання в разі неправильної поведінки [15, с. 38]. Тобто, свобода без обов'язків та відповідальності призводить до хаосу.

З цього приводу досить влучно зазначив П. Рікер: «Наскільки поширюється наші повноваження, настільки є поширюються й наші здатності скоїти лихо та наша відповідальність за збитки» [221, с. 62-64].

Таким чином, П. Рікер визначає, що відповідне обмеження свободи суспільної поведінки індивіда може здійснюватися не лише законом, а й самообмеженням перед зростаючою відповідальністю.

Тобто, міра відповідальності водночас є одним із показників становлення особистості, «бути відповідальним означає діяти так, щоб втілити належне, необхідне для реалізації самого себе, правильного використання власного потенціалу, для здійснення власної свободи, а також щоб спрямувати свою активність у належне русло. Прагнучи свободи, особистість намагається не просто ігнорувати зовнішні заборони, а вирішувати власну долю та брати участь у вирішенні долі інших людей, суспільства в цілому, перетворювати

суще з позицій належного, як вона його розуміє, і перебирати на себе відповідальність» [15, с. 38].

Таким чином, право має свій прояв з одного боку, воно передбачає свободу самореалізації особи, а з іншого, – її відповідальність перед собою та суспільством за наслідки вільнообраних дій.

Отже, «межі» припустимого поширення свободи визначаються, з одного боку, сферами непорушних правових свобод суб'єктів, у які не повинен втручатися інші особи, а з іншого боку – мірою відповідальності, яку здатна взяти на себе особа при здійсненні своєї свободи, яка є пропорційною діапазонаві реалізації суб'єктивних можливостей, тому мірою розширення свободи є «тягар відповідальності», який створює противагу.

Таким чином, обмежувальна функція свободи полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди свободі іншого суб'єкта та тягне за собою висновок: свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої. Водночас межі цієї свободи можуть бути окреслені правом, законом, державою, суспільством та особистою відповідальністю, що і виступає як головне її мірило. Свобода і правопорядок не антагоністичні явища, якщо закон правовий, тоді все що не заборонено, те дозволено, окрім того все що дозволено має свій прояв через свободу у праві, а саме: у правах та обов'язках людини.

Отже, наведений перелік різноманітних функцій та критеріїв класифікації свободи дозволяє поєднати їх у наступному вигляді:

1. Загальносоціальні функції, розкривають свободу у її філософському (широкому) розумінні, які характеризують ціннісний, ідеологічний, світоглядний та інформаційний вплив свободи на суспільні відносини.

2. Юридичні функції свободи: передбачають свободу як рівну та справедливу межу поведінки суб'єктів суспільних відносин, права та обов'язки яких регламентовані в нормативно-правових актах, що і відкриває зміст обмежувальної функції свободи.

Висновки до Розділу 2

1. Розуміння свободи у праві за допомогою *аксіологічного підходу* визначає свободу не просто як можливість чи принцип, а розкриває її зміст як ціннісної складової права, яка спрямована на розуміння (сприйняття) цінностей як результат творчості як окремої особи, так і всього суспільства, де свобода у праві як цінність відкриває особі доступ до благ та є засобом її соціальної захищеності.

2. Уточнено характеристику: *власної цінності права*, яка пов'язана з внутрішнім його проявом, відображаючи багатогранність цієї категорії, найважливішим елементом якої є свобода; *інструментальної цінності права*, яка спрямована на зовнішній його прояв, що пов'язується із забезпеченням стабільності суспільних відносин за допомогою юридичних інструментів (регуляторів); *історико-культурної цінності права* як здобутку культури людства у відповідний історичний період.

Кожна цінність права виявляється у наступних рівнях: загальнолюдському – шляхом формування правових цінностей які стають світовими цінностями (свобода, гуманізм, демократія); загальносоціальному – право втілює норми, які відповідають інтересам суспільства у відповідний історичний період та спрямовані на ефективний розвиток суспільства; особистісному – цінність права проявляється у забезпеченні рівних меж свободи особистості та їх гарантуванні.

3. Проаналізовано природу соціальної цінності свободи, яка полягає в її корисності для гідного існування як окремого індивіда, так і всього суспільства та держави. Свобода встановлює можливість конкретної діяльності суб'єктів суспільних відносин, що є фактором визначення, оновлення та врегулювання суспільних відносин, а також досягнення миру та злагоди.

4. Плюралізм типів праворозуміння обумовлює різні підходи до визначення поняття «свобода». Так, у *позитивізмі (нормативізмі)* «простір свободи» нормативно обмежується державним регулюванням; з позиції

природно-правового підходу до розуміння права, яке прямо пов'язане із природними правами людини, свобода постає як надані людині від народження, що не залежить від волі держави, можливість самостійно діяти відповідно до власних цілей (межа такої свободи – права і свободи інших людей); *соціологічний напрям* розглядає право і свободу як умову виникнення відносин, що породжують юридичні наслідки; *інтегративне розуміння* права поєднує визначення свободи, змістом якої є принципи природного права, а формою – є право у своєму позитивному, формальному вигляді, яке відображає потреби та інтереси суспільства. Окремо взята правова концепція неспроможна цілісно дослідити свободу в праві та надати їй об'єктивну всебічну характеристику.

5. Функціональне призначення свободи - це основні напрями її впливу на суспільні відносини, які зумовлені соціально-ціннісним призначенням свободи в житті суспільства, що відповідає основним потребам суспільства в конкретний історичний період, встановлює відповідний рівень (межі) свободи у суспільних відносинах.

6. Обґрунтована наступна класифікація функціонального призначення свободи: 1) загальносоціальні функції, що розкривають зміст свободи у її філософському розумінні, характеризуючи ціннісний, ідеологічний, світоглядний та інформаційний вплив свободи на суспільні відносини; 2) юридичні функції свободи, що надають уявлення про свободу як рівну та справедливу межу поведінки суб'єктів суспільних відносин, права та обов'язки яких регламентовані в нормативно-правових актах.

7. Особливою функцією свободи є обмежувальна функція, яка дозволяє констатувати, що реальна, а не ілюзорна свобода одного індивіда закінчується там, де «починається» свобода іншого. Завдяки таким межам встановлюється: узгоджене розуміння точок перетину свободи у суспільних відносинах, що і відображає сутнісну основу свободи; рівновага між суспільством і особистістю, а також між вимогами дотримання порядку та прагненням до реалізації свободи та особистого добробуту.

8. Свобода у праві передбачає відповідальність, яка покладається на

особу. У цьому контексті поняття відповідальності характеризує позитивне соціальне ставлення особи до своїх вчинків. «Стримувальний» ефект відповідальності стосується не лише свавільних протиправних дій, що зазіхають на свободу інших членів суспільства, він передбачає свободу самореалізації особи шляхом встановлення відповідальності перед суспільством за наслідки своїх вільно обраних дій. Суб'єкт обмежує свою свободу задля необхідності гармонізації життя в соціумі.

РОЗДІЛ 3

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ СВОБОДИ НА ПЕРЕХІДНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

3.1 Діалектика свободи і несвободи поведінки людини

Місце людини в соціумі, її соціальна роль залежить від обсягу прав і свобод, які визначають її можливості, характер життєдіяльності, систему зв'язків людей у суспільстві. Як вище вказується, свобода людини характеризується як можливість вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки з метою забезпечення власних матеріальних та моральних інтересів, інтересів окремих соціальних груп та суспільства в цілому. Ідеї розуміння свободи набували свого динамічного розвитку на різних етапах свого становлення та відображалося у таких важливих правових документах, як Велика Хартія вольностей 1215 року, Литовські статuti (1529, 1566 та 1588 років), Петиція про права 1628 року, Декларація прав Вірджинії 1776 року (проголосила рівність людей у користуванні природними правами) [65], Декларація незалежності США 1776 року (визначила перелік невідчужуваних прав та свобод людини) [64], Декларація прав людини і громадянина 1789 року [66] (була проголошена у Франції та визначила перелік природних, священних прав людини, серед них, особиста свобода, власність, безпека, опір гнобленню, необмеженість сфери вияву свободи людини й обмеженість, сфери дії державної влади, свобода поглядів, думки, слова та преси та інше). Слід підкреслити особливість документів США та Франції, які стали зразком для законодавчого закріплення особистих і політичних прав людини.

Що є досить важливо, саме ідею прав та свобод кожної людини відстоювали, збагачували, боролися за її реальне втілення в життя видатні мислителі України: П. Орлик, Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський та інші.

Так, у проєкті Конституції П. Орлика 1710 року декларується ідея «виправлення та підйому своїх природжених прав та свобод», відновлення «усякого природного права і рівності». Т. Шевченко в поемах оспівував свободу трудящої людини. Також М. Драгоманов у конституційному проєкті передбачав особисту свободу людини, забезпечення недоторканності особи, поваги її гідності [234, с. 170].

Згадані документи та прагнення, що в них закладені, стали передумовою переломного та глобального перевороту в правовій культурі щодо складного процесу формування свободи, який чітко проявляється у вітчизняній юридичній літературі та має своє відображення у сучасних національних та міжнародних нормативно-правових документах [233, с. 147-205].

Однак є цілком очевидним, що демократичне суспільство сьогодні вимагає не тільки декларативних положень, а й створення дієвих способів та засобів, які дозволять повною мірою реалізувати свої права і свободи, займаючи активну життєву позицію.

З огляду на це доцільним є аналіз категорії «свобода» через призму основних Конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Юридична природа конституційних свобод людини проявляється через притаманні характеристики, серед яких такі: особисті права і свободи наділені верховенством, усі інші (політичні, соціальні, економічні) свободи повинні відповідати особистим свободам; вони є юридичною основою конституційно-правового статусу особи, на підставі якої є можливість виникнення інших, не менш важливих свобод; зміст і обсяг прав і свобод однакові для всіх суб'єктів.

Свобода має свій найяскравіший аспект прояву саме через особисті права людини, які посідають одне з перших місць за ступенем їх законодавчого закріплення та визначення в законодавстві. Особисті свободи спрямовані на забезпечення автономії індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичної захищеності від будь-якого незаконного внутрішнього втручання.

Окрім того, особисті свободи надають людині можливості вільно розпоряджатися собою, забезпечувати особисту свободу, життєво важливі

умови існування, є гарантією від будь-якого незаконного втручання у сферу її індивідуальної життєдіяльності (право на життя, на свободу і особисту недоторканність, тощо).

Головне місце серед особистих права і свободи людини посідає право на життя. Право людини на життя є універсальним фундаментальним природним правом людини, яке закріплене в багатьох міжнародно-правових актах про права людини та конституціях держав.

Загальна декларація прав людини 1948 року проголосила, що «кожна людина має право на життя, на свободу і особисту недоторканність» (ст. 3) [76], Європейська конвенція про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року визначає, що право людини на життя захищається законом і жодна людина не може бути навмисно позбавлена цього права (ст. 2) [73].

Тобто, на захист життя спрямовані зусилля численних міжнародних і неурядових організацій, оскільки велика кількість держав визнає життя людини абсолютною цінністю світової цивілізації, адже свобода втрачає своє значення за відсутності життя.

В Україні право на життя закріплено на рівні Основного Закону, а саме ст. 27 визначає, кожна людина має право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя [111].

Серед науковців існують різноманітні підходи до визначення змісту та сутності права на життя. Право на життя можна визначити як право людини на свободу від будь-яких посягань на її життя, можливість розпоряджатися своїм життям, задовольняти необхідні соціальні, духовні, економічні та інші потреби, що об'єктивно визначаються рівнем розвитку людства і мають бути всезагальними [205, с. 573].

Елементами конституційного права на життя також називають свободу людини від війни та інших конфліктів, стихії, нещасних випадків на виробництві й у побуті, екологічних катастроф; заборону умисних і необережних убивств, злочинів, що призводять до загибелі людей та смертної кари; протипожежні профілактичні дії тощо [107, с. 171-172].

Вагоме значення має прояв свободи через право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України) [111], що характеризує свободу людини через право на самостійне визначення своїх вчинків та можливість розпоряджатися собою, своїм часом. Зазначене право на свободу складається з таких компонентів: індивідуальної свободи людини розпоряджатися собою на власний розсуд; фізичної, моральної та психологічної недоторканності [134, с. 151].

Норми Основного Закону України, що закріплюють відповідні права, є основоположними для реалізації свободи людини в будь-яких сферах суспільної діяльності (політичній, економічній, соціальній, духовній тощо) та зосереджують у собі весь комплекс різноманітних гарантій від неправомірного втручання у справи та життя людини.

Важливою характеристикою особистої свободи є її прояв як умова розвитку індивідуальних рис і здібностей особи, є гарантією усвідомлення нею своєї соціальної цінності, основою правильного ставлення до інших людей. Свобода є найголовнішим компонентом повноцінного життя людини [197, с. 18-19].

Водночас право на свободу, як і право на особисту недоторканність не є абсолютним правом, межі їх реалізації зумовлені необхідністю узгодження із суспільними інтересами, правами і свободами інших людей.

Особиста свобода гарантує усвідомлення соціальної цінності людини та вироблення правильного ставлення до інших людей та до суспільства в цілому. Правове закріплення сприяє не лише усвідомленому ставленню до неї суб'єктів, а й перешкоджає абсолютизації відособленості особи.

Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, гарантує можливість кожної особистості самостійно визначати для себе систему моральних, духовних та інших цінностей та вільно без будь-якого ідеологічного чи іншого контролю оприлюднювати свої думки шляхом використання будь-яких засобів їх вираження, у тому числі і через поширення інформації у вигляді поглядів і переконань різних питань політичного, економічного, культурного, духовного життя суспільства і держави. Ряд вчених

відносять свободу думки і слова, прирівнюючи її до права на інформацію як політичну можливість громадянина [293, с. 78-79].

Право людини на свободу думки і слова, на вільне висловлення своїх поглядів і переконань (ст. 34 Конституції України) [111], яка є однією з найважливіших складових прав і свобод особи. Очевидно, що без цього права суспільство не в змозі протистояти інформаційній експансії держави, відстояти власний погляд на події, які відбуваються [185, с. 10].

Ф. Вольтер у своїх дослідженнях зазначав, що «немає у людей ніякої свободи без свободи висловлювати свої думки» [40, с. 327]. Саме свобода слова – необхідна форма існування демократичної держави.

П. Рабінович і М. Хавронюк зазначають, що зміст свободи думки і слова полягає в тому, що ніхто не може заборонити людині дотримуватися своїх думок, певним чином відображати об'єктивну дійсність у своїх уявленнях та публічно висловлювати ці матеріалізовані в мові відображення, у тому числі як погляди і переконання [217, с. 158].

Використання права на свободу думки, слова, світогляду та переконань, які відображають дійсний рівень демократичності суспільства та перешкоджають авторитарному впливу на нього з боку держави.

Однак перехід на новий етап розвитку сучасної держави, яка має проєвропейський вимір, дає можливість представникам сучасної юридичної науки відносити свободу думки і слова до особистих прав і свобод [109, с. 146], тобто це гарантоване Конституцією України особисте право людини, а не тільки громадянина.

В юридичній літературі визначено, що свобода думки полягає в гарантії захисту людини від обмеження її можливості мислити вільно і незалежно. Так, ст. 19 Загальної декларації прав людини закріплює право кожного на свободу переконань і на вільне їх вираження, що включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від кордонів [76]. Тобто, зміст свободи думки і слова складає гарантована можливість дотримуватися

своїх думок, публічно висловлювати матеріалізовані в мові відображення дійсності (погляди, переконання).

Також слід підкреслити, що свобода думки і слова та право на вираження своїх переконань не є абсолютним, що передбачає обмеження свободи діяльності друкованих засобів масової інформації (як складової конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань) чинне законодавство пов'язує насамперед з неприпустимістю зловживання цією свободою як соціальної цінністю. Зокрема, ст. 2 Закону України «Про телебачення та радіомовлення» передбачає заборону використання друкованих засобів інформації для втручання в особисте життя громадян, посягання на їх честь і гідність; заборону розголошувати дані, що становлять державну таємницю, вести пропаганду війни, насильства і жорстокості, розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі тощо [82]. Особи, винні у недотриманні вимог законодавства, притягаються до юридичної відповідальності згідно з чинним законодавством України [110, с. 67-71].

Неабияке значення серед особистих прав і свобод має свобода совісті, досить часто зустрічається в літературі свобода світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України) [111]. Свобода совісті - це право людини мислити та чинити згідно з своїми переконаннями, на незалежність у моральній самооцінці, самоконтролі вчинків і думок. Водночас історично свобода совісті набула вужчого розуміння – свобода у сфері релігії. Вона стала розглядатися в площині взаємовідносин церкви і держави, а не тільки свободи думки [134, с. 7].

Свобода совісті – одна з демократичних свобод, установлена й гарантована Конституцією України. Це можливість для кожної людини жити відповідно до власних переконань, згідно з велінням совісті, не порушуючи при цьому соціальних норм, які існують у суспільстві. Законодавство України визначає свободу совісті як добровільний вибір людини сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, забороняє розпалювати ворожнечу й ненависть у зв'язку з релігійними віруваннями [138, с. 266].

Особисті права і свободи виникають від народження та існують довічно.

Вони є невідчужуваними, тобто не можуть бути обмеженими чи скасованими органами влади, особа не може відмовитися від цих прав.

На відміну від особистих свобод, які належать кожній особі, багато політичних прав і свобод належать тільки громадянам держави, це пояснюється особливостями цієї групи. Тобто, політичні права – це певні можливості (свободи) громадянина на участь у процесі прийняття та реалізації політичних рішень, впливати на діяльність органів державної влади, формування представницьких органів влади.

Політичні свободи, як і особисті, інколи називають негативними, у зв'язку з тим, що держава не зобов'язана вживати позитивних дій для їх забезпечення, а повинна утриматися від зазіхань на права і свободи, які входять до цих двох груп, тобто вони розглядаються як свобода людини від держави, право людини на невтручання держави [116, с. 127].

Сюди відноситься, зокрема, право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36 Конституції України) [111]. Суть цієї можливості полягає у сприянні з боку держави об'єднанню громадян, яке здійснюється з метою задоволення певних потреб та інтересів. Обмеження стосується лише об'єднань, метою яких є діяльність, яка суперечить Конституції та законам [2, с. 201].

Не менш важливими є економічні права – це можливості (свободи) людини розпоряджатися предметами матеріального характеру і основними елементами господарської діяльності. До них належать: право на працю, на право на власність, право на підприємництво, право на страйки, важливим є право володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном та результатами своєї інтелектуальної праці тощо.

До цієї категорії прав відноситься: а) право на працю (ст. 43 Конституції України), одним із різновидів економічного права, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку людина вільно обирає або на яку вільно погоджується; б) право на приватну власність, що передбачає право особи володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї

інтелектуальної, творчої діяльності. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ст. 41 Конституції України); в) право на здійснення підприємницької діяльності (ст. 42 Конституції України), відповідно до якого підприємці мають право без обмеження приймати рішення і здійснювати діяльність, не заборонену законом [111].

Таким чином, призначення цієї групи прав є сприяння розвитку ініціативи в реалізації здібностей людини, обрання засобів існування шляхом вибору праці та участі у виробництві матеріальних благ.

Наступна група прав – соціальні права, тобто можливості (свободи) особи та громадянина бути повноцінним суб'єктом суспільних відносин з метою забезпечення умов для розвитку та існування. До цієї групи належать: право на страйк, на відпочинок, соціальний захист, на житло (ст. 47 Конституції України), достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування (ст. 49 Конституції України), свободу шлюбу та рівності прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї (ст. 51 Конституції України), право на рівність дітей незалежно від походження (ст. 52 Конституції України) [111].

Соціальні права визначають обов'язки держави забезпечити кожному мінімум засобів для існування, соціальної гарантованості та екологічної безпеки.

Культурні права і свободи стосуються реалізації людини в культурній і духовній сферах. Розвиток духовності та культури народу загалом значною мірою залежить саме від свободи, які надає їй держава з метою розвитку, задоволення та втілення в життя своїх культурних та духовних потреб.

Культурні права – це можливості (свободи) збереження і розвитку національної самобутності людини, її духовного збагачення. До культурних прав належать: право на освіту, на творчість, право на користування результатами наукового прогресу, доступу до культурного життя, можливість розвитку національної культури, мови тощо.

До культурних прав входять: право на освіту (ст. 53 Конституції України,

ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права) [111; 155], тобто освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості та усвідомлення нею своєї гідності і має зміцнювати повагу до прав людини та основоположних свобод; право на свободу наукової творчості (ст. 54 Конституції України), зміст цього права передбачає свободу людини і громадянина щодо участі в науковому житті, свободу наукової творчості, захист моральних та матеріальних інтересів, інтелектуальної власності тощо [111].

Таким чином, закріплені в Основному Законі права та свободи людини є засобом відображення не потенційних, а реальних свобод індивіда, гарантованих державою, що вказує на їх суб'єктивний характер.

Особливість структури суб'єктивного права складає можливість поведінки в межах свободи, що встановлена нормою права. Ця свобода забезпечує реалізацію інтересів людини у певній сфері законним шляхом, що виключає порушення прав інших суб'єктів [210, с. 54].

Отже, конституційні права та свободи є юридичною основою конституційно-правового статусу особи. Свобода у даному контексті є невід'ємною складовою права людини, вказує на можливість людини обирати – використовувати чи не використовувати певні права. Вказане дає підстави визначити основні свободи людини як комплекс правових можливостей, закріплених (конституцією держави) відповідними нормативно-правовими документами і є засобом відображення не потенційних, а реальних свобод індивіда, гарантованих державою, що вказує на їх суб'єктивний характер та спрямованих на реалізацію інтересів суб'єкта суспільних відносин.

Отже, аналіз функціональної дії свободи в контексті основоположних прав людини свідчить про те, що свобода своїм ціннісним змістом пронизує усі сфери життя суспільства. Як права людини розподіляються на особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні, так, відповідно, і свобода є засадничим принципом здійснення особою своїх прав (можливостей) у всіх сферах. Можна виділити особливості прояву принципу свободи у кожному комплексі права. Так, характерною рисою особистих прав є забезпечення

автономії (свободи) індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичної захищеності від будь-якого незаконного внутрішнього втручання; політичні права визначаються як можливості (свободи) участі у політичному житті держави; економічні права сприяють розвиткові ініціативи в реалізації здібностей людини, обрання засобів існування шляхом вибору праці; соціальні права визначають обов'язки держави забезпечити кожному мінімум засобів для існування, соціальної гарантованості та екологічної безпеки; культурні свободи стосуються реалізації людини в духовній сфері.

Ідея свободи людини сформована як певний правовий ідеал, де свобода виступає в якості соціальної цінності лише тоді, коли його принципи і норми втілюються в життя, реалізуються в діях суб'єктів соціального спілкування. Адже встановлення прав і свобод людини і громадянина у нормативно-правовому акті, яке має найвищу юридичну силу, ще не означає реальність проголошених норм. Вагоме значення має реалізація свободи людини, можливість користуватися своєю свободою, що є однією із ознак демократичної правової держави.

Так, нормативно забезпечені права і свободи, за умови дії в країні розвиненої системи юридичного регулювання, являє собою нормативну гарантію реалізації свободи [20, с. 56-66].

У роботі ми будемо використовувати термін реалізація свободи у праві, яка на наш погляд є синонімом терміну реалізація прав і свобод, оскільки права і свободи є невіддільними.

Метою реалізації свободи у праві людини є прагнення досягти суспільного порядку, за яким соціальні інструкції не тільки не заважали б свободі волевиявлення людини, а й навпаки, підтримували б її, гарантували та захищали [302, с. 121].

Досліджуючи проблеми реалізації свободи у праві є доцільним визначити, що являє собою реалізація прав і свобод людини.

Реалізація права та свободи є багатоманітним явищем, і тому в юридичній науці має декілька підходів щодо розуміння поняття. Під реалізацією права та

свободи розуміють відповідність між вимогами норм здійснити певні дії або утриматися від їх вчинення із сумою фактично здійснених дій [257, с. 374]. Інші визначають реалізацію свободи та права людини як процес втілення правових приписів у поведінці суб'єктів та їх практичній діяльності по здійсненню прав і виконанню юридичних обов'язків [306, с. 246].

П. Рабінович під реалізацією прав і свобод людини розуміє можливість досягти приросту знань у дослідженні даної проблеми з погляду її специфічних державно-правових закономірностей, виявляти додаткові можливості підвищити ефективність правового регулювання [213, с. 7].

У загально-юридичній науці під реалізацією свободи людини розуміють «регламентований нормами права, демократичний за своїм змістом і формами здійснення процес, який забезпечує кожному громадянину ті матеріальні та духовні блага, які лежать в основі належних йому суб'єктивних прав, а також захист цих прав від будь-яких посягань» [37, с. 64].

Отже, реалізація свободи у праві складає собою процес здійснення правових приписів через поведінку суб'єктів.

Таким чином, щоб проголошені свободи не стали декларацією, держава повинна створювати необхідні правові умови їх забезпечення та реалізації, під яким розуміють органічну сукупність усіх засобів і форм перетворення нормативності свободи та права у впорядкування суспільних відносин, переведення «належного в існуюче» [240, с. 76].

Ю. Шемшученко зазначає, що забезпечення прав і свобод людини та громадянина залежить від багатьох факторів: ступеня демократичності владних інститутів держави; політичних, культурних та правових традицій; стану економіки; моральної атмосфери і злагоди в суспільстві; стану законності та правопорядку; механізмів, що забезпечують відповідальність держави перед особою, тощо. Саме у всьому комплексі ці фактори здатні забезпечувати на належному рівні права і свободи людини та громадянина [299, с. 4].

Реалізації свободи у праві має визначену структуру, яку складають взаємодіючі елементи, до яких, зокрема, відносяться: органи державної влади і

місцевого самоврядування, що реалізують законодавчо закріплені гарантії в межах повноважень; підприємства, установи та організації гарантують права і свободи працівників; політичні партії та громадські організації щодо гарантування прав їх учасників; спеціалізовані державні органи та громадські організації, до повноважень яких належить захист та гарантування правової свободи; засоби масової інформації як засіб доведення змісту та можливостей гарантій до адресатів; система нормативних актів, що закріплюють гарантії та регламентують порядок їх здійснення.

Основними факторами підвищення дієвості реалізації свободи у праві є створення контрольних процедур поновлення порушених прав та свобод; вдосконалення правової бази по регулюванню та захисту прав і свобод людини на національному та міжнародному рівнях, вдосконалення механізмів конституційних прав і свобод; поширення інформації про права і свободи людини; надання допомоги професійним юристам, що розробляють проблеми прав людини, парламентаріям та населенню; підвищення рівня правової культури та свідомості всіх суб'єктів права [210, с. 69-70].

Зокрема Л. Завадська виокремлює новий погляд на право як міру свободи, що дає можливість дійти висновку, що механізм правового регулювання (в його оновленому вигляді) як інструмент повинен певною мірою забезпечувати реалізації прав і свобод [75, с. 98].

Таким чином, реалізація свободи людини являє собою гармонічну діяльність суб'єктів права, зобов'язаної сторони, законодавчого органу, правозастосовного органу та наявні юридичні норм, які регулюють їх діяльність.

Вагоме значення в аспекті дослідження проблем реалізації свободи є визначення класифікації основних форм реалізації свободи як цінності права.

В юридичній літературі ряд науковців форми реалізації права (свободи у праві) називають специфічними способами його здійснення, що в сукупності спрямовані на забезпечення реалізації свободи та прав людини.

В. Нерсесянц залежно від рівня реалізації визначених у змісті

нормативних актів положень виділяє:

- втілення загальних установок, які визначені в преамбулі законів, у статтях, які фіксують загальні завдання права та свободи;
- втілення загальних норм, які визначають правовий статус і компетенцію;
- втілення у визначених правовідносинах визначеної свободи у праві.

Залежно від характеру та змісту норм можна виокремити: дотримання, виконання, використання і застосування.

Дотриманням спрямоване на реалізацію забороняючих норм, основний зміст їх полягає в пасивному утриманні від здійснення дій, які забороняються законом. Соціальне призначення цієї форми реалізації свободи у праві полягає у недопущенні вчинення дій, які б спричинили шкоду особі, суспільству, державі. Реалізація цієї форми досягається не шляхом активних дій, а навпаки, пасивним характером утримання від вчинення заборонених дій [41, с. 244].

Виконання може досягатися як шляхом активних дій, так і утриманням від них, шляхом бездіяльності, головне, щоб воно було пов'язане втіленням у життя зобов'язуючих приписів [181, с. 314].

Використання свободи у праві полягає в здійсненні суб'єктами або активних, або пасивних дій (залежно від переконання суб'єкта правовідносин).

Використання є формою втілення свободи у праві та уповноважених норм права, характеризується використанням суб'єктом юридично визначених за ним свободи (можливостей) для задоволення власних потреб. У більшості випадків використання свободи в праві здійснюється шляхом вчинення соціальним суб'єктом активних дій, однак в окремих випадках право може використовуватися через пасивну поведінку. Зокрема, суб'єкт реалізовує визначене в ст. 35 Конституції України право на свободу віросповідання, не сповідуючи ніякої релігії. У правовій літературі виокремлюють такі способи використання прав: фактичні дії, юридичні дії, вимоги до зобов'язаної особи, звернення до державного органу за захистом порушеного права [130, с. 380].

Застосування передбачає комплексну діяльність спеціально

уповноважених суб'єктів, яка поєднує різні поведінкові акти [211, с. 422-423]. Питання щодо застосування права у науковій літературі викликають дискусії, зокрема, застосування права визначається особливою формою реалізації прав та свобод людини, яка здійснюється державними та громадськими організаціями в межах їх компетенції у формі владно-організуючої діяльності по конкретизації норм права.

Оскільки застосування права та свободи безпосередньо пов'язане з діяльністю (відповідними рішеннями тощо) посадових осіб держави, особливо з огляду на те, що свобода є однією з головних правових цінностей, не викликає сумніву, що вказані особи мають володіти певним рівнем правової культури, правової свідомості, моральних якостей тощо. Саме зазначені характеристики проливатимуть світло на те, чи є свобода насправді цінністю в процесі реалізації законних прав та інтересів людини, чи їх реалізація є суто технічним процесом, який може нівелювати згадану цінність.

Отже, від рішень посадових осіб державних органів, їх правової культури та правосвідомості залежить, яке рішення вони приймуть щодо конкретної особи, а отже чи порушать, чи реалізують свободу людини.

Від способів правового регулювання, які безпосередньо визначають форму реалізації свободи у праві, виокремлюють:

- юридичні дозволи, які дають можливість забезпечити свободу в праві та активність суб'єкта щодо її здійснення. З юридичного погляду, вони заходять відображення в суб'єктивних правах (можливостях) на власну активну поведінку суб'єкта. У процесі регулювання дозволи знаходять своє закріплення в уповноважуючих нормах. Їх реалізація визначає необхідність такої форми, як використання припису, змістом якого є реалізація можливостей, втілених у суб'єктивних правах. Форма такої поведінки може бути активною і добровільною;

- заборони дають можливість забезпечити охорону свободи в праві в існуючих відносин, тому відображаються в юридичних обов'язках пасивного змісту. Цим обов'язкам притаманні імперативність, визначеність,

категоричність та забезпеченість.

Юридичною формою заборон є заборонні норми та нормативні положення про відповідальність. Формою реалізації цього способу регулювання є утримання суб'єктів від порушення заборон. Дотримання може бути як добровільним, так і примусовим, тобто гарантованим державою;

- зобов'язання передбачає обов'язок будувати свою активну поведінку так, як це передбачено правами та свободами, не порушуючи міри свободи інших суб'єктів правовідносин. Цей спосіб регулювання відображається в покладанні на осіб юридичних обов'язків активного змісту.

Такі приписи реалізуються у формі виконання, що передбачає здійснення суб'єктами відповідних обов'язків. Виконання вимагає, як правило, примусової форми здійснення, але може бути і добровільним [29, с. 105-106].

Розглядаючи проблеми реалізації свободи людини необхідно враховувати основні напрямки удосконалення визначеної проблеми, зокрема щодо боротьби з дискримінацією прав та свобод і забезпечення диференціації прав та свобод (конкретизовані права окремої соціальної групи, прошарку, суб'єктів відповідного віку тощо).

Посилення боротьби з дискримінаційними виявами у сфері прав та свобод людини повинна включати в себе: забезпечення стабільності конституційних гарантій свободи людини та реалізацію її засадничих свобод; проведення реформування судової системи і кримінальної юстиції; узгодження норм Податкового кодексу України відповідно до чинних нормативно-правових актів у контексті захисту прав та свобод особи та громадянина; особлива увага повинна бути приділена подоланню зловживань у медійній сфері (реалізація основоположних прав людини на свободу слова, свободу друку та свободу висловлювання, що є однією із ознак демократичного держави).

Особливої уваги заслуговують громадські організації, діяльність яких спрямована на реалізацію положень Законів України «Про безоплатну правову допомогу» [81], таким чином громадські організації зі спеціалізованим спрямуванням у своїй діяльності шляхом неофіційного тлумачення та

роз'яснення норм чинного законодавства, аналізу та розв'язання різноманітних юридичних конфліктів будуть сприяти підвищенню рівня правової культури, правового виховання в окремих осіб, об'єднань громадян та суспільства в цілому, та може виступати як одним із елементів покращення основних способів та засобів реалізації свободи людини.

Наступним вектором щодо покращення процесу реалізації свободи людини можна виокремити проблему удосконалення правового регулювання відносин, пов'язаних із «специфікацією» прав та свобод людини, що виокремлює наступні категорії: удосконалення системи гарантій прав учнівської та студентської молоді в освітній сфері, зокрема системи зовнішнього незалежного оцінювання і вступу у вищі навчальні заклади України та забезпечення рівності доступу всіх бажаючих до вищої освіти, а також розширення мережі та поліпшення якості професійної освіти; особливого значення набуває розроблення норм законодавства щодо зменшення корупційних ризиків під час вступної та випускної компанії [188, с. 84-87].

Втілення вище зазначених положень надасть можливість більш ефективно забезпечити реалізацію свободи людини, зокрема конституційно закріпленого права на освіту, як одному із найменш захищених прошарків соціуму (учням та студентам).

Ще одним аспектом щодо підвищення ефективності реалізації свободи та права є удосконалення системи гарантій забезпечення прав дитини щодо посилення відповідальності за будь-які насильницькі дії до дитини та її експлуатації [256, с. 167].

Особливе значення щодо реалізації свободи людини є вдосконалення системи взаємодії держави та особи. Зокрема, виникає необхідність підвищення ролі Конституції як документа безпосередньої дії, системоутворюючого фактора українського правового простору, що прямо передбачає юридичну відповідальність держави перед особою (ст. 3 Конституції України) [111]; здійснення нормотворчих, системних змін, спрямованих на розвиток діалогу між державою та громадянським суспільством; вдосконалення правової

регламентації цілей соціального розвитку, розробка конкретних заходів для їх досягнення щодо обґрунтованих концептуальних підходів до розвитку економіки України тощо; систематизація та уніфікація законодавства у сфері відповідальності держави перед особою з урахуванням міжнародного досвіду щодо регламентації відповідальності держави перед особою; удосконалення інституту відповідальності [188, с. 84- 87, 89].

Перелік розглянутих завдань повинен мати системний, виважений характер: від закладеної ідеї прогностичного бачення розвитку до реального втілення вжиття.

Окрім того, як підкреслює М. Цимбалюк, реалізація права, включає в себе не тільки вписування суб'єктивної поведінки в рамки заданого юридичною нормативністю діапазону суспільної свободи, а й усі форми проникнення правової культури в надра суспільного буття як такого. Отже, реалізації свободи охоплює і стан чинного законодавства (його узгодженість із загальнолюдськими орієнтирами правової належності), і стан існуючого правопорядку (здійснення суворої законності), і стан правосвідомості в суспільстві (проникнення регулятивних ідей та цінностей права в надра суспільного та індивідуального світогляду), і ступінь правової культури міжсуб'єктних відносин, і характер діяльності юридичних органів, а також міру практичного здійснення ідеї розбудови правового суспільства [258, с. 220].

Таким чином, реалізація свободи у праві передбачає можливість вибору людини (чи дотримання обов'язку) використовувати, дотримуватися, виконувати чи застосовувати передбачені Конституцією чи Законами, іншими нормативно-правовими актами прав та інтересів.

Останнім часом спостерігається деформація, по суті, демократичного принципу: «дозволено все, що не заборонено законом», де більшість робить акцент на першій частині зазначеного принципу, забуваючи про наявність не лише законів, а й моральних і, навіть, релігійних норм та вимог. У такому разі виникає недооцінка обов'язків та загострене бажання людини здійснювати свої права негайно і у повному обсязі, що у кінцевому рахунку призводить до

правопорушень та деформації правової культури.

Тобто, як наголошує В. Селіванов, «необхідні не просто зміни соціальних цінностей, а передусім пошук у системі наукового вивчення самих соціальних цінностей, зокрема, ідей справедливості, свободи демократії, права, державності, закону, управління, самоуправління тощо» [230, с. 32].

Таким чином, саме у цьому випадку свобода в усвідомленні своїх меж виступає як єдина можлива цінність права, однак, свобода, яка підкорена правовому закону, а не бажанням людини. Порядок у суспільстві необхідний, але це має бути правовий порядок, який йому не нав'язується, а є еквівалентом того, що народжується у самому суспільстві в результаті взаємодії людей.

Не менш важливим аспектом є реалізації свободи у праві є проблема гарантій свободи людини, що є актуальним та дискусійним питанням, якому приділена значна увага спеціалістів, як у сфері науки так і практики. Оскільки головною суспільною цінністю людини є не лише нормативно визначена свобода, а й повноцінне та безперешкодне втілення її в реальних суспільних відносинах.

У науковій літературі не склалося загальновизнаного розуміння категорії «гарантії», зокрема останні (гарантії) слугують тим надійним сполучником, який забезпечує необхідний в сфері правового статусу особистості перехід від загального до часткового, від продекларованої в законі можливості до дійсності. Таким чином, впливає нагальна потреба вивчення всієї сукупності чинників, які забезпечують необхідне переведення прав та свобод людини зі сфери належного до сущого [38].

С. Братуся, юридичні гарантії визначає як таке, в багатоманітних проявах, а не те, що лише гарантує дієвість права [32, с. 85]. Таким чином, право створює умови не лише для існування «свободи на папері», а й фактична реалізація, здійснення прав громадян.

Зокрема, А. Міцкевич під гарантіями розуміє сукупність правових засобів, які спрямовані на реалізацію прав і свобод людини і громадянина [153, с. 30].

Зокрема, в юридичній літературі визначають три основні елементи системи гарантій. По-перше, інституціональні гарантії, пов'язані з функціонуванням органів, діяльність яких спрямована на охорону і захист порушеної свободи і права; по-друге процесуальні гарантії, які реалізуються при здійсненні правосуддя, в рамках відповідного процесу; по-третє, матеріальні гарантії, у вигляді права особи на компенсацію збитків, завданих порушенням його прав та свобод [188, с. 157-158].

Усі можливі гарантії свободи людини у науковій літературі прийнято поділяти на загальносоціальні (загальні) гарантії та юридичні (правові) гарантії. До загальносоціальних гарантій відносять: ідеологічні, політичні, економічні, тощо [68, с. 271].

Особливу групу гарантій складають юридичні (правові) гарантії свободи людини, які можна визначити як формально визначені державою принципи та норми, які спрямовані на здійснення свобод людини шляхом охорони та захисту, а також належної регламентації порядку їх здійснення.

В. Речицький головними видами юридичних (правових) гарантій визначає: проголошення свободи як мети політичної діяльності держави; оголошення свободи як вищої соціальної цінності; закріплення свободи в якості великомасштабного правового поняття (категорії); фіксація численних конституційних прав-свобод; утвердження принципу свободи і закріплення політико-правових стримувань і противаг, які забезпечують свободу [220, с. 73].

Юридичні гарантії свободи у праві полягають у забезпеченні необхідних умов для нормального життя, активної діяльності громадян у суспільстві. Згідно з цими цінностями виникає необхідність систематичного оновлення та приведення у відповідність до вимог часу чинне законодавство, важливе значення полягає в удосконаленні правових форм і методів охорони свободи людини в обговоренні законопроектів, а також у їх прийнятті і втіленні в життя, посилення відповідальності за порушення закріплених прав і свобод громадян з боку інших осіб та з боку держави [183, с. 487-490].

Отже, гарантії свободи у праві поділяють на загальносоціальні та

спеціальні. До перших належать насамперед економічні явища (свобода економічної діяльності, визначення різних форм власності, захист конкуренції тощо); політичні (активне та пасивне виборче право, наявність громадських об'єднань, демократичний устрій держави та суспільства); ідеологічні (ідеологічний плюралізм). До другої групи гарантій свобод людини належать встановлені державою юридичні норми, спеціально спрямовані на забезпечення свободи у праві, а також практична діяльність по їх застосуванню й правозастосовчі акти відповідних органів держави.

Особливий дослідницький інтерес у багатьох представників сучасної науки виникає щодо питання взаємозв'язку свободи і відповідальності.

На думку Ю. Оборотова відповідальність як правова цінність є гарантом забезпечення свободи [177, с. 39]. За визначенням В. Селіванова, свобода волі людини не тільки визначає її певну соціальну автономію й рівність, а й обумовлює особисту незалежність і, головне, свідому відповідальність людини у суспільстві [232, с. 613, 173]. В. Ляшенко, у свою чергу, характеризує відповідальність як органічну властивість свободи, підкреслюючи, що свавілля саме тому й не є свободою, що не передбачає відповідальності [84].

О. Лукашева зазначає, що активність людини зумовлює свободу її вибору, покладення на себе відповідальності. Дослідник вважає, що відповідальність виникає разом із свободою вибору, вона існує як неминучий результат вибору (позитивного і негативного). Звідси й різні форми юридичної відповідальності (позитивної і ретроспективної) [135, с. 106].

Проблема з'ясування міри відповідальності людини за вчинки породжує питання взаємозв'язку свободи і необхідності в поведінці людей. Проблема свободи виникла при вирішенні питання причетності і, зокрема, такого її особливого випадку, як вільна причина, тобто початок у розумній, свідомій, цілеспрямованій діяльності людини, в її розумі та волі [196, с. 14].

Тобто, свобода для людини – це не тільки дарунок, а й важкий тягар, оскільки людина приречена на свою свободу і не може ухилитися від покладеної на неї тим самим відповідальності [174, с. 324]. Шляхом

встановлення відповідальності можна визначити усвідомлення своєї свободи людиною, зокрема у виборі цінностей, способів та засобів їх досягнення, розуміння наслідків діянь. Зокрема, В. Селіванов зазначає, що свобода людини не тільки визначає її соціальну автономію, а й свідому відповідальність людини в суспільстві [232, с. 613].

Особливого значення в сучасному правовому вимірі набула юридична відповідальність держави перед особою. Юридична відповідальність визначається як застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми [263, с. 502], з метою гарантування свободи особи.

Підставою для свободи як найвищої соціальної цінності людини є існуючі обов'язки держави стосовно індивіда, тобто держава повинна робити все, що сприяє його розвитку. Зокрема, Н. Діденко та В. Селіванов, підкреслюють, що свобода не можна тлумачити як можливість робити, що хочеш і будь-яким чином. Це передусім право робити, що дозволено моральними та юридичними нормами [67, с. 134], визначеними державою.

П. Рабінович та М. Хавронюк зазначають, що юридична відповідальність забезпечується шляхом гарантування виконання органами державної влади, місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами своїх обов'язків щодо реального забезпечення свобод людини [217, с. 250]. Таким чином, особлива увага приділяється відповідальності як визначеної гарантії свободи людини.

Важливе місце щодо гарантування свободи в суспільстві займає держави в особі органів державної влади, а також посадових і службових осіб. Держава визначає соціальний стан особи в суспільстві та гарантує свободи людини за допомогою законодавства. Юридично визначена свобода існує в державі у формі закону. Закони не є репресивною мірою проти руху як такого, якщо закон тяжіння керує вічним рухом світових тіл, то закон падіння вбиває мене, коли я його порушую і намагаюся танцювати в повітрі. Навпаки, закони - це позитивні, ясні, загальні норми, в яких свобода набуває безособистісного,

теоретичного, незалежного від сваволі окремого індивіда, існування. Звід законів є Біблією свободи народу [203, с. 581].

Держави, які проголошують себе правовою найважливіше призначення полягає у визнанні, дотриманні, гарантуванні і захисті прав і свобод людини і громадянина, оскільки «сенс публічної влади – в служінні людині, забезпеченні її прав і свобод» [14, с. 300].

Важко не погодитися з твердженням М. Гуренко, який визначає такі умови гарантування свободи людини: безособовість влади, коли держава розглядається як організація, що заснована на пануванні свободи, в ній панують не окремі особи, а загальні правила і правові норми; влада повинна бути носієм провідної ідеї суспільства, на ґрунті таких умов держава набуває нових якісних рис, що роблять її спроможною не просто захищати права своїх громадян, а створювати нові ідеї, форми і засоби щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина [59, с. 53].

Водночас не можна не враховувати такої важливої обставини, як намір державної влади обмежити свободу особи, обмежити її досить жорсткими рамками. За словами відомого американського соціолога і публіциста С. Нірінга, серед обмежень на шляху свободи людини немає жорстокішого і вселюднішого явища, ніж влада сучасної держави [90, с. 104].

Поєднання демократичних цінностей і руху у напрямку до правової держави полягає передусім у створенні в сучасній Україні умов і надійних гарантій для здійснення прав і свобод людини. Зокрема, П. Рабінович визначає наступні умови гарантій, «воно включає такі три «елементи» (напрями державної діяльності): сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивно впливу на формування їх загальносоціальних гарантій); охорона прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики порушень прав і свобод людини); захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності)» [214, с. 59].

Отже, юридична відповідальність здійснюється у формі позитивної

відповідальності охорони та негативної – захисту свободи людини, що є важливою складовою гарантій свободи людини. Згадка про такі гарантії зобов'язує державу не тільки декларувати у Конституції й інших нормативно-правових актах про свободу людини, але й дбати, піклуватися про їх здійсненність, реалізацію.

3.2 Трансформація ідентичності особи в умовах інформаційної свободи

Розглядаючи питання гарантій свободи у праві є доцільним виокремити основні сфери реалізації останньої, до яких доцільно віднести: а) законодавче закріплення інституту юридичної відповідальності, включаючи і міжнародно-правову, як обов'язкової умови, що забезпечує реальність і виконання свободи людини; б) діяльність органів держави, наділених відповідною компетенцією, які беруть участь у реалізації юридичної відповідальності у разі порушення свободи людини; в) процесуальні відносини, які виступають формою діяльності компетентних суб'єктів у здійсненні свободи особистості.

Важливо зазначити, що юридичні гарантії являють собою систему юридичних засобів і способів забезпечення свободи людини.

До числа європейських і міжнародних організацій щодо гарантування свободи людини можна віднести: Європейська комісія з прав людини; Європейський суд з прав людини, який забезпечує захист прав і свобод людини, право подавати позови про неправомірність дії чи рішення інститутів та органів має як фізична, так і юридична особа, у тому числі іноземна; ще одним важливим судовим механізмом щодо гарантування свободи на території Європейського Союзу, пов'язаний з діяльністю Європейського суду прав людини, який функціонує в рамках Ради Європи (орган розташовано в Страсбурзі), розглядає справи тільки про порушення суб'єктивних прав, закріплених у Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року.

На відміну від судів Європейського Союзу, Страсбурзький суд не має повноважень визнавати акти органів влади недійсними або не чинними. Результатом розгляду справи може бути «виплата справедливої компенсації потерпілій стороні» державою-порушником у розмірі, встановленому самим Судом (ст. 41 Конвенції) [73].

Ще одним важливим Європейським органом щодо гарантування свободи людини виступає Комітет міністрів Ради Європи, основним функціональним обов'язком є нагляд за виконанням остаточних постанов Європейського суду.

Таким чином, в рамках Європейського Союзу гарантії свободи людини здійснює система судів: суди Європейського Союзу (Суд Європейських співтовариств і Трибунал першої інстанції), а також Європейський суд з прав людини, який входить в організаційний механізм Ради Європи [188, с. 158-159].

Особливо актуальним в сучасний період змін та вступу України до Європейського Союзу є питання про місце і роль Європейського суду з прав людини, який діє на підставі положень, передбачених Європейською конвенцією. Його юрисдикція визнана обов'язковою всіма державами-учасницями й поширюється на всі спори, пов'язані із застосуванням і тлумаченням норм Конвенції та протоколів до неї в національних правових системах європейських країн. Суд ставиться вкрай вимогливо до обов'язку держав закріпити у своєму національному законодавстві основні положення Конвенції. У свою чергу, держава повинна не лише мати законодавство, яке найбільш повною мірою забезпечує дотримання конвенційних прав та свобод, а й вживати всіх необхідних заходів для того, щоб воно реально діяло, а не залишалось лише на декларативному рівні. Водночас вимоги Конвенції ставлять державу перед необхідністю утримуватися від будь-яких дій, які могли б призвести до порушення свободи людини [68, с. 275].

Мета Конвенції полягає в тому, що більшість гарантій, які існують у національному праві, підтверджуються та зберігаються і не послаблюються з посиленням на те, що відповідні положення менш ефективно захищені конституцією [268, с. 26].

Європейська система гарантування свободи людини передбачає наступні можливості реалізації: можливість самостійно подавати петиції (індивідуальні петиції) щодо захисту свободи людини, а також право держав-учасниць Європейської системи ініціювати провадження у справах про порушення свободи людини. Практика Суду може стати підставою для внесення державами-учасницями Конвенції значних змін до національного законодавства [158, с. 15-21].

Отже, активний та динамічний рух України до Європейського Союзу тягне за собою здійснення ряду важливих кроків, одним з яких є реальне гарантування на основі ратифікованої Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод людини, правової (юридичної) свободи людини. Це є основним фактором, який визначає відповідальність України по гарантуванню основних прав та свобод людини, створенню засобів, процедур реалізації основних свобод людини.

На національному рівні захист основних прав і свобод людини здійснюють: судові інстанції, публічні органи влади (Верховна Рада України, Президент України та ін.), Уповноважений Верховної Ради з прав людини, правоохоронні органи та громадські організації.

В юридичній та науковій літературі значна увага приділена гарантуванню свободи у праві за допомогою судових інстанцій. Зокрема, відповідно до ст. 55 Конституції України, кожен має право на захист своїх прав і свобод у судовому порядку, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [111].

Водночас можна виявити ряд факторів, які не дозволяють повною мірою реалізувати та забезпечити увесь потенціал прав та свобод на сучасному етапі в Україні. Зокрема, це недосконалість змісту нормативних актів, їхні дублювання та суперечливість, неповнота відповідальності за порушення нормативних актів, недоліки судочинства, правовий нігілізм громадян, неякісне виконання ухвал суду, відсутність інформації про дієздатність правових актів, фінансова

незабезпеченість їх реалізації, невчасні змінювання (доповнення) і скасування неефективних нормативних актів [113, с. 125]. Так, В. Маляренко зазначив, «величезне значення для нормальної ефективної діяльності суду має закон, який застосовується, його чіткість і ясність, логічна послідовність і узгодженість з іншими нормативними актами. На жаль, багато законів, які приймаються в умовах політичної, а іноді і кулачної боротьби, коли перемагають не здоровий глузд, виваженість та об'єктивність, а емоції і політичні чи ділові інтереси, не завжди відповідають цим якостям» [143, с. 6].

На жаль, судова галузь виявилася досить слабкою і найменш сприйнятною не лише в суспільстві, а й навіть серед значної частини фахівців-юристів. Тому одним із найболючіших питань переходу на новий етап розвитку країни є кардинальні зміни на професійній основі, які спрямована на те, щоб судова влада посіла у суспільстві місце, гідне рівня цивілізованих країн.

Таким чином, важливим аспектом гарантування свободи людини полягає у правотворчій діяльності держави. Зокрема закріплення свободи людини у Конституції, у поточних законах і підзаконних юридичних актах, в яких визначаються процедури, способи та засоби реалізації та гарантування основних свобод людини закріплених. Зокрема, реалізація цих норм може мати пряму дію, бути реалізована через конкретні спеціальні закони, що встановлюють порядок реалізації. Зрозуміло, що принцип прямої дії є більш демократичнішим, проте його реалізація припускає високий рівень правової культури.

Зокрема, в ст. 3 Конституції України зазначено, «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [111], що підкреслює саме права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави, яка в судовому чи адміністративному порядку забезпечує захист прав і свобод в країні та на міжнародній арені.

Однак, важливо не лише законодавче закріплення свободи людини, а й адекватне сприйняття чинного законодавства всіма його адресатами, що знаходять вираження в безпосередній діяльності, яка реалізує свободу, а саме у

правозастосовній діяльності держави, що включає можливість примусового виконання прав і свобод громадян та усунення перешкод на шляху їх реалізації.

Вітчизняний професор А. Селіванов влучно зазначає, що «постійний підвищений інтерес громадян до парламенту обумовлений його унікальною здатністю відображати реалістичні оцінки щодо існуючих суспільних чи державних проблем, які потребують розв'язання виключно на підставі Конституції та законів України. Це посилюється залежністю держави від умов ратифікованих міжнародних договорів та зобов'язань, а також пов'язана з виконанням рішень Європейського суду з прав людини» [228, с. 8].

При прийнятті нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Таким чином, діяльність законодавчого органу держави повинна не тільки приймати та проголошувати права та свободи людини, а й створювати шляхом закладення в нормативно-правових актах відповідний механізму реалізації прийнятих норм що і буде головною гарантією їх (прав та свобод) захисту.

Відповідно до ст. 101 Конституції України «парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини» [111].

Основні функції та завдання омбудсмана визначені в Законі України «Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», який відповідно до статей визначеного нормативно-правового акту, здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі [83].

На підставі зазначених звернень уповноважений з метою забезпечення та реалізації прав та свобод громадян може: відкрите провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина; роз'яснити заходи, що їх має вжити особа, яка подала звернення омбудсману; направити звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, та контролює розгляд цього звернення або відмовити в розгляді звернення;

вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підзвітних їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків; звернення до суду із заявою про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я чи за інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановленому законом тощо [83].

Коло повноважень Уповноваженого з прав і свобод людини є досить широким та поширюється на всі випадки порушень свободи людини і громадянина, однак в науковій літературі є цікавою точка зору, яка підкреслює реальний статус омбудсмена, за яким останній виступає як посередник між людиною і державою, а звернення людини до Уповноваженого переважно є засобом привернути увагу суспільства і держави до порушення прав конкретної людини.

Тобто, важелі щодо реального механізму забезпечення та реалізації свобод людини є досить обмеженими, тому відкритим й актуальним залишається питання щодо надання йому більших повноважень задля реального впливу на відповідні органи державної влади у випадку порушення прав і свобод людини і громадянина.

Таким чином, зазначені вище види реалізації та гарантування свободи людини складають собою відповідну сукупність елементів в основі яких виступають: загально-судові, адміністративні органи та інституту омбудсмана, які створюють механізм реалізації свободи людини, через які пролягає шлях до реальної побудови демократичної правової держави, формування свідомого громадянського суспільства та інтеграції України до Європейського і світового співтовариства.

Отже, гарантії свободи людини залежать як від злагодженої та професійної роботи публічних органів влади всіх рівнів, діяльність яких

спрямована на забезпечення гуманітарних цінностей - свобода та права людини, адже гарантування свободи у праві визначає зміст і спрямованість діяльності української держави, яка, згідно конституції, «відповідає перед людиною за свою діяльність», а «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [111].

Забезпечення цих гарантій державою означає, що вся діяльність держави, суспільно-політичні процеси в країні повинні одержати людський вимір, проблема прав і свобод людини набуває загально-масштабний характер, а свободи людини стають найвищою цінністю [89, с. 73-85].

3.3 Місце і роль свободи у виборі цивілізаційних орієнтирів розвитку України

Важливого значення має аналіз свободи у праві у взаємозв'язку з громадянським суспільством і державою. У юридичній літературі можна виділити дві основні моделі взаємодії громадянського суспільства і держави – лібералізм та етатизм. З позиції етатизму розрізняють два варіанта регулюючого впливу держави на суспільство - демократичний та авторитарний.

Демократичний режим – це такий варіант етатизму, за яким межі державного втручання, особливо в сферу економіки, визначається потребою громадянського суспільства, а точніше, більшістю суб'єктів громадянського суспільства [54, с. 703-705].

З цього приводу слушною є думка В. Селіванова щодо сучасної демократії, яка «має бути свободою не більшості, а цілого, коли обов'язково державно організованим суспільством визнається свобода меншості, навіть якщо остання – це індивідуум. Сучасна демократія має бути формою управління, що ґрунтується на врахуванні інтересів та думок і прихильників влади, і опонентів» [232, с. 608]. При дотриманні таких умов (гармонійному балансі різних громадянських позицій) порушення права, вихід за його межі буде спростуванням вільного вибору, тобто несвободою.

Принцип демократизму впливає із принципу народовладдя, відповідно для якого «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (ст. 5 Конституції України) [111]. Свобода при цьому має вирішальне значення і розкривається, по-перше, через вільне формування політичних поглядів та переконань, по-друге, через вільне волевиявлення на виборах та шляхом референдуму, яке гарантується державою.

Отже, принцип демократизму як «ідея права полягає у прагненні окремої людини до відносної свободи від влади – державної, особистої і, навіть, народної» [78, с. 195] та як необхідний елемент відповідного політичного режиму передбачає фіксацію в юридичних нормах такого становища особи, яке б максимально закріплювало її автономію і мінімізувало втручання держави.

У свою чергу авторитаризм – це такий спосіб владного впливу на суспільство, за яким блокується або розривається зв'язок між керуючою системою та суспільством, влада намагається сформувати суспільні відносини, а державу розуміють як організацію, способом існування якої є насилля. Свобода державної волі є, скоріше, свавіллям, яке продиктовано виключно інтересами здійснення влади. А для більшості громадян така держава є фактором їх несвободи.

Отже, антидемократичні (авторитарна, тоталітарна) держави не можуть стати основою формування громадянського суспільства та реалізації свободи у праві, оскільки перед ними стоять різні цілі та задачі, принципи і функції, методи управління і взаємовідносин з особистістю.

Ціль і завдання антидемократичної держави, на відмінну від правової держави, не пов'язана із захистом правової свободи, забезпечення принципів народовладдя і підкорення держави праву. Навпаки, направлена на встановлення жорсткого режиму, можливо воєнної диктатури, для захисту інтересів правлячої еліти, встановлення суворого контролю над суспільними об'єднаннями, трудовими колективами, засобами масової інформації по дотриманню вимог режиму і встановлення норм поведінки [91, с. 50].

У тоталітарній та авторитарній державі система державної влади не функціонує у тісних взаємовідносинах із суспільством, суспільними організаціями, союзами, рухами, а намагається підкорити їх інтересам держави чи правлячій еліті. Це не сприяє формуванню громадянського суспільства та виключає існування свободи у праві. Тому, за антидемократичного режиму не можливе існування свободи, такий режим придушує природні права і свободи людей; у той час, як демократичний режим їх стверджує.

Особливо важливого значення щодо розуміння свободи у праві є теорія лібералізму, чим менше держава втручається у сферу громадянського суспільства, тим це краще для останнього (громадянського суспільства), і як наслідок для її суб'єктів.

Зокрема, класичний лібералізм (Дж. Локк, А. Сміт), відстоює максимальну свободу індивіда та зводить державне втручання в сферу громадянського суспільства до мінімальних функцій держави [10]. Тобто, держава повністю передає механізм саморегулювання громадянському суспільству на основі принципу свободи у праві.

Зокрема, Дж. Локк підкреслює, що свобода людей, які знаходяться під керівництвом влади, визначається в тому, щоб мати постійне правило для життя, спільне для кожного в цьому суспільстві та встановлене законодавчою владою, створене в ньому; це свобода притримуватися власних бажань у всіх випадках, коли це не забороняється законом, і не бути залежним від постійної, невідомої самовладної волі іншої людини [132, с. 16-17].

У сучасній юридичній літературі ліберальну теорію, основою якої є свобода, поділяють на чотири аспекти.

По-перше, індивід вільний тією мірою, якою закони створюються демократично. Тим самим громадяни погоджуються з правилами, які зобов'язуються виконувати, а отже схвалюють їх. Самоуправління – це «політична свобода». У сучасному світі саме ідея політичної свободи лежить в основі численних і різноманітних прикладів прагнення до незалежності від іноземного правління чи правління більшості, що має іншу культуру або

релігію. Реалізація політичної свободи вимагає можливості реальної участі в ухваленні колективних рішень відповідно до наявної політичної і правової структури суспільства.

По-друге, це «особиста свобода», що становить той мінімальний обсяг автономії, який індивіди зберігають за собою, навіть погоджуючись підкорятися закону. Особиста свобода, у разі її визнання, є невизначеною за обсягом і мінливою за змістом. Як правило, вона включає свободу релігії і совісті, свободу слова й політичних переконань, свободу від піддання тортурам і жорстоким покаранням і свободу самостійно визначати цілі та цінності у власному житті.

По-третє, індивід вільний настільки, наскільки представники влади зобов'язані діяти відповідно до чинного законодавства. Така вимога сприяє свободі, даючи індивідам можливість передбачати, коли до них може бути застосований примус з боку правового апарату держави, і дозволяючи їм уникати втручання у їхні справи з боку закону, не порушуючи його. Громадяни підкоряються тільки закону, а не волі чи рішенню іншої людини, наділеної владою здійснювати примус. Це «свобода у праві», яка є домінуючим теоретичним розумінням верховенства права у сучасних ліберальних демократіях.

І нарешті, «інституційний захист свободи», який передбачає наявність інституційних структур і процедур, створених для посилення можливостей реалізації громадянами своєї свободи через дієвий поділ державної влади. Цей вид свободи має якісну відмінність від трьох попередніх у тому, що він являє собою структурний механізм забезпечення свободи, а не різновид її самої.

Отже, політична свобода дає індивідам змогу визначити правила, за якими вони мають жити та передбачає взаємодію і співпрацю з іншими; особиста свобода гарантує індивідам мінімальний обсяг їхньої автономії, який обмежується однаковою автономією інших індивідів, а також державною необхідністю; свобода у праві дає громадянам можливість робити все, що вони бажають, в рамках визначених правилами, законами і відповідно до

них [253, с. 43-45].

Враховуючи зазначене вище, не викликає сумніву, що свобода посідає в лібералізмі центральне місце. Однак, важливо підкреслити і негативну сторону цієї теорії, що проявляється у реалізації власних уявлень індивіда про його благо, як шлях максималізації сукупного задоволення, зумовлена невизначеністю універсальних моральних принципів.

Зокрема, те, що право послідовно засновується на підвалинах моралі та глибоко закорінене у юдео-християнській традиції мало своє відображення у справі «Боверс проти Гардвіка». Де, американський Верховний суд заперечив, що приватні гомосексуальні відносини захищені конституційними правами на приватність і чинну процесуальність. Однак, суд так і не зміг навести переконливі доводи своєї відмови застосовувати у згаданій справі усталені характеристики «приватності». З точки зору суспільного розуму природа заподіюваної шкоди у цьому випадку мала би бути виявлена чіткіше, щоб із таких суджень погодилися й ті, хто відкидає відповідні релігійні доктрини. Адже, якщо ми не знайдемо додаткових мотивацій обмеження приватних гомосексуальних дій, то не уникнемо підозр в упередженості проти непопулярної групи осіб [9, с. 353-354].

У контексті дискусії про аборти, зокрема Р. Дворкін зазначає, право повинно стверджувати та пропагувати особисту відповідальність, спираючи її підпорядкуванню колективним судженням щодо суперечливих питань цінностей, оскільки такий підхід буде найбільш відповідним ідеалу персонального морального судження, на якому, по суті, засновано все право. Адже, коли йдеться про людське життя, держава повинна спонукати громадян приймати рішення, засновані на зважених висновках, а не на особистих переконаннях. Наполягати, щоб громадяни чинили всупереч власним переконанням, означає знеохотити їх зважувати, чому, на їх власну думку, людське життя є священним і недоторканим [312].

Належним чином осмислений зв'язок між правом та мораллю, гарантування морального та етичного плюралізму у ставленні до дій громадян є

обов'язковою умовою забезпечення реальної свободи у суспільстві.

Тобто, ліберальна ідея веде до автономії індивідуальної поведінки. Реалізація цієї ідеї ставить перед людиною необхідність формування власної поведінки згідно з самостійним вибором, що потребує високого морального, культурного рівня та відповідних навичок, які відсутні у більшості громадян.

Ще однією негативною ознакою є декларативність та нездатність реалізації та забезпечення наданих за формою, а не за змістом прав і свобод. За цих умов громадяни потрапляють у замкнуте коло невизначеності і невирішеності проблем.

Отже, від типу суспільства, його побудови, залежить ступінь свободи у праві і, відповідно, обмежень, якими наділений індивід. Таким чином, чим розвиненіше громадянське суспільство, тим більше підстав для існування демократичних форм держави, і навпаки, чим менш розвинене громадянське суспільство, тим вірогіднішим є існування авторитарних і тоталітарних режимів здійснення державної влади.

У сучасних умовах на формування громадянського суспільства в Україні впливають різні фактори, які у сукупності створюють соціально організовану структуру. Такі елементи як демократичне законодавство, поділ влади, наявність легальної політичної опозиції, великої кількості політичних партій тощо, не являють самі собою безперечну структуру громадянського суспільства, але вони становлять певні форми закріплення його впливу в політичній організації суспільства. Їх соціальна роль полягає в реалізації цінностей громадянського життя, політичної й соціальної свободи людей [202, с. 80].

Вагомим кроком на шляху пізнання свободи та духовної культури людства є побудова та утвердження громадянського суспільства та розвиток ідеї правової держави, що характеризується як невіддільний процес від становлення, розвитку та функціонування свободи у праві, яка в результаті виступає центральним елементом та базовим принципом держави.

Розуміння меж свободи у праві існує у взаємозв'язку з розвитком концепції та теорії громадянського суспільства, яке бере свій початок ще з

античних часів. Праці античних філософів, Платон, Арістотель, Цицерон та ін. заклали основи для вивчення ідеї громадянського суспільства. У праці Арістотеля «Політика» філософ зазначає, «... перш ніж визначити, що є держава, необхідно дослідити поняття «громадянин», оскільки держава це ніщо інше, як сукупність громадян, громадянське суспільство» [11, с. 5].

Саме це і надає можливість характеризувати ідейно-теоретичні джерела поняття ще з античного періоду. В період середньовіччя громадянське суспільство відображало відмінність від релігійних інститутів, потім від природного стану (XVI ст.). І лише від XVII ст. ідея громадянського суспільства починає набувати риси, які характерні сучасному розумінню свободи та права.

Подальший розвиток і розробка концепції громадянського суспільства була здійснена в роботах вчених XVIII-XIX ст.

Так, Т. Гоббс зазначає, що всі люди наділені однаковими фізичними та розумовими здібностями, що робить їх рівними між собою. Вони від народження наділені свободою та у своїй діяльності керуються особистими інтересами, рухомою силою їх діяльності виступає досягнення життєвих благ. Однак виникає необхідність на основі «суспільного договору» і всезагальній волі створення погодження між людьми, де кожна людина підкорює свою волю всезагальній волі, на основі цього створюється об'єднання, яке називається державою або громадянським суспільством [53, с. 311].

На думку Дж. Локка, держава є союзом людей, який заснований з метою задоволення їх громадянських інтересів. Він проголошував в певній мірі примат громадянського суспільства над державою. Природна свобода включає будь-яку вищу земну владу і не знає ніякого іншого закону, окрім природного.

Громадянська свобода, зазначає мислитель, виключає будь-яке довільне панування, і законний уряд, який встановився в державі, користується тільки тією владою, яку йому надано. Ця свобода полягає в тому, що кожен може робити відповідно до своїх інтересів, але в межах правил, що встановлені всім суспільством [132, с. 50-55].

У праці «Про суспільний договір» Ж.-Ж. Руссо фактично формулює поняття громадянського суспільства, зазначаючи, що суть політичного організму полягає в узгодженні покори і свободи. Зокрема, кожний індивід може мати окрему волю, протилежну або несхожу на спільну волю, яку він має, як громадянин.

На думку філософа, завдяки суспільному договору людина втрачає свою природну свободу і необмежене право на все, чим вона може заволодіти, а отримує громадянську свободу і право власності на все, чим вона володіє.

Однак, необхідно чітко відокремлювати природну свободу, яка обмежена тільки силами індивіда, від свободи громадянської, яка обмежена загальною волею.

До активу громадянського суспільства Ж.-Ж. Руссо відносить також моральну свободу, яка, на його думку, тільки одна робить людину володарем над самим собою; оскільки «імпульс одного тільки потягу рівнозначний рабству, а покора закону, продиктованому самому собі, рівнозначна свободі» [224, с. 16-17].

Цікавою є думка Циппеліуса, який зауважує, що поряд із іншими соціальними нормами, правові також виконують соціальну функцію: у відносинах людей вони обмежують царину свободи й тим самим надають кожному простір для можливих законних дій. Тому свобода кожної окремої особистості завжди пов'язана із аналогічною свободою інших людей [286, с. 184].

Разом з тим автор вказує на багатозначність і багатоаспектність свободи у праві в політико-правовому просторі та виокремлює наступні його варіанти, зокрема на «формальному» та «матеріальному» аспектах.

Філософ наголошує на тому, що свобода має реальні компоненти, які стосуються її прояву в демократії. Яка міра фактичної самостійності стоїть за демократичним правом участі і формування державної волі - це залежить не в останню чергу від способу формування вільної громадської думки і маніпулювання засобами масової комунікації. Якщо громадянина, наприклад, державним радіо і пресою, що перебувають під наглядом, інформують

однобічно і неправильно, то він приймає своє політичне рішення на основі фальшивої передумови. Якщо йому при виборі надаються лише незначні альтернативи, які не можуть впливати на зміну уряду і його програму, тоді його голосування перетворюється в чисту формальність, яка нічого не вирішує [286, с. 219-220].

Таким чином, Циппеліус доводить, що співжиття в суспільстві передбачає не лише взаємне обмеження, але в багатьох відношеннях також і збільшення можливостей дій, і, як наслідок, свободи у праві.

Ще одне розуміння свободи у праві та громадянського суспільства знайшло своє відображення в роботах І. Канта, який головною проблемою для всього людства вважав «досягнення всезагального правового громадянського суспільства», підкреслюючи, що тільки в суспільстві, в якому його члени наділені свободою, може бути досягнута найбільша мета природи - розвиток людини; при цьому природа бажає, щоб інші цілі людина досягала сама. «Саме з цієї причини суспільство, в якому максимальна свобода під зовнішніми законами поєднується з неподоланим примусом, тобто є абсолютно справедливим громадянським об'єднанням, таким чином найвищим завданням природи для людського роду, оскільки тільки за допомогою вирішення і виконання цих задач природа може досягнути інших своїх цілей по відношенню до нашого роду» [93, с. 5].

У своїх роботах Г. Гегель вихваляв державу як найрозвиненішу її дійсність, а поділ влади в державі визначав як гарантією свободи та права. Мислитель сформулював свою конструкцію правової держави як таку, що однозначно спрямована проти сваволі, безправ'я та проти всіх не правових форм застосування сили, «оскільки держава і є не що інше, як організація поняття свободи» [47, с. 221].

Інтерес до громадянського суспільства значно зріс у середні ХХ ст., зокрема, його наукове обґрунтування здійснювалося у невід'ємному зв'язку із становленням правової держави, в основі якої є свобода у праві. Адже, для цивілізованого розвитку обох феноменів (громадянське суспільство та правова

держава) необхідно створювати надійний механізм взаємодії та взаємозбагачення; формування громадянського суспільства є передумовою ставлення політичної демократії, обмеження всеохоплюючої ролі держави.

Зокрема, К. Гаджієв розглядає громадянське суспільство як «систему забезпечення соціокультурної, духовної сфери їх виробництва та передачі від покоління до покоління, систему самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які призначені для забезпечення умов для самореалізації окремих інститутів і колективів, реалізації приватних інтересів і потреб, чи то індивідуальні чи колективні» [43, с. 30].

У Новий час коло приватних інтересів і самостійність приватної особи все більше розширюється та починає поступово охоплювати відносини власності, виробництва, товарно-грошовий оборот, питання відношення до релігії, свободи совісті, свободи думки. Громадянське суспільство, як з цього приводу влучно зазначає В. Нерсесянц, орієнтовано на затвердження нового устрою (порядку), на визнання свободи та автономії приватної людини в якості природного та невідчужуваного права, на утворення держави, яке відповідає потребам і вимогам громадянського суспільства [163, с. 279].

О. Кутафина визначає, що в умовах традиційної нерозвиненості інститутів громадянського суспільства необхідно конституційне закріплення основ їх вільного саморозвитку [55, с. 78].

У рамках даної системи функціонують різноманітні суспільні організації, рухи, релігійні організації, економічні, юридичні об'єднання, а також окрема людина зі своїми сімейними, професійними та іншими потребами та інтересами. Н. Матузов підкреслює, що громадянське суспільство починається з громадян та їх свободи [148, с. 84, 85].

Досвід десятиків століть дає можливість констатувати, що втілення та гарантування свободи у праві можливо лише за спільним бажанням громадянського суспільства та демократичної правової держави, адже чим більш зрілим стає громадянське суспільство, тим успішніше воно стає для своїх громадян та відповідальніше служить реалізації свободи, таким чином

розвинуте громадянське суспільство виступає фундаментом демократичної правової держави.

У сучасній вітчизняній літературі громадянське суспільство має різноманітні визначення: як система недержавних відносин; як система суспільних зв'язків, що складаються зовні у сфері політики; як сукупність пов'язуючих громадян виробничих відносин; як система горизонтальних соціальних зв'язків, суспільно-політичних орієнтацій і норм суспільної поведінки, що постають безпосередньо з відносин власності, але що не зводяться до них [117, с. 73-76]; як суспільство громадян із високим рівнем економічної, соціальної, політичної, культурної і моральної властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага [202, с. 79]; як автономну і незалежну від держави сферу суспільних відносин, тобто систему економічних, духовних, культурних, етичних, правових, релігійних та інших відносин індивідів, що вільно і добровільно об'єдналися в різні організації і союзи для задоволення своїх духовних і матеріальних потреб та інтересів. Держава виступає лише формою громадянського суспільства. А останнє, в свою чергу, припускає наявність численних незалежних інститутів, організацій і союзів, що діють в межах права, які виступають бар'єром для монополізації державної влади [58, с. 61-65].

Такий підхід до аналізу громадянського суспільства дає змогу зробити висновок про те, що воно має відображати громадянські відносини, взаємозв'язок всіх сфер суспільного життя людини. Водночас громадянське суспільство - це не будь-яке суспільство, а сукупний індивід, який виступає через систему різних асоціацій, об'єднань своєрідним регулятором прав і свобод людини [58, с. 56-57].

Слушно з цього приводу зазначив В. Нерсисянц, що практичне здійснення прав і свобод людей залежить від багатьох суб'єктивних і об'єктивних факторів, однак врешті-решт, саме зусиллями індивідумів, які наділені свободою, досягаються цілі та реалізуються приватні інтереси в межах

загального для всіх правопорядку, визначається природа, зміст і характер формуючого громадянського суспільства [163, с. 317].

С. Калашников застерігає, що і у громадянському суспільстві не має бути таких двох крайностей: пріоритет держави в особі державних органів, і хаос (анархія), диспропорція в управлінні суспільними справами, що створює нігілізм по відношенню до права [91, с. 39, 40]. Зазначене гальмуватиме розвиток громадянського суспільства і демократичної правової держави.

Одним із ключовим елементів становлення, розвитку та функціонування громадянського суспільства виступає свобода у праві як умова і спосіб людської самореалізації, яке забезпечується персональною відповідальністю. Тобто, свобода виступає (свобода дій, вчинків, думок тощо) як одвічна складова повноцінного розвитку людини [139, с. 169].

Суспільна взаємодія в рамках окремого колективу, громадянського суспільства і держави в цілому потребує впорядкування, організації та узгодження – неодмінною умовою чого є свобода у праві, що передбачає накладення певних обмежень. Відповідно, анормативність, свобода поза юридичною формою – це відсутність будь-яких зв'язків, тобто несвобода.

Право встановлює масштаб свободи і відповідальність особистості. Тому сутність природного призначення свободи, як вільного користування людиною своїми правами, полягає не тільки у тому, що вона є простором для використання життєвих благ, а й у тому, що вона є простором активності, розвитку природних задатків людини з метою поступального розвитку всього людського роду.

У рамках громадянського суспільства і його інститутів свобода проявляється не так, як в межах держави, де людина заявляє про себе як пасивна особа, оскільки вона об'єкт уваги і маніпуляції, клопотів і покарання. У громадянському суспільстві людина заявляє про себе як особа автономна і вільна. Людина рівна серед рівних, оскільки люди за своїм власним бажанням створили об'єднання та самі виробляють ціннісні орієнтири, норми і правила, яких і мають дотримуватися.

Тобто, в межах громадянського суспільства свобода у праві визначає масштаб та міру свободи кожного. Міра свободи, а отже і вибору в умовах громадянського суспільства є важливішою, ніж у відношеннях «громадянин – держава». Поки люди створюють свої об'єднання на рівні процесу, вони мають можливість активно вмішуватися у свою творчість. Однак, як тільки ця творчість отримує певну форму, воно отримує відносну самостійність, незалежність від тих хто його створив, оскільки у своєму розвитку воно підкорюється своїм законам, а не волі своїх творців [42, с. 62].

Однак, необхідно підкреслити, що свобода у праві є неможливою, якщо вона певним чином не гарантована, зокрема, державою. Адже, міра свободи виявляється лише в діючому праві, яке наділяє суб'єктів відповідними правами та покладає на них обов'язки, і, як наслідок, визначає положення і роль особистості в суспільстві. У цьому сенсі міру свободи людини представляє юридичний закон.

У сучасній юридичній літературі підкреслюється, що базовою основою громадянського суспільства є принцип: «громадянам дозволено все, що не заборонено законом», з час цей принцип був реалізований у французькій Декларації прав і свобод людини та громадянина. Тобто, здійснюється співвідношення свободи і права: свобода громадянина не тільки обмежується заборонами, але й гарантується правом у тому сенсі, що створює впевненість в безпеці [308, с. 27].

В. Козловський пише, що свобода як стан непомітна, тому саме право, встановлюючи граничну її межу, безпосередньо вказує на неї, відділяючи не від чогось абстрактного, а від конкретної несвободи (особистої, економічної - в залежності від конкретного порушення) індивіда або суспільства в цілому. З огляду на це, сутність свободи у праві полягає не лише у прагненні забезпечити поєднання індивіда зі світом, іншими людьми, а й у можливості віднайти зв'язок і здійснення світу в собі [102, с. 265].

Тобто, розвиненість громадянського суспільства визначається рівнем розвитку свободи як цінності права, що визнається в цьому суспільстві і може

бути використано як критерій типізації суспільства з урахуванням його політичних характеристик.

У науковій літературі виділяють умови формування і укріплення сучасного громадянського суспільства: 1) усесторонній розвиток особистості; 2) вільний вибір особи свого життєвого шляху; 3) відповідальність за свій вибір. Тільки така особистість є активною у вирішенні не тільки особистих, а й суспільно-політичних проблем, самостійно визначати і вирішувати життєві питання. Таким чином, держава забезпечує свободу вибору особистості шляхом надання їй максимум допустимих прав і свобод, при цьому не порушуючи прав і свобод інших осіб; з іншого боку – встановлюючи максимум відповідальності за особистий вибір під впливом дотримання нею системи правових норм, не порушуючи прав і свобод інших громадян.

Виховання у людини правильного розуміння свободи і відповідальності вимагає значних зусиль і тривалого часу, якщо ж особа прагне уникнути тягаря відповідальності, то це можна охарактеризувати за висловленням Е. Фромма як «втечу від свободи» [257, с. 95-97]. Адже, прагнення свободи з боку конкретної особистості повинно узгоджуватися з такими ж прагненнями інших членів суспільства. Свобода – це формула, «коли я приймаю іншого, а інший приймає мене» [128, с. 27].

Таким чином, чим більш розвинутими та демократичними є державно-правові інститути, чим більш гарантованою є свобода громадян, тим в більшій мірі суспільство може претендувати на право називатися громадянським суспільством.

Тобто, громадянське суспільство - це відносини, які базуються на свободі власності та пов'язані з індивідуальним вибором, політичними і культурними переконаннями, де однією з головних ціннісних орієнтацій суспільства виступає свобода у праві, яка встановлює рівні та справедливі межі у цих відносинах; наділяє суб'єктів необхідними правами і обов'язками та накладає на них відповідальність за дотримання нормативно визначеної свободи у праві.

Отже, свобода у праві є важливою умовою становлення громадянського

суспільства, що полягає в упорядкуванні свободи, а остання втілюється у конкретних юридичних правах. Однак така свобода може існувати лише за умови, коли члени громадянського суспільства мають високий рівень соціального та інтелектуального розвитку, наділені внутрішньою свободою та здатні самостійно діяти в межах свободи, яка не просто існує абстрактно, а реалізується в суб'єктивних правах та гарантована правом.

Політичним фундаментом громадянського суспільства виступає правова держава, яке є необхідною умовою для забезпечення свободи у праві, розвитку суспільства. Правова держава покликана не протистояти громадянському суспільству, а створювати найбільш сприятливі умови для його нормального функціонування та розвитку. У правових межах громадянського суспільства можливий перехід від жорстких форм здійснення влади до реального суспільного договору між особистістю, суспільством і державою [69, с. 28-34].

Тому громадянське суспільство невіддільне від правової держави, яка втілює в собі прогресивні здобутки людства у державно-правовій сфері. Зокрема, П. Рабінович пише, що саме поняття правової держави є загальноцивілізаційним надбанням, загальнолюдською цінністю політико-юридичної практики [215, с. 23].

Ідею правової держави як і громадянського суспільства знаходить своє відображення ще з античних часів, у ранньобуржуазний період ідея правової держави та верховенства права, забезпечення свободи спиралася на ідеї античних мислителів, а саме розуміння правової держави передбачало обмеження її втручання в економіку та забезпечення особистої свободи індивіда.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. ідеї правової держави набувають тих властивостей і характеристик, без яких цивілізоване суспільство не може існувати. У своєму становленні та розвитку права і свободи людини та правова держава є нероздільними. Значна цінність правової держави визначається тим, що вона виникає на шляху пошуку свободи та в свою чергу намагається бути гарантом цієї свободи.

Правова держава є формою обмеження авторитаризму влади свободою у праві, яка визначається як пріоритет щодо держави і є первинною ознакою правової держави. Метою правової держави є забезпечення меж свободи індивіда, неприпустимість порушення рівня свободи, обмеженого правом, заборона порушеного права та неможливість застосування силових засобів заснованих на праві [210, с. 86-87].

Особливе значення приділено і соціальній складовій правової держави, адже її основою, сутністю і виступає громадянське суспільство, яке на основі свободи як цінності права об'єднує вільних громадян.

Можна стверджувати, що у правовій державі, де реально функціонує громадянське суспільство, люди можуть бути згармонізованими тільки тоді, коли це відбувається на основі цінування професійних та моральних якостей кожного, а, отже, і суспільства в цілому. Це надасть можливість індивідам створити громадські об'єднання, які будуть протидіяти невинуватому втручання держави.

Свобода у праві може визначатися як одна із основних ознак правової держави, оскільки визначає сенс та зміст законів, які лежить в основі діяльності законодавчих, виконавчих та судових органів влади.

Формою вираження та захисту свободи у праві є закони, адже останні визначають міру свободи та охороняють свободу як ціннісну характеристику права. Основним законом правової держави – є Конституція, пріоритет якої невід'ємна риса правової держави.

У науковій літературі зазначається, що основним із завдань побудови громадянського суспільства та правової держави є встановлення верховенства закону, що виконувалися б усіма членами суспільства, незалежно від їх становлення.

Однак закони суспільства можуть бути різною мірою соціально справедливими, необхідною умовою їх максимальної соціальної справедливості є забезпечення демократичних свобод. Оскільки право істинне не тому, що воно записане в законі та існує в офіційній формі, а завдяки своєму змістові.

Закони повинні бути правовими, містити правові норми. Неухильне дотримання принципу верховенства закону покликане забезпечити свободу у праві у всіх сферах життя, а з боку підвладних – повагу до законів та органів влади. За такого розуміння сила держави, на якій вона ґрунтується, законна лише в тому випадку, якщо вона застосовується у суворій відповідності із сутнісним змістом права – свободою. При цьому закон, зобов'язуючи окремого громадянина до дотримання загальноприйнятих правил поведінки, водночас окреслює межі прерогатив держави стосовно індивідуальної свободи.

У цьому контексті слід пам'ятати, що сам закон ще має стати правовим. Принципова незбіжність цих двох категорій вже давно була зафіксована західною політичною думкою. Ще Т. Гоббс зазначав, що вони різняться як протилежності: «Закон – це пута, а право – це свобода», тобто суть правової держави полягає в тому, що вона використовує закон, засоби державної влади для забезпечення і захисту невід'ємних, природою чи Богом даних свобод людини. Саме свобода була покладена в основу всієї системи законодавства західноєвропейських демократичних країн. Тому цю систему не безпідставно визначають як систему свободи [68, с. 200-201].

Ще однією характерною ознакою правової держави є реальність свободи у праві, що полягає в пріоритеті прав і свобод особистості та соціальній справедливості. Правова держава визнає за собою певну визначену сферу свободи, у яку державу не може втручатися, а у випадку порушення особа може звертатися за судовим захистом. Таким чином, ілюзорна свобода перетворюється в реальну (фактичну свободу – свободу у праві).

У цьому контексті є важливим підкреслити важливість взаємовідносини особистості та держави, які в правовій державі повинні виступати як рівні партнери, які володіють взаємними правами та обов'язками. Держава, визначаючи свою відповідальність перед особою і громадянином, у тому числі стверджує їх права і свободи. Тобто, держава може не тільки вимагати виконання покладених на особу обов'язків, а сама зобов'язана виконувати обов'язки перед особою, зокрема, сприяти реалізації свободи як цінності права.

У випадку не дотримання своїх визначених правом свобод (можливостей), у правовій державі повинен бути розроблений механізм захисту або відновлення своїх порушених прав, якщо ж держава не в змозі захистити свого громадянина, останній може звернутися до міжнародних інстанцій.

Держава, визначаючи свою відповідальність перед особою, таким чином стверджує їх права і свободи. Оскільки, інститут відповідальності держави перед особою - це одна із головних гарантій свободи людини, закріплених у чинному законодавстві. Дійсна свобода не включає, а передбачає взаємну дисципліну і взаємну відповідальність як громадян, так і держави. У відповідальності знаходить прояв діалектика необхідності і свободи, їх єдність. Право, що регламентує можливу і необхідну поведінку, виступає важливою умовою свободи особи. Держава охороняючи право, охороняє тим самим свободу громадян. Таким чином, громадянин і держава є носіями взаємних обов'язків, найбільш чітко сформульованих у юридичних правах і обов'язках.

Однак, визначення прав і обов'язків, особливо в умовах глибокої суспільно-політичної та економічної кризи, військового конфлікту в Україні, - ще далеко не останній крок в напрямку посилення відповідальності держави перед громадянським суспільством. Зрозуміло, що ступінь, рівень відповідальності держави перед громадянином, визначається рівнем зрілості громадянського суспільства, його самоорганізацією, активністю впливу на державно-правові механізми, взаємозв'язок суспільства, держави і громадянина, що і відкриває сутність правової держави [112, с. 52, 56]. Отже, правова держава - це політична організація суспільства, в якому право пов'язує і підкорює собі державну владу, а основні права та її соціальна безпека становлять зміст свободи у праві, яка має вираз у нормативно-правових актах.

Як вища форма політичного буття правова держава та громадянське суспільство наділено специфічними ознаками: зокрема, свобода може бути досягнута лише у тому разі, якщо державна влада обмежується правом, контролюється правом, функціонує у поєднанні та взаємодії з громадянським суспільством у рамках права; право виступає як міра свободи і справедливості

та встановлюється взаємна відповідальність між державою та особою; законодавче закріплення і реальне забезпечення свободи у праві – наявність налагодженого правового механізму їх охорони та захисту [184, с. 90-94].

У сучасних період, коли відбувається осмислення можливостей і меж реалізації свободи у праві, модернізація суспільства і активне реформування всіх напрямків суспільних відносин, особлива увага повинна бути приділена саме українській культурі. Адже досить часто на правові реформи населенням переноситься своє невдоволення темпами економічного зростання (особистого матеріального збагачення), що сприяє формуванню правового нігілізму та гальмує побудову громадянського суспільства та правової держави.

Необхідно зазначити, що свобода у праві не спрямована вирішувати питання матеріального добробуту населення. Право може сприяти наведенню порядку, поглибити демократичні перетворення, економічні та соціальні реформи, але безпосереднього впливу на підвищення матеріального достатку населення воно не здійснює. «У дійсному житті право завжди переслідує окремі цілі, нав'язані йому релігією, мораллю, політикою, міркуваннями доцільності тощо. Це справді важливе призначення права та його суттєва функція. Але якщо ми не здатні у праві побачити ціль, адекватну його власній сутності, якщо його цінність зведена до практичної користі і не пов'язується з усвідомленням самоцінності і привабливості права, то ми не розуміємо сутність права. Принцип самоцінності права не передбачає, щоб фундаментальні цінності, які реалізуються у праві, знаходилися у ньому самому, щоб реалізація правових ідеалів, правових способів буття визнавалася самостійною метою духовного і практичного життя людини» [139, с. 98].

На сучасному етапі демократичних перетворень, де стратегічне майбутнє України є проголошення євроінтеграційного курсу, відбувається гостра боротьба за свободу як основу побудови громадянського суспільства і правової держави. Окрім того, політика європейської інтеграції України має відбуватися з урахуванням динамічних процесів політичного та економічного розвитку Європейського Союзу. У цьому контексті вжиття державою заходів,

спрямованих на посилення національної економіки, недопущення або пом'якшення негативних зовнішніх впливів разом з усвідомленням суспільством об'єктивних причин та безумовних переваг європейської інтеграції дозволять Україні досягти найкращих результатів на обраному та законодавчо затвердженому зовнішньополітичному векторі [74, с. 114-115].

Отже, перехід до нової моделі здійснення потреб людини, пошуки шляхів виходу з кризи породжує нестабільність у суспільстві. Подолати її можна одним тільки повним запереченням минулого, що веде лише до дезорганізації і перешкоджає утвердженню майбутнього. За цих умов держава не повинна дати народному незадоволенню досягнути того ступеня напруги, який може зруйнувати все, аж до фундаменту подальших перетворень. У такі переломні моменти політичні діячі мають врахувати, що за відносної рівності суспільних сил, які борються, є необхідним своєрідний компроміс інтересів. Натомість крайня напруженість та упертість в боротьбі роблять її занадто затяжною і гострою, призводять до анархії, яка швидко розвивається і виснажує всі життєві сили держави. За таких умов державі загрожують згубні наслідки: вона легко робиться жертвою зовнішнього завоювання або лютих, руйнівних і деморалізуючих все суспільне життя внутрішніх диктатур.

Зараз ми переживаємо саме таку небезпечну державну кризу. Єдиний вихід з неї – якнайшвидше перетворення державного ладу на засадах правової державності. Розвиток суспільства, створення правової держави, громадянського суспільства на основі свободи як цінності права, завжди супроводжується виникненням суперечливостей. Тому держава повинна дбати про те, щоб ця боротьба велася в суспільстві у цивілізованих межах, щоб за допомогою правових засобів утвердити автономію і абсолютну цінність свободи у праві. Якраз із таких позицій виходили прихильники доктрини правової держави і громадянського суспільства [264, с. 108-111].

Оскільки реформування в Україні, що пов'язане з в процесами євроінтеграції неможливе поза умов розбудови зрілого громадянського суспільства та правової держави, зокрема В. Цветков, І. Кресіна та

А. Коваленко зазначають з цього приводу, що коли не буде громадянського суспільства, то не буде ефективної правової держави, ефективного державного управління, необхідних для подальшого розвитку українського суспільства [284, с. 7]. Саме громадянське суспільство та правова держава має посприяти формуванню більш ефективної системи суспільних відносин на основі принципів рівності, свободи та соціальної справедливості.

Однак, слід пам'ятати, що правова держава, громадянське суспільство не самоціль, а соціально-історичні обумовлені форми виразу, організації, впорядкування і захисту свободи у праві в суспільних відносинах.

Право в сучасних умовах насамперед полягає в тому, що воно, як ніякий інший соціальний інститут, виступає гарантом свободи людей, визначником її меж, а головне – способом її перетворення на формальну, творчу, цілеспрямовану суспільну активність, мета якої – реалізувати основоположні цінності й ідеали сучасної цивілізації. Тобто, свобода як найвища правова цінність може виступати критерієм людського прогресу, у тому числі й у сфері державно-правових форм, суспільних відносин та місця особистості в суспільстві.

Отже, основними характерними рисами свободи у праві є: особа отримує свободу від народження, що відкриває можливості вільного розвитку особистості.

З огляду на вказані характеристики свободи у праві логічним є висновок про те, що така свобода виступає як ідеологічною, так і практико-юридичною засадою для побудови громадянського суспільства та правової держави, оскільки саме в свободі концентруються загальнолюдські цінності, які сформовані в процесі розвитку державно-організаційного суспільства, а природній прогрес людського життя вносить і буде вносити нові елементи в теорію і практику формування та вдосконалення свободи у праві.

Висновки до Розділу 3

1. Реалізація свободи у праві передбачає можливість вибору: використовувати, дотримуватися, виконувати чи застосовувати норми, передбачені міжнародними документами, Конституцією, законами, іншими нормативно-правовими актами.

2. Свобода у праві не виключає, а передбачає взаємодисципліну і взаємовідповідальність як громадян, так і держави. У відповідальності знаходить прояв єдність необхідності і свободи. Оскільки свобода у праві безпосередньо пов'язана з діяльністю (відповідними рішеннями тощо) посадових осіб держави, особливо з огляду на те, що свобода є однією з головних правових цінностей, не викликає сумніву, що від рішень посадових осіб державних органів, їх правової культури та правосвідомості залежить, яке рішення вони приймуть щодо конкретної особи, а отже чи є свобода насправді цінністю в процесі реалізації законних прав та інтересів людини, чи їх реалізація є суто технічним процесом, який може нівелювати свободу як цінність права.

3. Реалізація свободи у праві є відносною і обмеженою настільки, наскільки це передбачено нормативно закріпленими обов'язками щодо дотримання прав і свобод інших осіб. У такому разі саме свобода однієї людини (чи групи осіб), яка обмежена санкціонованими державою правами і свободами іншої людини (групи осіб), може вважатися дійсно свободою та цінністю права. Така свобода сприяє забезпеченню правового порядку, який не є вимушеною мірою, а відображає ті цінності, що панують у суспільстві в результаті взаємодії людей у процесі реалізації своїх прав і свобод.

4. Свобода у праві виступає центральним елементом побудови громадянського суспільства та правової держави на основі демократичних принципів та інститутів. Однією з головних умов у цьому процесі є забезпечення прав та свобод, які можуть існувати лише тоді, коли члени громадянського суспільства мають високий рівень морального, соціального та

інтелектуального розвитку, наділені внутрішньою свободою та здатні самостійно діяти в межах, які не просто існують абстрактно, а реалізуються в суб'єктивних правах та гарантовані правом.

5. Громадянське суспільство і правова держава будуються на основі свободи, та водночас створюють умови для свободи у праві, що санкціонується державою і визначається на законодавчому рівні.

ВИСНОВКИ

У дисертації комплексно, на основі відповідного методологічного інструментарію досліджено аксіологію феномена свободи у трансформаційних суспільствах. В узагальненому вигляді основні положення, висновки та ідеї наукової роботи полягають у такому:

1. Методологія дослідження свободи як цінності права включає сукупність наукових підходів, принципів і методів, які використовуються в пізнанні наукових явищ і категорій. Центральним у контексті цього дослідження є аксіологічний підхід, завдяки якому було проаналізовано свободу як ідею, принцип та цінність для окремої людини та суспільства загалом. Теоретична рефлексія свободи як філософсько-правової універсалії знаходить своє відображення в процесі становлення і розвитку свободи як категорії правової культури в філософії права в умовах інформаційного суспільства. Спільними рисами сучасних філософсько-правових концепцій розуміння категорії «свобода» є: а) визначення цієї категорії як однієї з ключових у правовій культурі; б) дослідження питання про співвідношення свободи і права; в) визнання того, що свобода детермінується конкретними історичними умовами, має чіткі межі і передбачає нормативний характер.

Порівняльно-правовий аналіз сучасних філософсько-правових концепцій, які досліджують різні аспекти свободи (юридична антропологія, комунікативна теорії права, юридична етика та інформаційне право), дозволив визначити особливість свободи в умовах інформаційних реалій. Свобода має відкритий характер, що розвивається як категорія правової культури. Проблеми поєднання юридичних і моральних детермінантів свободи мають не лише теоретичне, а й практичне значення. Провідну роль у сучасних реаліях займає інформаційно-комунікативна функція свободи як правової категорії, її етичні аспекти правового регулювання практично залишаються поза увагою дослідників.

Аналіз філософсько-правових підходів до розуміння свободи дозволив

визначити тенденцію концептуального синтезу моральних і правових аспектів свободи як відповідей на виклики розвитку культури інформаційного суспільства, вдосконалення правосвідомості, культури особистості, розвитку активної діяльності і регулювання процесів правових комунікацій.

2. Аналіз генези категорії «свобода» дає змогу виокремити такі етапи її наукового аналізу: 1) свобода в античну добу є абстрактною, споглядальною, зорієнтованою на природні інтереси людини, її самозахист і усвідомлення нею сенсу життя; 2) в епоху Середньовіччя (Відродження і Просвітництво) :а) свобода постає, по-перше, як ідея єдності Бога і людини, де доля людини потрапляє у залежність від волі Абсолюту, по-друге, як свобода не окремої людини, а певного прошарку суспільства, залежність від монарха в умовах феодального суспільства, де права розглядали як привілеї, даровані вищими станами; б) розуміння свободи охоплює такі основні характеристики: свобода як природне право, що належить кожній людині внаслідок її належності до людського роду; як усвідомлена необхідність, умовою появи якої є пізнання закономірностей існування життєвого світу для узгодження дій людини з об'єктивними законами природи і суспільства; як можливість, що обмежена писаним правом; 3) свобода у Нову добу характеризується як право людини робити все, що дозволено законом; як відповідальність перед іншими суб'єктами суспільних правовідносин; як вибір поведінки суб'єкта, що спрямований на реалізацію його внутрішніх потреб; 4) у Новітній час розуміння свободи спрямовано до: а) людиноцентризму (основою філософського вчення є людина та її свобода); б) розуміння свободи як творчої сили особистості; в) визнання соціального порядку як однієї з умов існування творчої свободи людини; г) характеристики свободи не лише як абстрактної соціальної цінності, а й як правового порядку, відповідно до якого свобода для людини – не лише права, а й обов'язки та відповідальність перед іншими людьми, суспільством і державою.

3. Змістовна характеристика категорії «свобода» може мати вияв у двох аспектах: у широкому (природно-правовому) – як можливість вибору, що

надана людині природою, та у вузькому (позитивному) – як принцип, що встановлює межі свободи, дає змогу охарактеризувати її в юридичному сенсі, зумовлює процес становлення, функціонування та розвитку особи, суспільства, держави й визначає гарантії свободи за допомогою права (юридико-правових засобів).

Категорія «свобода у праві» у просторово-темпоральному вимірі визначається як легітимізований і санкціонований державою простір для реалізації поведінки суб'єктів, нормативно визначений у правах та обов'язках людини і громадянина, в яких право є межею між свободою і свавіллям, вказує на визначену міру (баланс), що забезпечує свободу особи, суспільства і держави.

4. Плюралізм типів праворозуміння обумовлює різні підходи до визначення поняття свободи. У позитивізмі «простір свободи» нормативно обмежується державним регулюванням; з позицій природно-правового підходу до розуміння права, яке безпосередньо пов'язане з природними правами людини, свобода постає як надані людині від народження можливості, що не залежать від волі держави, потенція самостійно діяти відповідно до власних цілей (межа такої свободи – права і свободи інших осіб); соціологічний напрям розглядає право і свободу як умови виникнення відносин, що породжують юридичні наслідки; інтегративне розуміння права поєднує визначення свободи, що утвердилися в природному праві та позитивізмі. Кожна окрема правова концепція неспроможна цілісно дослідити свободу у праві та надати їй об'єктивну всебічну характеристику.

В умовах інформаційного суспільства відбуваються трансформації феномена свободи: 1) на рівні буденної свідомості; 2) на мікрорівні і макрорівні правової культури; 3) на філософсько-правовому метарівні. На рівні буденної свідомості формується новий вид ідентичності – мережева або віртуальна ідентичність. Через поширення віртуального простору формуються нові підходи до розуміння свободи.

5. Цінність права пов'язана з його внутрішнім змістом та відображає

багатогранність цієї категорії, найважливішим елементом якої є свобода; інструментальна цінність права спрямована на зовнішній його прояв, що пов'язується із забезпеченням стабільності суспільних відносин за допомогою юридичних механізмів; історико-культурна цінність права визначається як результат культури людства у відповідний історичний період.

Кожен аспект цінності права виявляється на таких рівнях: загальнолюдському – шляхом формування правових цінностей, які стають світовими цінностями (свобода, гуманізм, демократія); загальносоціальному – право втілює норми, які відповідають інтересам суспільства у відповідний історичний період та спрямовані на ефективний розвиток суспільства; особистісному – цінність права виявляється в забезпеченні рівних меж свободи особистості та їх гарантуванні.

6. Соціальна цінність свободи полягає в забезпеченні гідного існування й окремого індивіда, і всього суспільства та держави. Свобода встановлює можливості конкретної діяльності суб'єктів суспільних відносин, що є чинником визначення, оновлення і врегулювання суспільних відносин, а також досягнення миру та злагоди.

7. Функціональне призначення свободи – це основні напрями її впливу на суспільні відносини (шляхом можливості вибору), які зумовлені соціально-ціннісним змістом свободи в житті людей, а також відповідають основним потребам суспільства в конкретний історичний період, встановлюють відповідний рівень реалізації свободи у всіх сферах життєдіяльності людини.

Функціональне призначення свободи визначає можливість виокремлення:

- 1) загальносоціальних функцій (аксіологічна, ідеологічна, світоглядна, виховна, комунікативно-інформаційна та інтегративна), що розкривають зміст свободи в її філософському розумінні, характеризуючи ціннісний, ідеологічний, світоглядний та інформаційний вплив свободи на суспільні відносини;
- 2) юридичних функцій (регулятивна та охоронна), що надають уявлення про свободу як рівну та справедливу межу поведінки суб'єктів суспільних відносин, права та обов'язки яких регламентовано нормативно-правовими актами та

гарантовано державою.

8. Свобода у філософсько-правовому контексті передбачає відповідальність, яка покладається на особу. У цьому сенсі поняття відповідальності характеризує позитивне соціальне ставлення особи до своїх вчинків. «Стримувальний» ефект відповідальності стосується не лише свавільних протиправних дій, що зазіхають на свободу інших членів суспільства, він передбачає свободу самореалізації особи шляхом встановлення відповідальності перед суспільством за наслідки своїх вільно обраних дій. Суб'єкт обмежує свою свободу задля необхідності гармонізації життя в соціумі.

9. Філософсько-правовий контекст реалізації свободи передбачає можливість вибору: використовувати, дотримуватися, виконувати або застосовувати норми, передбачені міжнародними документами, Конституцією, законами, іншими нормативно-правовими актами.

Свобода є важливим державотворчим і правотворчим засобом розбудови громадянського суспільства та правової держави. Однією з головних умов у цьому процесі є забезпечення свободи у праві, яка може існувати лише тоді, коли члени громадянського суспільства мають високий рівень соціального, морального та культурного розвитку, наділені внутрішньою свободою та здатні самостійно діяти в межах, які не існують абстрактно, а реалізуються в суб'єктивних правах, що гарантовано правом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абушенко В. Л. Ценностные ориентации. Новейший философский словарь / [сост. А. А. Грицанов]. Минск: Изд. В. М. Скакун, 1998. 896 с.
2. Автономов А. С. Некоторые проблемы правовой методологии и технологии. *Генетические закономерности права*: сб. науч. трудов, посвященный 90-летию со дня рождения профессора С. Г. Дробязко / [редкол.: С. А. Балашенко (гл.ред.) и др.]. Минск :Бизнесофсет, 2013. С. 88–96.
3. Алаіс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». К., 2003. 20 с.
4. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. М.: Юрид. лит., 1981–1981. Т. 1. 1981. 360 с.
5. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. М.: Статут, 1999. 712 с.
6. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе. М.: Юрид. лит., 1971. 223 с.
7. Алексеев С. С. Тайна права: его понимание, назначение, социальная ценность. М.: НОРМА, 2001. 176 с.
8. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права. [пер. з англ. Р. Семківа]. К.: Києво-Могилянська академія, 2008. 358 с.
9. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / [упоряд.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; відп. ред. С. Головатий]. К.: Книги для бізнесу, 2008. 992 с.
10. Аристотель. Политика. М.: Советская энциклопедия, 1965. 416 с.
11. Арістотель. Політика. [пер. с давньогр. та передм. О. Кислюка]. [2-е вид.]. К.: Основи, 2003. 239 с.

- 12.Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации. М.: НОРМА: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. 784 с.
- 13.Байтин М. И. Сущность права. Саратов: Изд-во СГАП, 2001. 413 с.
- 14.Бандура О. О. Єдність цінностей та істини в праві: [монографія] К.: Нац. академія внутрішніх справ України, 2000. 200 с.
- 15.Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования: [учеб. пособие]. К.: МАУП, 2002. 216 с.
- 16.Баскин Ю. Я. Очерки философии права. Сыктывкар, 1996. 326 с.
- 17.Бауман З. Свобода. М.: Новое издательство, 2006. 132 с.
- 18.Бахрах Д. Н. Основные понятия теории социального управления: [учеб. пособие по спецкурсу]. Пермь: Пермский гос. ун-т, 1978. 101 с.
- 19.Белкін Л. Від верховенства права до правового нігілізму: небезпеки деяких тлумачень. *Право України*. 2010. № 11. С. 56–66.
- 20.Беляков К. Інформація в праві: теорія і практика. К.: КВІЦ, 2006. 118 с.
- 21.Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека: Царство Духа и царство Кесаря. М.: Республика, 1995. 383 с.
- 22.Бердяев Н. А. Самопознание: опыт философской автобиографии. М.: Мысль, 1991. 336 с.
- 23.Берман Г. Д. Западная традиция права: эпоха формирования. М.: Изд-во Московского ун-та, 1998. 622 с.
- 24.Біленчук П., Гвоздецький В., Сливка С. Філософія права: навч. посібник для вищ. навч. закладів. К.: Атіка, 1999. 206 с.
- 25.Бобровник С. В. Компромис і конфлікт у праві: антрополого-комунікативній підхід до аналізу: [монографія]. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2011. 384 с.
- 26.Бобровник С. В. Компромис і конфлікт: методологічні підходи до дослідження. *Правова держава. Щорічник наукових праць*. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. Вип. 20. С. 110–119.
- 27.Бобровник С. В. Правове регулювання суспільних відносин та реалізація

- права. *Правова держава: Щорічник наукових праць*. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1996. Вип. 7. С. 103–108.
28. Боднар С. Б. Свобода як смисловий компонент категорії рівність у праві. *Науковий вісник Чернігівського університету: зб. наук. праць*. Чернівці: Рута, 2005. Вип. 282: Правознавство. С. 15–20.
29. Боднар С. Б. Справедливість як смисловий компонент принципу правової рівності. *Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти: матеріали XIII Історико-правової конф. (м. Чернівці, 20–22 травня 2005 р.)*. Чернівці: Рута, 2005. С. 284–292.
30. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. М.: Юрид. лит., 1967. 205 с.
31. Бычко И. В. В лабиринтах свободы. М.: Политиздат, 1976. 159 с.
32. Васильченко В. А. Антропология правового конфликта: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13. Ставрополь, 2002. 153 с.
33. Великий енциклопедичний юридичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка]. К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка»», 2007. 992 с.
34. Венгеров А. Б. Теория государства і права. М.: Новый Юрист, 1998. 622 с.
35. Витрук Н. В., Копейчиков В. В. Реализация прав и свобод личности как процесс. М.: Юрид. лит., 1983. 483 с.
36. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России. М.: Юрид. лит., 1997. 305 с.
37. Волошин Ю. О. Принцип. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 5: П–С. 2003. С. 110–111.
38. Вольтер Ф. А. Избранное. М.: Терра, 1998. 544 с.
39. Вступ до теорії правових систем: монографія. [за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2006. 432 с.
40. Гаджиев К. С. Политическая наука. М.: Междунар. отношения, 1994. 260 с.

- 41.Гаджиев К. С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования. *Вопросы философии*. 1991. № 7. С. 19–34.
- 42.Гайденок П. П. Парадоксы свободы в учении Фихте. М.: Наука, 1990. 129 с.
- 43.Гвардини Р. Концепт нового времени. *Вопросы философии*. 1990. № 4. С. 127–163.
- 44.Гвоздік О. І. Рациональність: загальна теорія та логіка історії. К.: Укр. академія внутр. справ, 1994. 176 с.
- 45.Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство. [пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра]. К.: Юніверс, 2000. 336 с.
- 46.Гегель Г. В. Ф. Сочинения. Сочинения: в 14 т. М.: Л., 1929–1959. Т. VIII. Философия истории. М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1935. 468 с.
- 47.Гегель Г. В. Ф. Философия права. [пер. с нем.; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц]. М.: Мысль, 1990. 524 с.
- 48.Гертых В. Свобода и моральный закон у Фомы Аквинского. *Вопросы философии*. 1994. № 1. С. 87–101.
- 49.Глухарева Л. И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). М.: Юристъ, 2003. 304 с.
- 50.Гоббс Т. Свобода. Избранные произведения: в 2 т.; [пер. с англ.]. М.: Мысль, (1964) 1965–1965. Т. 1. 1965. С. 298–342.
- 51.Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. М.: Сов. энциклопедия, 1989–1991. Т. 1. 1989. 625 с.
- 52.Головистикова А. Н., Дмитриев Ю. А. Проблемы теории государства и права: [учебник]. М.: Изд-во «Эксмо», 2005. 832 с. (Российское юридическое образование).
- 53.Государственное право Российской Федерации: [под ред. О. Е. Кутафина]. М.: Гардарика, 1993.

- 54.Гребенщиков В. А. Азбука свободы для всех: в 4 ч. М.: Тематик, 2000. Ч. 2.: Общество, социальная свобода. 2000. 32 с.
- 55.Грищук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект: [монографія]. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. 272 с.
- 56.Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / [за ред. С. В. Бобровник]. К.: Логос, 1997. 123 с.
- 57.Гроцій Г. О праве войны и мира. М.: Ладомир, 1994. 868 с.
- 58.Гульга А. В. Немецкая классическая философия. М.:Рольф, 2001. 416 с.
- 59.Гуренко М. М. Розвиток політико-правової думки про гарантії прав і свобод людини і громадянина: [монографія]. К.: Логос, 2002. 252 с.
- 60.Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): [навч. посібник. К.: Знання, 2005. 655 с.
- 61.Дворкін Р. Серйозний погляд на права. [пер. с англ. А. Фролкина]. К.: Основи, 2000. 519 с.
- 62.Декларація незалежності США 1776 року. URL: <http://pidruchniki.com/1838082844476/pravo/ssha>.
- 63.Декларація прав Вірджинії. URL: <http://www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-5/11.htm>.
- 64.Декларація прав людини і громадянина. URL: <http://constituante.Nvejournal.com/10253.html>.
- 65.Диденко Н. Г., Селиванов В. Н. Право и свобода. *Правоведение*. 2001. № 3. С.134.
- 66.Дмитриев Ю. А. Соотношение понятий политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества. *Государство и право*. 1994. № 7. С. 28–34.
- 67.Донченко О. П. Свобода як категорія права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2010. 258 с.
- 68.Дробницкий О. Г. Мир оживших предметов: Проблема ценности и марксистская философия. М.: Политиздат, 1967. 351 с.

69. Евдокимов В. А. Украина в условиях глобализации. Московский юридический форум «Глобализация, государство, право, XXI век». М.: Городец, 2004. С. 57–58.
70. Європейська конвенція про захист прав і основоположних свобод людини від 04 листопада 1950 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
71. Європейський проект та Україна: монографія / [А. В. Єрмолаєв, 72. Б. О. Параховський, Г. М. Яворська та ін.]. К.: НІСД, 2012. 192 с.
73. Завадская Л. Н. Механизм реализации права. М.: Наука, 1992. 288 с.
74. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/995_015.
75. Загальна теорія держави і прав: (основні поняття, категорії, прав. Конструкції та наук. концепції): навч. посібник. [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. К.: Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
76. Загальна теорія держави і права. [Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Богачова Л. Л. та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.
77. Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. В. М. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
78. Заєць А. П. Праворозуміння. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. К.: Юрінком Інтер, 2006. С. 225–264.
79. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 26 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/5Bo^73460-17>.
80. Закон України «Про телебачення та радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3759-12>.
81. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр>.
82. Иконникова Г. И., Ляшенко В. П. Основы философии права М.: ИНФРА-

- М; Весь Мир, 2001. 256 с. (Высшее образование).
83. Ильин И. А. Путь к очевидности. М.: Республика, 1993. 431 с.
84. Ильин И. А. Собрание сочинений: в 10 т. М.: Русская книга, 1993–1999. Т. 1. 1993. 400 с.
85. История политических и правовых учений. [под ред. О. Лейста]. М.: Юрид. лит., 1997. 575 с.
86. История правовых и политических учений. Под ред. В. С. Нерсисянца. М.: Юрид. лит., 1988. 816 с.
87. Итоговый документ Венской встречи представителей государств-участников Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. *Международная защита прав и свобод человека*. М., 1990. С. 73–85.
88. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: монографія / [кол. авторів ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко]. К.: ТОВ «Видавництво “Юридична думка”», 2009. 216 с.
89. Калашников С. В. Конституционные основы формирования гражданского общества в Российской Федерации : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.02. М., 2001. 447 с.
90. Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. СПб.: Наука, 1995. 528 с.
91. Кант И. Собрание сочинений: в 6 т. М.: Советская энциклопедия, 1963–1966. Т. 6. 1966. 319 с.
92. Кант И. Сочинения: в 6 т.; [под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др.]. М.: Мысль, 1963–1966. Т. 4. Ч. 1–2. 1965. 494 с.; Т. 4. Ч. 2. 566 с.
93. Кельзен Г. Чисте правознавство: з дод.: Проблеми справедливості. [пер. з нім. О. Мокровольського]. К.: Юніверс, 2004. 496 с.
94. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: методологічні проблеми розвитку та системний аналіз: [монографія]. Тернопіль: Терно-граф, 2007. 152 с.
95. Кемпбелл Дж. Свобода и сообщество. *Вопросы философии*. 1992. № 12. С. 112–126.

96. Керимов Д. А. *Философские основания политико-правовых исследований*. М.: Мысль, 1986. 332 с.
97. Кистяковский Б. А. *Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права*. М.: Тип. Сабашниковых, 1916. 704 с.
98. Кістяківський Б. *Вибране*. К.: Абрис, 1996. 471 с.
99. Ковальський В. С. *Охоронна функція права: [монографія]*. К.: Юрінком Інтер, 2010. 336 с.
100. Козловский В. В., Уткин А. И., Федотова В. Г. *Модернизация: от равенства к свободе*. СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 1995. 279 с.
101. Козловський А. А. *Право як пізнання: Вступ до гносеології права*. Чернівці: Рута, 1999. 295 с.
102. Козюбра М. І. *Правовий закон: проблема критеріїв*. *Вісник Академії правових наук України*. Харків: Право, 2003. № 2 (33) № 3 (34). С. 83–96.
103. Козюбра М. І. *Праворозуміння: поняття, типи та рівні*. *Право України*. 2010. № 4. С. 10–21.
104. Козюбра Н. И. *Понятие и структура методологии юридической науки. Методологические проблемы юридической науки: сб. науч. трудов [отв. ред. Н. И. Козюбра]*. К.: Ин-т государства и права АН УССР, 1990. С. 7.
105. Колодій А. М., Олійник А.Ю. *Право людини і громадянина в Україні: навч. посіб.* К.: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
106. *Конституційне право України*. [за ред. В. Ф. Погорілка]. [3-є вид.]. К.: Наукова думка, 2002. 733 с.
107. *Конституційне право України: підручник*. [за ред. Ю. М. Тодики, А. С. Журавського]. К.: Ін Юре, 2002. 544 с.
108. *Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / [за ред. Ю. С. Шемшученка]*. К.: ТОВ «Видавництво “Юридична думка”», 2008. 256 с.
109. *Конституція України: Офіційний текст, прийнятий на п'ятій сесії*

- Верховної Ради України 28 червня 1996 р.(зі змінами станом на 01 січня 2006 р.). - К. : Концерн «Видавничий Дім “Ін Юре”», 2006. 144 с.
110. Концепція удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою в Україні. [за ред. Н. М. Оніщенко]. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. 112 с.
111. Коростей В. Про функції права. *Право України*. 2004. № 9. С. 123–127.
112. Костенко О. М. Конституція і ідеологія: проблеми співвідношення. *Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики*: зб. наук. статей. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. С. 87–93.
113. Кохановський В. П. Философия и методология науки: [учебник для высш. учеб. заведений]. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. 576 с.
114. Кравченко В. В. Конституційне право України: [навч. посібник]. К.: Атіка, 2002. 192 с.
115. Красин Ю., Галкин А. Гражданское общество: путь к стабильности. *Диалог*. 1992. № 3. С. 73–76.
116. Кудрявцев В. Н. Закон. Поступок. Ответственность. М.: Наука, 2001. 448 с.
117. Кудрявцев В. Н. Правовые грани свободы. *Советское государство и право*. М., 1989. № 11. С. 3–9.
118. Куликов А. К. Категория интереса в социологической юриспруденции Роско Паунда. *Правоведение*. 1977. № 6. С. 89–90.
119. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2005. 848 с.
120. Лабанд П. Государственный строй Германской империи. Одесса: Г. Бейленсон и И. Юровский, 1894. 32 с.
121. Лазарев В. В., Липень. С. В. Теория государства и права: [учебник] [2-е изд.]. М.: Спарк, 2000. 511 с.

122. Лазарев В. В. Теория права и государства: [учебник]. М.: Право и закон, 2004. 527 с.
123. Лейст О. Э. Три концепции права. *Государство и право*. 1991. № 12. С. 3–11.
124. Лекторский В. А. Эпистемология классическая и неклассическая. М.: Эдиториал УРСС, 2001. 256 с.
125. Ленин В. И. Полное собрание сочинений: М.: Изд-во полит. лит., 1893–1975. Т. 33. 1975. 456 с.
126. Ленін В. І. Філософські зошити. Повне зібрання творів: у 29 т. [5-е вид.]. 1969. Т. 29. 364. с.
127. Леони Б. Свобода и закон. [пер. с англ. В. Кошкина; под ред. А. Куряева]. М.: ИРИСЭН, 2008. 308 с. (Серия «Право»).
128. Леушин В. И. Реализация и применение права. Юридический процесс. Теория государства и права / [под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова]. М.: НОРМА ИНФРА.М, 1997. 558 с.
129. Лібералізм: Антологія. [упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. К.: Смолоскип, 2002. 1126 с.
130. Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 т. М.: Мысль., 1960. Т. 2. 1960. 532 с.
131. Локк Дж. Два трактата о правлении. Сочинения: в 3 т. [пер. с англ.; ред. и сост., авт. примеч. А. Л. Субботин]. М.: Мысль, 1985–1988. (Философское наследие). Т. 3. 1988. С. 135–406.
132. Лукашева Е. А. Права человека: [учебник для вузов]. М.: НОРМА, 2000. 560 с.
133. Лукашева Е. А. Право, мораль, личность. М.: Наука, 1986. 264 с.
134. Любашиц В. Я., Смоленский М. Б., Шепелев В. И. Теория государства и права. [3-е изд.]. Ростов на Дону: Феникс, 2006. 512 с. (Высшее образование).
135. Макуев Р. Х. Теория государства и права: [учебник]. М.: Юристъ, 2006. 572 с.

136. Мала енциклопедія теорії держави і права. [за заг. ред. Ю. Л. Бошицького]. К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. 368 с.
137. Малахов В. А. Философия права. М.: Академический проект, 2002. 300 с.
138. Малахов В. П. Основы философии права: [учеб. пособие]. М.: Академический Проект; Культура, 2005. 240 с. («Gaudeamus»).
139. Малахов В. П. Философия права. М.: Деловая книга, 2002. 448 с.
140. Малейн Н. С. Правовые принципы, нормы и судебная практика. *Государство и право*. 1996. № 6. С. 12–19.
141. Маляренко В. Про рівень правосуддя в державі та повагу до суду. *Голос України*. 2004. 28 жовтня. С. 5–6.
142. Малько А. В. Право для человека: ограничение или стимул? *Изв. вузов. Правоведение*. СПб., 1992. № 5. С. 23–33.
143. Мальцев Г. В. Понимание права: подходы и проблемы: [монография]. М.: Прометей, 1999. 419 с.
144. Мартиневич Ю. О. Вплив концепції праворозуміння на формування джерел права. *Митна справа*. 2011. № 3 (75). С. 67–72.
145. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права. Саратов: Изд-во Саратовской гос. академии права, 2003. 512 с.
146. Матузов Н. И. Гражданское общество: сущность и основные принципы. *Правоведение*. 1995. № 3. С. 83–93.
147. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права. М.: Юристъ, 2006. 672 с.
148. Машков А. Проблемы теории держави і права. Основи: [курс лекцій]. К.: К.І.С., 2008. 470 с.
149. Мережко А. А. Диалектика права. Проблемы філософії права: в 2 т. [за ред. Мережко А.А.]. Київ Чернівці: Рута, 2003 2004. Т. II. 2004. С. 177–180.
150. Михайлов С. В. К вопросу об определении категории «правовая ценность». *Вопросы гуманитарных наук*. 2010. № 3 (47). С. 161–166.

151. Мицкевич А. В. О гарантиях прав и свобод граждан в общественном социалистическом государстве. *Советское государство и право*. 1963. № 8. С. 24–33.
152. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. К.: Концерн “Видавничий Дім” Ін Юре, 2003–2008. Т. 1. 2003. 1232 с.
153. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
154. Монтескьє Ш. Л. О духе законов. [пер. с фр.]. М.: Мысль, 1999. 672 с.
155. Мотовиловкер Е. Я. Теория регулятивного и охранительного права: [монография]. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1990. 134 с.
156. Наслідки реалізації судових рішень у 1995 та 1996 роках. *Практика Європейського суду з прав людини*. 1997. Вип. 2. С. 15–21.
157. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння: монографія / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.]; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. К.: ТОВ «Вид-во “Юридична думка”», 2013. 480 с.
158. Неновски Н. Право и ценность. М.: Прогресс, 1987. 245 с.
159. Нерсисянц В. С. История политических и правовых учений. М. : Юридическая литература, 1988. 698 с.
160. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства: [учебник]. М.: Норма: ИНФА М, 2012. 560 с.
161. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства: [учебник для вузов]. М.: Норма, Инфра М, 1999. 612 с.
162. Нерсисянц В. С. Право и закон. М.: Наука, 1983. 366 с.
163. Нерсисянц В. С. Пути развития советского государства и права: история и перспективы. *Пульс реформ: Юристы и политологи размышляют*. М.: Прогресс, 1989. С. 41.
164. Нерсисянц В. С. Философия права. *Проблеми філософії права*. Київ

- Чернівці: Рута, 2004. Т. II. 2004. С. 7–19.
165. Нерсисянц В. С. Философия права: [учебник для вузов]. М.: ИНФРА; Норма, 1997. 652 с.
166. Нерсисянц В. С. Философия права. М.: Юрист, 1998. 352 с.
167. Нерсисянц В. С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости. *Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление*. М.: Ин-т государства и права РАН, 1996. С. 4–11.
168. Нерсисянц В. С. Юриспруденция. М.: Норма Инфра, 1999. 288 с.
169. Нестеренко Г. О. Особистість у нелінійному суспільстві: [монографія]. Запоріжжя: Просвіта, 2004. 140 с.
170. Нириг С. Свобода: обещание и угроза (критика культа свободы). [пер. с англ.]. М.: Прогресс, 1966. 192 с.
171. Ницше Ф. Сумерки богов. М.: Мысль, 1990. 448 с.
172. Новейший философский словарь / [гл. ред. А. А. Грацианов]. М.: Согласие, 2001. 592 с.
173. О свободе: антология мировой либеральной мысли (I половина XX в.) / [под ред. М. А. Абрамов]. М.: Прогресс Традиция, 2000. 696 с.
174. Оборотов Ю. М. Традиції та новації у правовому розвитку: [монографія]. Одеса: Юрид. літ., 2001. 160 с.
175. Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). Одеса: Юрид. літ., 2002. – 280 с.
176. Общая теория государства и права: [отв. ред.: В. С. Петров, Л. С. Явич]. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968–1974. Т. 2: Общая теория права. 1974. 416 с.
177. Общая теория государства и права. Академический курс: в 3 т. / [отв. ред. М. Н. Марченко]. М.: НОРМА, 2002–2007. Т. 2. 2007. 802 с.
178. Общая теория государства и права: Академический курс : в 2 т. / [под ред. М. Н. Марченко]. М.: Зерцало, 1998–1998. Т. 2: Теория права. 1998. 640 с.

179. Общая теория прав человека / [рук. автор. кол. и отв. ред. Е. А. Лукашева]. М. : Норма, 1996. 520 с.
180. Общая теория права и государства / [под ред. В. В. Лазарева]. М. : Юристь, 2005. 575 с.
181. Оніщенко Н. М., Матвієнко О. В. Гендерні правовідносини: поняття, сутність, природа та значення. *Держава і право* : зб. наук. праць. К.: Ін т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. Вип. 33. С. 90–94.
182. Оніщенко Н. М. Держава, право і особа. *Держава і право* : зб. наук. праць. К. : Ін т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. Вип. 27. С. 7–12.
183. Оніщенко Н. М. Правова система, проблеми теорії : [монографія]. К. : Ін т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
184. Оніщенко Н. М. Система. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред.: Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. К. : Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. Т. І. 2003. С. 950–951.
185. Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи: [монографія]; [відп. ред. Ю. С. Шемшученко]. К.: ТОВ «Видавництво “Юридична думка”», 2011. 176 с.
186. Орлова О. В. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты. М.: Пресс, [б. и.], 2005. 118 с. (Академический правовой университет).
187. Основные ценности социальной демократии. [отв. ред. В. С. Орлов]. М.: РАН ИНИОН, 1996. 236 с.
188. Парсонс Т. Функциональная теория изменения. *Структурно функциональный анализ*. М.: ИСИ АН СССР, 1969. С. 139–162.
189. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: [монографія]. К.: ТОВ «Видавництво “Юридична думка”», 2008. 336 с.

190. Петров Л. Проблеми філософії права. *Право України*. 2003. № 8. С. 119.
191. Петрова Л. В. Логос права. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2001. № 4. С. 11–16.
192. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс. Харків: Право, 1998. 416 с.
193. Плахотный А. Ф. Проблемы социальной ответственности. Харьков: Вища школа, 1981. 191 с.
194. Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. К.: Ін Юре, 1997. 50 с.
195. Погребняк С. П. Генезис ідеї свободи як основоположного принципу права. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2 (61). С. 7–13.
196. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): [монографія]. Харків: Право, 2008. 240 с.
197. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. М.: Статут, 2001. 354 с.
198. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. М.: Статут, 1998. 353 с.
199. Політичний енциклопедичний словник: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / [за ред. Ю. С. Шемшученка та ін.]. К.: Генеза, 1997. 860 с.
200. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: [курс лекций]. СПб.: Изд. Дом Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2004. 864 с.
201. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології : монографія / [за ред. Ю. С. Шемшученка]. К.: Ін т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. 256 с.
202. Права человека : учебник для вузов / [отв. ред. Е. А. Лукашева]. М.: Московская школа прав человека, 2003. 560 с.

203. Правова система України: історія, стан та перспективи розвитку: у 5 т. / [за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина]. Харків: Право, 2008–2009. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. 2008. 726 с.
204. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / [Журавський В. С., Зайчук О. В., Копиленко О. М., Оніщенко Н. М.]; за ред. В. С. Журавського. К.: Юрінком Інтер, 2003. 296 с.
205. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія: у 2 кн. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2008. Кн. 1: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / [відп. ред. Н. М. Оніщенко]. 2008. 344 с.
206. Принцип рівності у праві: теорія і практика: монографія / передмова акад. НАН України Ю. С. Шемшученка; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. К.: Вид-во «Юридична думка», 2014. 380 с.
207. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / [под общ. ред. В. С. Нерсесянца]. М.: Норма, 2008. 832 с.
208. Проблемы философии права: [сб. статей] / М. А. Комаров, А. П. Козырев, Е. А. Гнатенко, А. Н. Литвинов; под ред. А. Н. Литвинова. Луганск: РИО ЛГУВД, 2006. 384 с.
209. Рабинович П. М. Общетеоретические вопросы реализации советского права. *Вестник Львовского университета*. 1983. Вып. 22. С. 8–10.
210. Рабінович П. Філософія прав людини у Конституції України. *Юридический вестник*. 1997. № 2. С. 57–60.
211. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. К.: Атіка, 2001. 176 с.
212. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: [навч. посібник]. [10 е вид., доп.]. Львів: Край, 2008. 224 с.
213. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина:

- [навч. посібник]. К.: Атіка, 2004. 464 с.
214. Радько Т. Н., Толстик В. А. Функции права. Нижний Новгород: Интелсервис, 1995. 206 с.
215. Радько Т. Н. Теория государства и права: [учебник]; [2 е изд.]. М.: Проспект, 2009. 752 с.
216. Речицкий В. В. Свобода и государство. Харьков: Фолио, 1998. 144 с.
217. Рікер П. Правова справедливість / П. Рікер. К. : Дух і літера, 2002. 216 с.
218. Ромашов Р. А. Теория государства и права. СПб.: Питер, 2006. 254 с.
219. Роттердамский Э. Похвала глупости. [пер. с лат. П. Губера]. М.: Художественная лит., 1983. 239 с.
220. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре или принципы политического права. М.: Госсосоэкиз, 1938. 123 с.
221. Ручка А. А. Ценностный поход в системе социологического знания. К.: Наук. думка, 1987. 154 с.
222. Сартр Ж. П. Бытие и действие: свобода. [пер. с фр.] // Бытие и ничто: опыт феноменологической онтологии. М.: Республика, 2000. С. 445–560.
223. Свобода. Равенство. Права человека / [под ред. Л. Богораз]. М.: Информполиграф, 1997. 213 с. (Просветительская группа по правам человека; Правозащитный центр «Мемориал»).
224. Селіванов А. Політичні рішення парламенту з юридичними наслідками. *Голос України*. 2005. 18 січня. С. 7–10.
225. Селіванов В. Нетотожність права і закону (методологічний аспект). *Право України*. 2005. № 5. С. 7–11.
226. Селіванов В. Ціннісно-правовий вимір вітчизняного державного управління. *Право України*. 2004. № 4. С. 33–36.
227. Селіванов В. М. До проблем розроблення концепції розвитку

- вітчизняної юридичної науки. *Право України*. 2001. № 7. С. 130–133
228. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: [монографія]. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 724 с.
229. Семитко А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс. Екатеринбург: Изд-во Уральской гос. академии; Изд-во Гуманитарного ун-та, 1996. 313 с.
230. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник]; [пер. з рос.]. Харків : Консум, 2008. 656 с.
231. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: [підручник]. Харків : Консум, 2001. 656 с.
232. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : [підручник]; [2 е вид.]. К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.
233. Скиба В. Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В. Вступ до політології: екскурс в історію правничо-політичної думки. К. : Основи, 1996. 717 с.
234. Сливка С. С. Природне та надприродне право : у 3 ч. К. : Атіка, 2005 Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. 2005. 224 с.
235. Сливка С. С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс. Львів : [Воля], 2001. 168 с.
236. Словарь терминов по теории государства и права / [под ред. Н. И. Панова]. Харків : Основа, 1997. 180 с.
237. Советский энциклопедический словарь / [гл. ред. А. Ш. Прокопов]. [2 е изд.]. М. : Сов. энциклопедия, 1983. 1600 с.
238. Современный либерализм: Ролз, Берлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон / [пер. с англ. Л. Б. Макеевой]. М. : Дом интеллектуальной книги, Прогресс Традиция, 1998. 248 с.
239. Соловьев В. С. Право и нравственность. Минск : Харвест; М. : АСТ, 2001. 192 с.
240. Соловьев В. С. Свобода воли. Энциклопедический словарь: в 57 т. СПб.: Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1990. Т. 57. 1990. С. 163–169.

241. Сорокин В. В. Понятие и сущность права в духовной культуре России : [монография] / Сорокин В. В. М. : Юрлитинформ, 2007. 456 с.
242. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика. М. : МФК, 1999. 77 с.
243. Спиноза Б. Богословско политический трактат. Минск : Литература, 1998. 528 с.
244. Спиноза Б. Этика. Москва Ленинград: Гос. социально-экономическое изд-во, 1932. 223 с.
245. Сурилов А. В. Теория государства и права. К. Одесса, 1989. С. 45.
246. Сырых В. М. Логические основания общей теории права: в 2 т. [2 е изд., стереотип.]. М. : ЗАО Юстицинформ, 2004. Т. 1: Элементный состав. 2004. 528 с.
247. Сырых В. М. Теория государства и права : [учебник для вузов]; [3 е изд., перераб. и доп.]. М. : ЗАО Юстицинформ, 2007. 704 с.
248. Табарин И. В. Современная теория права: новый научный курс : [монография]. М. : Табарина И.В., 2008. 624 с.
249. Таманага Браян. Верховенство права: історія, політика, теорія. [пер. з англ. А. Іщенко]. К. : ВидавничийДім «Києво Могилянська академія», 2007. 208 с.
250. Тарановский В. В. Учение о естественном праве. *Журнал Министерства Юстиции*. 1916, март. 26 с.
251. Тарасов Н. Н. Метод и методологический подход в правоведении (попытка проблемного анализа). *Правоведение*. 2001. № 1. С. 31–50.
252. Тацій В. Я. Проблеми законодавчого забезпечення громадянських та політичних прав в Україні в світлі європейських стандартів прав людини (до 60 річчя Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). *Держава і права у світлі сучасної юридичної думки : зб. наук. праць на пошану академіка Ю. С. Шемшученка. До 75 річчя від дня народження*. К.: ТОВ «Видавництво “Юридична думка”», 2010. С. 167.

253. Теория государства и права / [под ред. Н. А. Катаева и В. В. Лазарева]. Уфа : Уфимская ВШ МВД РФ, 1994. 478 с.
254. Теория государства и права: учебник / [отв. ред. А. В. Малько]. [4 е изд., стереотип.]. М.: КНОРУС, 2012. 400 с.
255. Теория государства и права: учебник для вузов [под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева]. М.: ЮНИТИ ДАНА, Закон и право, 2000. 640 с.
256. Теория права и государства / [под ред. В. В. Лазарева]. М.: Юристь, 1996. 472 с.
257. Теорія держави і права: [навч. посібник]. В. М. Субботіна, О. В. Філонов, Л. М. Князькова, І. Я. Тодоров К.: Знання, 2005. 327 с.
258. Теорія держави і права: підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / [О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.]; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
259. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. [2 е вид. перероб. і доп.]. К. : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
260. Тимошенко В. І. Правова держава: [монографія]. К.: «Видавництво “Наукова думка”», 1994. 129 с.
261. Тихонравов Ю. В. Основы философии права : [учеб. пособие]. М. : Вестник, 1997. 608 с.
262. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : [монографія]. К. : Атіка, 2009. 284 с.
263. Тополевський Р. Б. Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія держави і права. Історія політичних і правових учень». Харків, 2004. 29 с.
264. Трагнюк О. Принцип субсидіарності за Європейською конвенцією про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. *Право України*. 2003. № 1. С. 25–29.

265. Трубецкой Е. Н. Труды по философии права. [вступ. ст., сост. и примеч. И. И. Евлампиева]. СПб. : Изд во РХГИ, 2001. 543 с.
266. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права. СПб. : Изд во «Лань», 1998. 180 с.
267. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права. СПб. : Лань, 1999. 291 с.
268. Философская энциклопедия : в 5 т. / [за ред. Ф. В. Константинова]. М. : Советская энциклопедия, 1960 1970. Т. 1. 1960. 504 с.
269. Філософія права: навч. посібник / [за ред. О. Г. Данільяна]. К. : Юрінком Інтер, 2002. 280 с.
270. Фрицький О. Ф. Закріплення прав людини в Конституції України у відповідності з Загальною декларацією прав людини. *Юридический вестник*. 1999. № 1. С. 70–72.
271. Фромм Э. Бегство от свободы. [пер. с англ. ; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича]. М. : Прогресс, 1985. 256 с.
272. Фромм Э. Бегство от свободы. [пер. с англ.]. Минск : Харвест, 2004. 384 с. (Философия. Психология).
273. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права. Історія політичних і правових учень». К., 2003. 20 с.
274. Фуллер Лон Л. Анатомія права. [пер. з англ. Н. Комарова]. К. : Сфера, 1999. 144 с.
275. Хайдеггер М. Время и бытие. М. : Республика, 1993. 447 с.
276. Хайек Ф. А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії : в 3 т. [пер. з англ.]. К. : Сфера, 1999 2000. Т. 1: Правила та порядок. 1999. 196 с.
277. Халфина Р. О. Право как средство социального управления. М. : Наука, 1988. 254 с.
278. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: в 2 т. / [под ред. К. И. Батыра и Е. В. Поликарповой]. М.: Юрист, 1996. Т. 2. 1996.

- 520 с.
279. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: [учеб. пособие для вузов]. М.: Юристъ, 2004. 384 с.
280. Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико правові детермінанти: монографія К.: Концерн «Видавничий Дім “ІНЮРЕ”», 2003. 496 с.
281. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: [монографія]. К.: Атіка, 2008. 288 с.
282. Циппеліус Р. Філософія права: [підручник]; [пер. з нім.]. К.: Тандем, 2000. 300 с.
283. Циппеліус Р. Юридична методологія. [пер., адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнути]. К. : Реферат, 2004. 176 с.
284. Цицерон М. Т. О государстве. О законах. О старости. О дружбе. Об обязанностях. Речи. Письма. [предисл. Е. И. Темнова]. М. : Мысль, 1999. 782 с. (Из классического наследия).
285. Честнов И. Л. Принцип диалога в современной теории права: проблемы правопонимания: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01. СПб., 2002. 322 с.
286. Честнов И. Л. Полемические размышления о либертатном правопонимании в контексте постклассической парадигмы. *Российский ежегодник теории права*. 2010. № 3. С. 48.
287. Четвернин В. А. Введение в курс общей теории права и государства: [учеб. пособие]. М. : Ин т государства и права РАН, 2003. 204 с.
288. Четвернин В. А. Понятие права и государства. М. : Дело, 1997. 120 с.
289. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран: [учебник]. М.: Новое знание, 2001. 576 с.
290. Шишкин В. В. Синергетический подход в теории права: дис. ...

- канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2007. 164 с.
291. Шупінська О. В. Становлення і розвиток правової культури як правовий прогрес людства. *Правова культура і підприємництво*. Київ Донецьк: Ін т приватного права і підприємництва АПрН України, Донецький ін т підприємництва, 1999. С. 118–125.
292. Щекин Г. В. Социальная философия истории (теория социального развития) : [монография]. К. : МАУП, 1996. 152 с.
293. Щукіна І. А. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я. Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 704 с.
294. Юркина М. И. Понимание права: интеграция подходов : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2005. 152 с.
295. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. К. : Вид во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998 2004. Т. 5. 2003. 736 с.
296. Ющик А. И. Диалектика права : в 2 кн. / Ющик А. И. К. : Ред. журн. «Право Украины»; Ін Юре, 2013. Кн. 1: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. I. 2013. 451 с.
297. Ющик А. И. Диалектика права: в 2 кн. К.: Ред. журн. «Право Украины»; Ін Юре, 2013. Кн. 1: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. II. 2013. 767 с.
298. Ягофарова И. Д. Право как мера ограничения свободы: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Екатеринбург, 2004. 206 с.
299. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат, 1991. 528 с.
300. Betten L. New Equality Provisions in European Law: Some Thoughts on the Fundamental Value of Equality as a Legal Principle. *Fundamental Values*. P. 69–84.
301. Dworkin. *Lis's Dominion*, 150–1
302. Hart H. L. A. *The Concept of Law*. Oxford: Clarendon Press, 1961. P. 201.

303. Luhman N. Ausdifferenzierung des Rechts. Beitrage zur Rechtssoziologie und Rechttheorie. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981. 587 s.
304. Margalit A. The ethics of memory. Cambridge, MA; London, England: Harvard University Press, 2004. 240 p.
305. Nussbaum M. Capabilities and Human Rights. Fordham Law Review 1997. Vol. 273. No2. P. 273–300.
306. Rosen M. Dignity: Its History and Meaning. Cambridge: Harvard University Press, 2012. 176 p.
307. Waldron J. Citizenship and dignity // Understanding human dignity / ed. by Ch. McCrudden. Oxford: The British Academy, 2013. P. 327–344.
308. Wolinetz S. The transformation of Western European Party systems. The West European Party Systems. Oxford University Press, 1990. P. 218– 232.
309. Selznick Ph. Institutionalism «old» and «new». Administrative Science Journal. 1996. No 41 (2). P. 270–278.
310. Strom K. Parties at the Core of Government. Parties without Partisans Political Change in Advanced Industrial Democracies. Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 180–207.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Щадило О. І. Філософсько-правове розуміння свободи людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 845. С. 454–459.
2. Schadylo O. Axiology of human freedom: philosophical and legal analysis. *REVISTA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ «SUPREMAȚIA DREPTULUI»*. 2016. № 2. С. 207–214.
3. Щадило О. І. Аксиологічний вимір принципу свободи особистості. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 14. С. 25–31.
4. Щадило О. І. Дискурс свободи у філософії права. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2018. Випуск 4. Електронне наукове фахове видання. URL: https://nadpsu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/visnuk_4_2019_ur.pdf
5. Щадило О. І. Особливості забезпечення принципу свободи в цифрову епоху. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2018. № 3. С. 79–85.
6. Щадило О. І. Розуміння свободи у європейській філософії права (XIV–XVII ст.). *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2018. № 6. С. 58–64.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Щадило О. І. Філософсько-правовий контекст «свободи вибору» і «свободи волі». *Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси*

державотворення в контексті євроінтеграції: збірник матеріалів науково-практичної конференції (м. Львів, 8–9 лютого 2016 р.). Львів, 2016. С. 160–162.

8. Щадило О. І. «Свобода» як категорія філософії права. *Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від народження Памфіла Юркевича*: матеріали учасників Всеукраїнської конференції (м. Львів, 19 травня 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 200–203.

9. Щадило О. І. Відображення лібертаріанської ідеї негативної і позитивної свободи у праві. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід*: матеріали учасників Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29 квітня 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 256–258.

10. Щадило О. І. Права і свободи українських трудових мігрантів. *Регулювання переміщень населення (міграції, депортації, трансфери, проблеми біженців)*: матеріали П'ятої Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (м. Львів, 29 квітня 2016 р.) / Наук. Інтернет-конференції. Вип. 5 / Терлюк І. Я. (уклад.) / ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів. Ліга–Прес, 2016. С. 76–78.

11. Щадило О. І. Правові основи обмеження свободи пересування в Україні. *Міграція сучасний стан: причини і наслідки*: збірник тез доповідей учасників круглого столу (м. Львів, 27 квітня 2016 р.). [у 2-х ч.] / Відп. за вип. Н.П. Бортник; Каф-ра адміністративного та інформаційного права ІНПП НУ «Львівська політехніка». Київ: ПП «Леся», 2016. Ч. 1. С. 55–57.

12. Щадило О. І. Розуміння свободи в західній філософії права: від Сократа до Бергсона. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали учасників III-ї заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 11 квітня 2016 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 300–302.